

БЕКТУРСУН АЛЫМОВ, АБДЫКЕРИМ МУРАТОВ,
МАХБУБА ТЕМИРОВА

АДАБИЯТ

Жалпы орто билим берүүчү мектептердин
7-классы үчүн хрестоматия окуу китеби

*Оңдолгон жана толукталган
төртүнчү басылышы*

*Өзбекстан Республикасынын Элге билим берүү
министрлиги басууга сунуш кылган*

ТАШКЕНТ
«SHARQ» БАСМА-ПОЛИГРАФИЯЛЫК
АКЦИОНЕРДИК КОМПАНИЯСЫНЫН
БАШКЫ РЕДАКЦИЯСЫ
2017

УЎК: 821.512.154(075)
КБК 83.3(5 Кир)
А – 45

Р е ц е н з е н т т е р:

- А. Темирбаев** – Ташкент облусу Паркент районундагы 33-мектептин кыргыз тили жана адабияты мугалими;
Н. Пардабаева – Ташкент облусу Бостондук районундагы 38-мектептин кыргыз тили жана адабияты мугалими.

Шарттуу белгилер:

– тема боюнча суроо жана тапшырмалар;

– түшүндүрмө сөздүк;

– белгилүү инсандардын ой-пикирлери жана макалдар.

А– 45 Алымов Бектурсун жана башк.

Адабият: Жалпы билим берүүчү мектептердин 7-классы үчүн окуу китеби (Б. Алымов, А. Муратов, М. Темирова. – 4-басылышы – Т.: «Sharq», 2017. – 256 б.

ISBN 978-9943-26-647-6

УЎК: 821.512.154(075)
КБК 83.3(5Кир)

Республикалык максаттуу китеп фондунун каражаттары эсебинен ижара үчүн басылды.

ISBN 978-9943-26-647-6

© Б. Алымов, А. Муратов, М. Темирова.
© «Sharq» басма-полиграфиялык акционердик компаниясынын Башкы редакциясы, 2005, 2009, 2013, 2017.

КИРИШҮҮ

Биз күн сайын адам баласы ойлоп тапкан, жаратып жаткан түрдүү көркөм өнөрдүн (искусствонун) чыгармалары менен кездешип жашайбыз. Эгер сүрөт көрсөк, аны бирөө тарткан, ага автор-сүрөтчү өзүнүн чыгармачылык күч өнөрүн жумшаган. Кино, телевидение, радио, музыка, театр – мына ушунун баарына инсандын аң-сезими сарпталып, анын баары адамдын оюнан, иш-аракетинен жаралган. Буларда көркөмдүүлүктү берүүдө колдонулгон курулуш материалдары ар түрдүү болгондуктан да бири-биринен олуттуу айырмаланып, көркөм өнөрдүн формалары сүрөт, архитектура, бедизчилик-айкелчилик, бий, музыка, кино, театр, цирк жана башка болуп жиктелет. Алардын биринчиси түс, боёк, экинчиси сызык, үчүнчүсү мрамор, чопо, гипс, төртүнчүсү кыймыл-аракет, кийинкиси үн сыяктуу нерселерди колдонот.

Көркөм адабият да жогорку өнөр чыгармаларынын бир түрү болуп, ал курулуш материалы катары сөздү колдонот. Сөздүн жардамы менен жаралган көркөм өнөрдүн бир түрү болгондуктан да адабиятты сөз өнөрү дейбиз. Адабияттын негизги куралы, каражаты, жалгыз гана материалы болгон сөздөн өткөн кудуреттүү күч болгон эмес.

Мунун далили атам замандан бери адамзаттын турмушунда эчен ирет далилденген. Элибиздин турмуштук тажрыйбасынан жаралган элдик макалдарда эле сөзгө өзгөчө маани берилгени байкалып турат. Ошон үчүн «Сөз доодон да, жоодон да куткарат», «Сөз төркүнүн билбеген, сөз түбүнө жете албайт (уятка калат)», «Сөз менен бүлүнтүүгө да болот, сөз менен тирилтүүгө да болот» деген макалдар эл тарабынан бекеринен жаралбаган.

Ошондуктан адабият сөздүн жардамы менен ыр, бий, сүрөт жана айкалыштыктан да күчтүү таасир этет. Өз таасири аркылуу жалганчыны чынчыл, жалкоону эмгекчил, боору ташты боорукер кылган, турмуштан жол таппаганга жол көрсөткөн да көркөм адабият болот.

Көркөм адабият турмуш көрүнүштөрүн образдуу чагылдырат. Сөз өнөрүнүн негизги материалы образ, образдуулук жана көркөм тил болуп, адам турмушун көркөм элестете алгандыгы менен өзгөчөлөнөт. Адамдардын турмуш-тиричилиги, кыймыл-аракеттери, алга умтулган ой-санаалары, жаманчылыкка, адилетсиздикке, зордук-зомбулукка, эзүүгө, ырайымсыздыкка каршы күрөшүүлөрү бүт бойдон чындыктын өзүндөй жандуу элес түрүндө чагылдырылат. Адамдардын жакшы жүрүм-турумдары, үлгүлүү, өрнөктүү иштери менен бирге, алардагы жагымсыз көрүнүштөр, жаман сапаттар да сүрөттөлүп, ашкереленет. Ошондуктан көркөм адабиятты көп окуган адам көптү билүү менен гана чектелбестен, чыныгы Адам болуунун мектебинен да өтөт.

Ушул жагынан алып караганда, силер окуй баштаган адабият сабагынын тарбиялык мааниси өтө чоң. Анткени адабият сабагы көркөм чыгарманы окуп түшүнүүнү, андагы турмуш чындыгына талдап баа берүүнү, жакшы менен жаманды так ажыратууну үйрөтөт.

Өзбек адабиятынын XX кылымда жаралган жаркын жылдызы, акын жана адабиятчы Абдулхамит Сулайман уулу (Чолпон) адабият жөнүндө мындай дейт: «Адабият чын маанисинде өлгөн, соолуган, өчкөн, жаралуу жүрөктөргө дем берүү үчүн тулку боюбузга, каныбызга чейин сиңген кара балчыктарды тазалоочу, жүрөк кирлерин жуучу таза агартуу суусу, бети чыбырчыктаган күзгүлөрүбүздү жарык жана тунук кылуучу, чаң жана топурактар толгон көздөрүбүздү жууп, тазалоочу булак суусу болгондуктан да бизге абдан керек».

Ата Журтту коргоо үчүн согуш учурунда жаздым болгон кыргыз жоокерлеринин койнунан **Шота Руставелини** «Жолборс терисин жамынган баатыр» поэмасы чыкканын, кыргыз, өзбек элинин баатырлары жоого аттанарда «Манас», «Алпамыш» дастандарын угуп, ошол баатырларыбыздын аттары менен ураан чакырышып, байыркы Манас, Алпамыш баатырларыбызды асабалуу, сүрөмөлөөчү жөлөк кылып, анан душманга каршы киришкенинен кабар-

дар да болсоңор керек. Мунун баары – **сөз күчү**, адабияттын аркалаган милдет-жүгү. А ошол адабиятты терең түшүнө алып, талдоо, андан күч топтор күлазык алуу силердин китеп окуу маданиятыңарга, окумалдыгыңарга байланыштуу экенин унутпагыңар абзел.

«Мекенибиздин келечеги, элибиздин эртеңки күнү, өлкөбүздүн дүйнөлүк коомчулуктагы кадыр-баркы эң мурда перзенттерибиздин өнүп-өсүп, эресеге жетип, турмушка кандай адам болуп кирип келишинен көз каранды. Биз мындай курч чындыкты эч качан унутпастыгыбыз керек».

И. Каримов,

«Жогорку руханият – жеңилгис күч»

«Жарык менен билимге эшик ачуу үчүн жана ал эшик эч качан жабылбасын үчүн, силердин ата-бабаңар, энелеринер, эже-агаларыңар канын төккөнүн жана чексиз күч менен күрөшкөнүн эч убакта жадыңардан чыгарбагыла».

М. Шолохов

«Китеп – адамдардын руханий байланышындагы көөнөрбөс көрөңгөнүн бири, ал адамдарды өз башатына баш багууга, жан-дүйнөсүнүн сырдуу түйүндөрүн чечүүгө, учурдагы, өткөндөгү жана келечектеги турмушка сереп салып, байкоо жүргүзүүгө түрткү берет. Китеп адамдарды байланыштырат».

Ч. Айтматов

1. Эмне үчүн адабиятты сөз өнөрү дейбиз? Илимден искусствонун айырмасы эмнеде?
2. Бешик ырлары кандайча жаралган? Алардын мааниси эмнеде? Эмнеликтен бешик ырлары аз ырдалып баратат? Бешик ырларынан мисал келтиргиле.
3. Төмөндө берилген учкул сөздөрдүн маанисин чечмелегиле жана жаттагыла:

Жараткан бергенин бүт койбой алат,
Бир гана жагымдуу сөз аман калат.

(Фирдавсий)

Жакшы сөз – жарым ырыс. *(макал)*

Жакшы сөз жан эритет, жаман сөз жан кейитет.
(макал)

ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫКТЫН КАЗЫНАСЫНАН

«КОЖОЖАШ» ЭПОСУ ЖӨНҮНДӨ

«Кожожаш» дастанынын оозеки чыгармаларда өзүнчө орду, башка эпостордон айырмаланып турган белгиси бар. Бул өзгөчөлүк адам менен жаратылыштын татаал байланышын элдин байыркы түшүнүгү менен кароо аркылуу ачыгыраак байкалат. Байыркы адамдардын түшүнүгү боюнча табиятта жашаган ар кандай жан-жаныбарлардын, тоо-таштын, суунун колдоочусу бар. Ошондой эле алар ар кандай сыйкырдуу күчтөргө ээ деп эсептешкен. Анан ошол күчтөрдүн алдында адамды алсыз деп ойлошуп, эгер ал ченемден чыгып, ыйман-ынсабын тебелеп, ашыкча сугалактык кылып, өз напсисин ашкере агытып жиберсе, адам өз жазасын тартууга тийиш деген идея, түшүнүк көп толгонткон. «Кожожаш» эпосуна элдин ошол *тотемдик* (адамдарды кандайдыр бир жандыктар же башка буюмдар менен теги, каны бир болгон, же ошондон келип чыккан деген түшүнүк) жана *анимисттик* (ар кандай нерсенин жаны, колдоочусу бар, Жараткан баарын башкарып турат деген көз караш) идеялары терең сиңген.

Эпостун толугураак жана көркөмдүк жактан жогору турган вариантын кыргыздын көрүнүктүү акыны Алымкул Үсөнбаев айтып берген.

ЖАРАТЫЛЫШ ЖАНА АДАМ

1600-жылдан бүгүнкү мезгилге чейин жер бетиндеги сүт эмүүчүлөрдүн 60 тан ашык, канаттуулардын 100 гө жакын түрлөрү таптакыр жок болуп кеткен. Бул сүт эмүүчүлөр менен канаттуулардын төрттөн биринин жоголушуна табият таасирин тийгизсе, калган үч бөлүгүнө адамзаттын чарбачылык аракетин түздөн-түз себепкер.

* * *

Канаттуулардын түрлөрү тез жоголушуна адамдардын өтө «чарбачылдыгы» түздөн-түз себепкер. Баарынан кейиштүүсү – айрым кызыл кулактар алып сатарлык кылып сейрек кездешүүчү куштардын, канаттуулардын түбүнө жетишүүдө.

* * *

Дарыя, көлдөрдөн биз пайдаланган суулардын тенинин сапаты төмөндөп, кайрадан дарыя, көлдөргө куюлат, куюлганда да анын ондон бир бөлүгү булганып, ыпыластанып барып кошулат.

* * *

Абанын, жердин тазалыгын туура сактап турган токойлордун абалы эң начар. Жыл сайын жер жүзүнөн 11 млн. гектар тропикалык токой кыйылып жок болуп турат.

* * *

Абанын булганышынан жана өнөр жайдын таасиринен 31 млн. гектар аянттагы токойлор дартка чалдыгууда.

* * *

Мындан 10 миң жыл илгери токой пили, токой кериги, үңкүр кызыл тумшук таан, кийинчерээк зор бугу, жүндүү керик, мамонттор жок болгон. 63 миң жыл мурда Түндүк Америкада жашаган мастодонт, зор лама, кара тиштүү мышык, чоң ак кунас тыптыйпыл жок кылынган.

Бүгүнкү күндө канаттуулардын 187, сүт эмүүчүлөрдүн 120 түрү таптакыр тукум курут болуу коркунучунда турат. Бардыгы болуп 100 жылдын ичинде адамдын колунан дээрлик 3000 илбирс аёосуздук менен жок кылынган. 1967-жылдан 1986-жылга чейин гана браконьерлер 88 илбирс кармашкан, алардын көпчүлүгү капкан менен кармалган.

Жогорудагы маалыматтардын жана суроолордун тегерегинде ой жүгүртүп көргүлө. Ал суроолорго берген жообунар, талаш-тартышыңардын тике же кыйыр түрдө алдыда тааныша турган эпос менен кандайдыр бир даражада карым-катышы бар.

КОЖОЖАШ

(айтуучу – Алымкул Үсөнбаев)

БЕТ АЧАР

Кыргыздын урук ичинде
Кытай деген эл эле.
Жердеп жаткан жерлери
Таластын башы Каракол
Керилген кең сай, төр эле.
Атасы мунун Карыпбай,
Баласы мерген болду деп,
Кошула көчүп бир жүргөн
Жыйырма түтүн эл эле.
Мерген болду Кожожаш
Бир атадан жалгыз баш.
Кызыгы кыйын мылтыктын,
Айлына келбей бир айча,
Түнөгү болгон аска-таш.
Кийгени – кийик териси
Мага десе жүз болсун,
Бирөөн койбой терүүчү.
Атып салып кийикти,
Айлына кабар берүүчү.
Мергендиктин пайдасын
Жыйырма үй кытай көрүүчү.
Мергендиги ашынган
Карыштын жалгыз баласы,
Мылтык жакка калганда,
Артык мунун чамасы.
Айлына турбайт күнүгө,
Жүргөнү – тоонун арасы.
Күнүгө кийик этин жеп,
Элинин тынган санаасы...

Эпос мына ушундай кадыресе турмуштун жөнүн баяндап, бир элди баккан азамат жигит жөнүндө, анын адис

мерген экендигин баяндаган «Бет ачар» (кириш сөз) менен башталат. Мындан кийинки «Каракожонун кызы Зулайка», «Кожожаштын Зулайкага үйлөнүүсү» деген бөлүмдөрдө Зулайканын жигиттен жигит тандап, өзүнө тең болор жар табуу үчүн жигиттерге тапшырма берип, эрегиш-мелдеш өткөрүп, анда эч бир кишинин колунан келбеген иштерди бир гана:

Алты сайлуу **ак бараң**,
Айлында бир күн жатпаган.
Ак бараңдай мылтыкты,
Кара жонун ойдуруп,
Кызыл алтын чаптаган, –

деп, Кожожаш деген жигит бардык тоскоолдуктарды жеңип чыгып, Зулайкага үйлөнөт. Ошентип, бири-бирин татаал сынактан өткөрүшүп, арзып кошулушкан эки жаштын үй-бүлөлүк турмушу башталат. Үйлөнүүнүн алгачкы күндөрүнөн тартып эле Кожожаштын мурдагыдай мергенчилик кылып, табияттын жан-жаныбарларын атуусуна аялы каршы чыгат. Бирок Кожожаштын түнү түшүнөн, күнү оюнан мергендиктин ышкысы, аңчылыктын кумары кетпейт. Ушундай күндөрдүн биринде Кожожаш аян берчү түш көрөт: мурдагыдай жолу шыр болбой, кийик таппай убараланып жүрүп, акырында:

Ак тоскоктун алдынан,
Көк тоскоктун үстүнөн.
Отуз улак, кырк чебич
Жуушаганын көрүпмүн.
Далдага жылып кирипмин,
Аттан түшө калыпмын.
Белиме кайыш кол **чидер**,
Атты тушай салыпмын.
Ченебей дары куюпмун,
Сүмбөлөп окту урупмун.
Көрүнгөн эчки баарысын,
Түгөл атып кырыпмын.

Атып салып баарысын,
Аска таштын башында,
Дагы калды бекен деп,
Жана карап турупмун.
Түндөгү көргөн түшүмдө,
Ушундай жорук кылыпмын.
Этегине калганда,
Адам уулу бара албас,
Асман жакын кабарлаш,
Ак жалама боорунда,
Ылдый тартып түшө албай,
Өйдө тартып чыга албай,
Өзүм жалгыз турупмун.
Түшүмдөн чочуп коркупмун,
Кук эткен кузгун, карга жок,
Жалама зоо-асканын
Ортосунда турупмун...

Шыкаалаганын жаздым атпаган мергендин түшү ушундайча аяктайт.

Зулайка аны жамандыкка жоруйт. Дал ушул кезде Каракүрдө жаткан Суречки да түш көрөт: Кожожаш анын улактарын түгөл кырып, тукумун үзөт, Суречки текеси Алабашка бул жерден кетүү жөнүндө оюн кан какшап айтат. Алабаш көнгөн жерден, жакшы жайыт, жашыл түздөн кеткиси келбейт. Бирок баары бир Суречкинин кеңешине көнүп, Алабаш жерден жер кыдырып, ашуу ашып, суу кечип жакшы жер таппай коёт.

КОЖОЖАШ СУРЕЧКИГЕ АНТ БЕРДИ

Таң агарып атканда,
Тараза жылдыз батканда,
Суюлуп жылдыз бөлүнүп,
Супа салып агарып,
Таң белгиси көрүнүп,
Асманда торгой чулдурап,

Ак куурай башы кыбырап,
Таң шамалы жел салкын,
Керимсел жүрүп жымырап,
Түрлүү жандар ойгонуп,
Ордунан туруп кыбырап,
Уларлар ташта чукулдап,
Жандын баары ойгонуп,
Жарык жерге таралып,
Карыптын уулу Кожожаш,
Качантан бери чыга элек,
Кайгы ичине камалып,
Төшөктөн тура барды эми,
Алтын туяк, жез билек
Атын кармап алды эми.
Булгаары таман чоң **чарык**,
Бутуна чырмап таңды эми.
Бүтүн кайыш, кең кисе,
Белине байлап салды эми.
Ок-дарыны көп кылып,
Оголе көп алды эми.
Казанга сууну жылытып,
Бараңды таза жууду эми.
Кумдакка салып тазалап,
Ак тасма менен бууду эми.
Көмөлдүрүк узартып,
Куюшканын кыскартып,
Кош **олоңун** бек тартып,
Атына мерген минди эми.
Кожожаш тоого чыгарын
Зулайка сулуу билди эми.
Колтуктап атка мингизип,
Зулайканын мергенге:
– «Деги койсоңчу», – деген бир кеби.
Кызыган мерген болобу,
Алты сайлуу бараңды,
Оң далыга илди эми.
«Кайыр кош» деп калкына,

Кош айтышып жалпыга,
Ашыккансып аттанып,
Аң уулап мерген жүрдү эми.
«Ачылсын жолуң, мерген, деп,
Уругуң Кытай элден деп.
Кайберен этин жегизген
Карыпбайдын жалгызы,
Ушул элдин бактысына берген деп».
Зулайканын сөзүнө
Кайрылып мерген калбастан,
Анын тилин албастан,
Атып жүргөн жерим деп,
Ала-Тоону бет алып,
Кызыл-Кыя аска таш,
Кытайлардын Кожожаш:
«Төө таман мерген деп,
Төгөрөктү көргөн деп,
Канча да болсо кийикти,
Көрүнгөнүн терген деп.
Аскадан аткан кийиги,
Алдына кулап келген», – деп.
Кыркалай чаап аралап,
Кыйла жерге барды эми.
Кылт эткен кийик таба албай,
Агарган мөңгү аска таш,
Аралай чапты Кожожаш
Андан кийик таба албай,
Кечки бешим күн эрте,
«Берекем кандай учту деп,
Бейлим кандай кетти деп.
Бешимге чейин бир жан жок,
Куру жүрсөм эппи деп.
Түгөнгөн кийик тоо малы
Дүргүп кайда кетти деп.
Ар убактан, бир убак,
Атып жүргөн жерим деп,
Ачылбай жолум менин», – деп,

Ак Соң-Көлдүн белине
Кожожаш сабап чыкты дейт.
Андан кийик таба албай,
Катуулап жүрүп кыркалап,
Ак тоскоктуң алдынан,
Көк тоскоктуң үстүнөн
Отуз улак, кырк чебич
Жуушаганын көрдү дейт.
Кара-үңкүрдүн жеринен,
Ак-Тоскоктуң төрүнөн,
Жайылып аткан кеңинен,
Көрө салып Кожожаш,
Кабакка жылып кирди дейт.
Аттан түшө калды дейт,
Күдөр кайыш, кол чидер
Курай тушап салды дейт.
Койнунда кайыш кутуну
Койнунан сууруп алды дейт.
Ченебей дары куйду дейт,
Сүмбөлөп окту урду дейт.
Жетим **сүмбө** жеткирип,
Узун сүмбө өткөрүп,
Кулак отун сайды дейт:
Бир басканда от ал деп,
Куп талкалап алды дейт.
Балык кулак, кырма таш
Барпырата чакты дейт.
Милтеге кууну койду дейт.
Болоттон кылган **машага**
Кайра кыстап салды дейт.
Кашат менен бекинип,
Кожожаш жакын барды дейт.
Мылтыкка сегиз **сай** салган,
Кош сүмбөлөп май салган,
Ак тасма менен буудурган,
Атып жүргөн мергендер
Аптада чечип жуудурган.

Саймалуу кесе байланган,
Муну атуучу мергендер,
Мустактын тоосун айланган.
Каргыңа кесе байланган,
Кармап жүргөн мергендер
Кашкардын тоосун айланган.
Сакалдары тарбайган,
Мүйүздөрү арбайган,
Ак мөңгүнү кемирген,
Айдап жайган киши жок
Көк жалтанда семирген.
Бир жайда мерген жүздү аткан,
Арыктаган текесин
Семиртип келип күздө аткан.
Ак талдан кумдак ойдурган,
Ак далындын көркү деп,
Атын «ак бараң» деп койдурган.
Кожожаш бараңды колго алды эми,
Басып жакын барды эми.
Шыйрагын сайып бекемдеп,
Кылт этсе тийбейт экен деп,
Кароолдогу эки улак
Көзүнүн кыры чалды дейт.
Мергендин келип калганын,
Мылтыгын көрүп алды дейт.
Жатат эле Алабаш,
Эки улагы жарышып
Атасына барыптыр.
Керт этип чөптү жеймин деп,
Өзөгүнө суу түшүп,
Суречки байкуш талыптыр.
Булар текеге келген убакта,
Эчки эси ооп жатып калыптыр.
Эки улак келип кеп айтат:
«Тиктеп турдук биз, ата,
Энебиз айткан жерди деп,
Тетиги жыйган жүктөй катар таш,

Бизге айтып кеткен белги деп.
Агарган темир мылтыгы,
Анык көрдүк экөөбүз,
Баягы атуучу мерген келди деп.
Айласын, ата, тапшасан,
Кырылып түгөл өлдүк деп,
Кыйратчы мерген келди деп,
Жүр кетебиз, качабыз,
Кыймылдабай жатам деп,
Атабыз, кырылып калсак жөнбү», – деп.
Анда Алабаш туруп кеп айтат:
«Аптыгып, балдар, келбегин,
Мага жалгандан кабар бербегин.
Кайра барып билип кел,
Бизге кас душмандын келгенин».
Аныктап баарын билмекке,
Атасы айткан бул кепке,
Эки улак чуркап келди эле,
Камданган мерген турсунбу,
Бетеге чөптү бетке алып,
Камыштын башы кылт этип,
Жаакка тартып шыкаалап,
Көтөрүп мылтык сунду эми,
Бир жак көзүн жумду эми,
Кароолун кылтыйтпай,
Далдап тиктеп турду эми.
Милтеси калды былк этип,
Оту калды жылт этип,
Түтүнү чыкты бурк этип,
Ажалдан мурун ок жетип.
«Тарс» дегизе бир койду,
Карап турган эки улак,
Кулады таштан тырп этип.
Эки улак таштан кулады,
Эси оогон эчкинин
Эшитип укпайт кулагы.
Кара-үңкүрдүн ташына

Качып чыкты жайылып,
Калганы токтоп турабы,
Башынан түтүн арылтпай,
Басылтпай бараң үндөрүн,
Маштыгына карачы,
Мерген тиктегенин кулатты.
Тирүү коё берген жок
Бул жерден жалгыз улакты.
Карайын деп Алабаш
Каңкайып ташка чыкты эле,
Кар эрип, көчкү түшкөндөй,
Мерген аны да атып кулатты.
Алабаш калды жыгылып,
Бирөөн тирүү койбостон,
Башкасы түгөл кырылып,
Акты суудай майлары.
Алабаштын уругун
Бирөөн койбой жайлады.
Мергендиги мыкты эми,
Өзүнө-өзү мактанып,
Аска таштын башына
Кожожаш мерген чыкты эми.
Бараңын кайра дүрмөттөп:
«Калганы тирүү барбы деп,
Дагы кай жеринде калды», – деп.
Эсин жыйган Суречки,
Мылтыктан кабар билинип,
«Эмгиче кырып салды», – деп,
Суречки келди жүгүрүп.
Атайын деп Кожожаш,
Ак бараңды сунду эми.
Жана мерген бир атты,
Эрчитип жүргөн улагын
Тебетейдей кулатты.
Анда кайберен эчки сүйлөдү:
«Мерген, кырыпсың улак түгөлүн,
Кыйналды менин жүрөгүм.

Балдарымдын бири жок,
Ай-галаада каңгырап,
Кантип жалгыз жүрөмүн?
Чын кайберен энең мен,
Менин бар эле сенден тилегим.
Макул десе көңүлүн,
Картайса да берип кет
Алабаш теке шеригим.
Узак болсун өмүрүң,
Айтылуу мыкты мергеним,
Бйлатпа мендей энеңди,
Каңгытып жалгыз таштаба,
Кайгырып жүрүп өлөмбү.
Картайса да таштап кет,
Карыса да калжактап,
Кашымда жолдош немемди.
Сен да жалгыз элең атадан,
Капалык түбү көрбөссүн
Кайберен берген батадан.
Уругум таза кырыпсың,
«Аска таштын башында
Калдыбы, деп арытып»,
Мерген, дагы карап турусун.
Тилеген сөздү бериңиз,
Тийиштүү болсо кебибиз.
Тирүү жалгыз мен калдым,
Тилегеним – Алабаш,
Калбасын ээн жерибиз...»
Анда мерген кеп айтат:
«Билдим сөздүн чамасын,
Менден текени сурап аласың,
Өзүң кайда барасың?
Колундан келсе жутуп кой
Карыптын жалгыз баласын».
Суречки туруп кеп айтат:
«Бербедиңби, Кожожаш,
Алабашты тилесем,

Арты болсун кайырлуу,
Азыр сенден жүдөсөм.
Айтымыңа көнөйүн,
Анык мерген сен болсоң,
Аңдыганың мен болсом,
Ак тескейдин боорунда
Ак төшүм тосуп берейин,
Атып ал, мерген, көрөйүн.
Али да болсо тил алгын,
Сураганым – Алабаш,
Көп зарлантпай энеңди,
Текесин берип дуба алгын.
Айтымыма көнсөңүз,
Алабашты берсеңиз,
Темтеңдеп карып калсам да,
Текелик кызмат кылармын.
Бирок сураганым бербесең,
Аласаң жок – дооң жок.
Атып баарын кырдыңыз.
Акыр сенин мен дагы
Жамандыгың сулармын.
Жамандашпай батамды ал,
Жалгызсың, мерген, чырагым...»
Анда мерген кеп айтат:
«Адырдан аркар, кулжа аткан,
Аска менен зоолордон
Аюуну атып кулаткан
Атактуу мерген менмин, – деп.
Айта бербө көп сөздү,
Акылсыз эчки, келжиреп,
Алабаш текең баш кылып
Жазанды колго бердим деп.
Жамандыгым издей бер,
Жалдырап сага жалынбайм,
Келгенин сенден көрдүм! – деп
Айткан сөздөн качпайлы,
Тээ мандайкы тескей кашатка,

Мыкты экениң билейин,
Качпай туруп бергин деп».
Эчки да кайтпай сөзүнөн,
Каршысына келди дейт.
«Кана, мерген, атчы» – деп,
Кайкайып туруп берди дейт.
Түтүнүн баштан арылтпай,
Түрлүү кылып шыкаалап,
Тийгизе албай эчкиге,
Ок-дарысы түгөнүп,
Отурду мерген кечкире.
Жардай болгон Алабаш
Жарым жан болуп жатыры.
Аталбай мерген эчкини,
Ачууланып барды дейт,
Киседе бычак шамшарды
Кара ташка жанды дейт.
Сураганын койбойт деп,
Мени коркот го деп ойлойт деп,
Текенин башын кесип алды дейт,
Денеси туйлап калды дейт.
Ок-дарысы түгөнүп,
Билип турган Суречки,
Жанына чуркап барды дейт.
Жана сүйлөйт Суречки:
«Бербедиң теке курбумду,
Өчүккөн кегин бар беле?
Өлтүрдүң далай уругумду.
Өксүсөм көнбөй сөзүмө,
Өзүңө-өзүң кылдыңбы?
Какшаттың, мерген, мендейди,
Казаты жетип күн бүтсө,
Кайраттанып мактанба,
Мерген киши өлбөйбү?
Жаткан жанбыз баарыбыз,
Жатып-туруп тилесем,
Жасаган сени бербейби.

Жалынсам болбой кайта атып,
Жалпы уругум кыйратып,
Жашым кайткан кезекте,
Жалынтып нечен ыйлатып,
Жалдыраттың мендейди.
Канча бир сөздөр айтылды,
Кайберен энең мен элем,
Билбедин, мерген, баркымды.
Көп өмүр берип жашасам,
Көрөрмүн, мерген, артыңды.
Кожожаш, сенин мен дагы
Бсейитинди табармын.
Кожожаш, сенин айыңдан
Аксак болуп алармын,
Каардуу суук кыш кетип,
Жаркырап жылып жаз келсе,
Жылкычыңа барармын.
Анык мерген сен болсоң,
Атып ал, мерген, энеңди.
Карыптын жалгыз баласы,
Күч сынашып көрөлү.
Карлар эрип сел болор,
Калың кар кетип кыш өтсө,
Капчыгайга эл конор.
Тилегин берсе эчкинин,
Сенин да бир күн, Кожожаш,
Көзүңдүн жашы көл болор.
Көп мактанбай тура тур,
Суречки бир күн тең болор.
Алабашты бербестен
Алып барсаң, этин элиң жээр.
Аксак болуп аралап
Айлыңа барсам жазында,
Атып бер дээр келиндер.
Калдым жалгыз каңгырап,
Кантип турам, кетемин.
Кайыр кош айттым, мекеним,

Кара-үңкүр сонун турган жер.
Жаз жаркырап жайнаса,
Жан-жаныбар, келгин куш
Жашыл гүлдө сайраса,
Кериде карлар, муз эрип,
Керимсел шамал айдаса,
Кегимди сенден алармын,
Кесир болуп калбаса.
Тилесем бербей текенин
Ээгинде сакалын,
Эсиң бүтүн бала элең,
Кожожаш, ушунуна капамын.
Бир топ жандан бир өзүм
Жалгыз бара жатамын.
Жалгыз уулу сен элең
Карыпбай сындуу атанын.
Ажалым жетип өлбөсөм,
Ант катары шерт кылам,
Арылбайт сенден чатагым.
Кайгыңды тартып тулданса,
Канат менин суусунум,
Кадыркечиң Зулайка,
Каалаган сенин катарың».
Анда мерген сүйлөдү,
Эчкинин айткан сөзүнүн,
Эч бирөөнү сүйбөдү:
«Кайберен аттым жалактан,
Какшай бербе, куу эчки,
Сага мени башынан
Кас кылып кудай жараткан.
Болжолдоймун түшүмдү.
Каргап жутуп коём деп,
Кангырап жүргөн Суречки,
Кайтарба менин мизимди.
Атармын бир күн өзүңдү,
Аялуу деген текендин
Азыр башы кесилди.

Кыюун тапсаң Суречки,
Кыла бер мага кесирди.
Жамандыгын сурай бер
Кожожаш мерген баланын.
Башыма келсе көрөрмүн
Эчкинин кылган залалын.
Аксак болуп кыйшактап
Айлыма барсаң жазында,
Ок коротуп атпастан,
Кууп кармап аламын».
Анда Суречки туруп кеп айтат:
«Аксак болуп барганда,
Кууп кармап алыңыз.
Аксак эчки болбосом,
Айткандан танып жоголсом,
Арам өлсүн жаныбыз.
Ушул сөздөн кайтканды
Төбөсү бийик көк урсун!
Төшү жалпак жер урсун!
Аксак болуп барганда,
Кууп кармап албастан,
Мылтыгың ала жүгүрсөң,
Биринчи кудай сени урсун!»
Антташып сөзүн шерт кылып,
Суречки турат кашында.
Кожожаш анда кеп айтат:
«Ажал жетип өлмөктүк
Бешенеде жазууда.
Аксак болуп сен барсаң,
Сары кар жаап жазында,
Барсаң менин кашыма,
Мылтык менен атпастан,
Жөө кармап албасам,
Айтышкан антым ушу сөз,
Алган жарым Зулайдын
Дамбалы менин башыма».
«Ыракмат» – деп, Суречки

Ыргып чыкты ошондо
Күңгөйдүн кара ташына.
Кол кармашкан немедей,
Коркобу эчки, огу жок,
Кош дегенсип жөнөдү,
Мергендин келип кашына.
Убаданы бек кылды,
Убакты кыйын шерт кылды.
Келемин деп кетти эчки
Ушу кыштын жазында.
Табылды душман талаадан
Кожожаш мерген асылга.
Кыйын болду шерттери,
Болбой калды качууга.
Кош айтып эчки айрылды.
Кара-үңкүрдүн керисин
Кайберен атып май кылды.
Алабашын баш кылып
Адис мерген жай кылды.
Басып келип Кожожаш
Алабаштын терисин
Дароо сыйрып алды эле,
Атына сылай эт жүктөп,
үстүнө жаба салды эле,
Сүйрөлдү жерге **бучкагы**.
Эрегишип мергенге,
Эчки болду душманы.
Калгандарын мууздап,
Бир жерге үйүп таштады.
Айлына мерген келди эми,
Алабаштын терисин
Аңыз кылып көрдү эми.
Бир кубантты Кожожаш
Аз гана кытай элди эми.
Мергендиктин пайдасын
Насиптүү тууган эл көрдү.
Артып алгын элим деп,

Калгандардын баарысын
Калкына айтып берди эми.
Күндүзү болду ушундай,
Түнүндө түштү көргөнү...

Бараң – милте менен эмес, пистон менен атылуучу эски мылтык. Мисалы: Арта салып бир ташка, Баранды турду белендеп («Манас»).

Чидер – атты үч бутгап тушоого ылайыкталып кайыштан жасалган тушамыш.

Сүмбө – мылтыктын дарысын салуу үчүн колдонулган таякча; жетим сүмбө, узун сүмбө ошолордун түрлөрү.

Жалама – жылма, илинер урунчугу жок, жылмакай, бодурсуз. Мисалы: Зооканын алды жалама аска (Каимов).

Чарык – малдын чылгый терисинен жасалган бут кийим.

Кумдак – туурасы – кундак. Мылтыктын арткы жазы бөлүгү.

Көмөлдүрүк – Ээрди артка кетирбес үчүн аттын төш жагынан алып, эки жак учу ээрге, үчүнчүсү аттын эки астыңкы бутунун ортосунан өткөрүлүп, басмайылга бекитилүүчү кайыш. Мисалы: Көмөлдүрүк тагынган, күмүштөн жабдык салынган («Курманбек»).

Куюшкан – ээрди алдыга жылдырбоо үчүн, аттын куйругуна илинип, эки учу ээрге бекитилүүчү кайыш.

Олоң – басмайылдын артыраак жагына тартылуучу, ээрге бекитилген кайыш тартма.

Басмайыл – Токулган ээр-токумдуктун үстүнөн бастыра алып унаанын боорунан өйдө тартылып байлануучу кайыш, тасма.

Төө таман – көп басканда арыбаган, чарчабаган киши деген мааниде.

Кабак – суунун, сайдын, ойдун, жердин жардуу жээги.

Милте – дүрмөткө от коюу үчүн колдонулуучу эшилген кебез.

Куу – оттук чагып тутантуу үчүн жасалган тез тутангыч зат.

Маша – мылтыктын кууга от коюп, от алдыруучу тетиги.

Сай – мылтыктын бурамасына жылга-жылга түшүрүлгөн из.

Казат – согуш, уруш.

Кери – тоонун жапыз бети, түзөнү.

Керимсел – ысык жел.

Кесир – зыян, залал, кырсык, тоскоол, кесепет.

Бучкак – жоон сандан тизеге чейинки аралык.

1. Жаратылыш – бул бизди курчап турган айлана-чөйрө: аба, суу, тоо, токой, жер, күн-түн, таш, өсүмдүктөр, жаныбарлар, а адам да ошол жаратылыштын бир бөлүгү. Муну кандай түшүнүүгө болот? Адам менен жаратылыштын кандай байланышы бар?
2. Тамак-аш жок кезде ачкадан өлбөө үчүн адамдар жандыктарды атып алган, ал анын негизги тамагы болгон. Ансыз ал өлүмгө учурамак. Эптеп өлбөй жашаш үчүн мындан башка эмне кылуу керек эле? Деги, адам кантип, эмне үчүн аңчылыкты үйрөнгөн? Бардык нерселер адамдар үчүн дейбиз, андай болсо ошол адамдын суудан балык кармап жешке, чөлдөн жейрен, тоодон бугу атып алышка акысы, укугу жокпу?
3. Кожожаштын жана Суречкинин түштөрүн айтуучу (А. Үсөнбаев) эмне максат менен эпоско киргизген?
4. Улактары кырылган Суречкинин ордуна адамдарды, балким, өзүнөрдү коюп элестетип көргүлө. Алабаш али тирүү, Суречки аны мергенден жалдырап сурап турат. Мерген (мейли ал Кожожаш эмес башка болсун) жалдырап суранган өтүнүчүнө көнбөй Алабашты өлтүрүп, терисин сыйрып алды. Эми силер адам катары Суречкинин өтүнүчүнө кандай жооп берет эленер?
5. Жогорудагы тексттин негизинде бирөөн Суречки, экинчи Кожожаш болуп, экөөнүн диалогун өз сөзүнөр менен эркин сүйлөп, чакан сабак-диалог, сабак-сахна өткөргүлө.
6. Сен Кожожашсың... Алдында Суречки Алабашын сурап, муңканып ыйлап отурат. Артында бүт элиң ачка, Алабаштын этин гана күтүүдө... Эмне кылуу керек, кайсы жолду тандоого болот? Бул суроо боюнча сабак-дискуссияга даярдангыла.

КОЖОЖАШ АСКАДА КАЛДЫ

Куучундаган куу эчки
Курсагы тоюп алыптыр.
Жалгыз куурай түбүнөн
Эчки, жай алгансып калыптыр.
Шайы кеткен кези эле,
Эчки жанын мыктап алыптыр.
Ушу сапар мергенге,
Уштакты жерге келгенде,

Учурашып Зулайка
Токтотуп бир аз калыптыр.
Эки куурай түбүнөн
Эчки этин мыктап алыптыр.
Эсинен танган кези эле,
Суречки эс алгансып калыптыр.
Башынан айткан мергендин
Кармар жери ушу эле.
Тоо этектеп Суречки
Күмүш ташты өрдөдү.
Калды кийин кармалбай,
Мергендин кармаймын деген жерлери
Шалпылдама кары бар,
Кийик оттоп жүрүүгө
Дүйүм чөптүн баары бар.
Качып барды Суречки
Ат-Ойнок, Талды-Булакка.
Алып барды эчки ээрчитип
Кең-Чаткалдын сайына.
Өрдөдү эчки өзөндөп
Өзүнүн болжол жайына.
Далай күн болду качканы,
Таласка келген кезекте,
Дарманы кетип Суречки,
Карматып коі таштады.
Абалдан ойлоп белгилеп,
Суречки ойлоп жүрчү экен
Аблетим асканы.
Күзгүдөй тунук жалтырап
Турган экен аскасы.
Асканы эчки бет алып,
Секирип ташка чыкты эми.
Эчкидей ташта жүрүүгө
Кожожаш мерген мыкты эми.
Өйдөлөп чыгып барганда,
Ортолоп аска калганда,
Кайберендин Суречки

Караңгы туман салды дейт,
Кайда кетип калганын
Кожожаш көрбөй калды дейт.
Чыкпайт эле билгенде,
«Кайда кетти эчки?» – деп,
Кожожаш туруп калды бир жерге.
Суречки келип турду эле
Каршында кызыл күңгөйгө,
Күңгөйгө келип турабы,
Али жарык болгон жок,
Эчкинин салган туманы.
Жакасын кыса карманып,
Жатып-туруп мергенди
Эчки жасагандан сурады.
Кабыл болду эчкинин
Тилеген тилек-мураты.
Эчки тилейт кудайдан:
«Берсеңчи, кудай, мергенди,
Тукумум таза тергенди,
Алабашым өлтүрүп,
Аны менен нысап кылбастан,
Артымдан кууп келгенди.
Турган жери зоо болсо,
Мага тутушкан душман жоо болсо.
Асманды аска тиресе,
Артымдан келген мергенди,
Жараткандан тилесе,
Асканын туруп боорунда,
Агайындан ажырап,
А да мендей жүдөсө!»
Эчки зарлап ыйлады,
Көзүнөн жашын тыйбады:
«Балдарымдын бири жок,
Калган башым соо койбой,
Өзүмдү кууп кыйнады.
Барбаган тоом калбады.
Эчкинин берсең тилегин,

Мергендин аскада калсын жандары!»
Капаланган эчкинин
Кабыл болду тилеги.
Мергендин турган аскасы
Мелтиреген зоо болуп,
Асманга жакын тиреди.
Ачылды салган туманы.
Кожожаш тиктеп караса,
Аяк-башы керилген
Асканын орто ченинде
Каргадай болуп турабы.
Каршында турган эчкиге
Мергендин кайгырып айткан бир кеби:
«Антташып айткан шерт үчүн,
Эчки, калбастан жүрдүм соңундан,
Атар болсом ак бараң
Бар эле менин колумда.
Акыры келип таштадың
Күзгүдөй таштын бооруна.
Аскадан түшсөм жерине,
Артындан калбай мен жүрдүм,
Антташып айткан кебиңе.
Камалдым келип аскага,
Эчки, жеттиң го сен да теңиңе.
Аман барсам дечү элем
Аз гана кытай элиме...»
Суречки анда кеп айтат:
«Баласысың Карыптын,
Кууп калбай артымдан,
Тоо бүткөнүн арыттың.
Таманы түштү жыртылып,
Бутуңа кийген чарыктын.
Карапайым эмесмин,
Кайберенмин – аныкмын.
Айтканым укпай жүрчү элең,
Эми, мерген, кандайсың?
Сага мен энелигим тааныттым.

Тилекти берсе жараткан,
Кайрылып жүзүн көрбөссүң
Аз гана кытай калктын.
Бербейсиңби мергенди,
Уругум таза тергенди.
Каргадайдан карышып,
Картайганча кутулбай,
Карып жаным сенделди.
Далайдан бери, Кожожаш,
Тартпадың менден ченгелди.
Таалайыңа куп кылсын,
Ушу турган жерлерди.
Кайрылып жүзүн көрбөгүн
Кайгырган кытай элдердин.
Мерген болбой куруп кал,
Аскадан түшпөй туруп кал!
Чөп саргайып күз болсун,
Таманың алды түз болсун.
Туруп кал, мерген, аскада,
Тууганга кыйын иш болсун.
Кайрыла турган жагыңа
Карагай чыксын бутактап.
Калгын, мерген, аскада
Кара ташты кучактап.
Толгоно турган жагыңа
Долоно чыксын бутактап.
Тосулсун жаның аскада
Бозоргон ташты кучактап.
Чын кайберен мен болсом,
Карышкан мерген сен болсоң...»
Каргап жатат Суречки
Карышып жүргөн мергенди:
«Кабарың билип кытайдан,
Калкың көчүп келгенде,
Тегерек сазга конгондо,
Аз гана кытай тууганың,
Алдыңкы сазга толгондо,

Элден уста жыйганда,
Карагай кыркып кыйганда,
Түшүрүп мерген алмакка,
Аракетти кылганда,
Шатың сынып кыйрасын.
Атаң менен энеңиз,
Көзүнөн жашын тыйбасын.
Каалап алган Зулайка
Кайгырып боздоп ыйласын.
Ар бир кылган ишиңе
Эч бир даба кылбасын.
Аскада туруп саргайып,
Арманда өлсүн бир башың.
Андан айла таба албай,
Аркан жыйып чогултуп,
Үстүндөн аркан салганда,
Каранды көрсүн түшө албай,
Кайгырган мерген арманда.
Аркан салса жетпесин,
Кожожаш качан өлөт деп,
Жору айланып кетпесин.
Менден эмес, кудайдан,
Кара-үңкүрдө жатканда,
Калтырбай аттың сен бирөөн,
Карыганча мен сенин
Кайгыңды тартып жүдөдүм.
Турган жериң зоо болсун,
Карга, кузгун чогулуп,
Качан өлөт мерген деп,
Кадимкидей жоо болсун.
Акыры мага асылып,
Аска таш болду конушуң.
Каалап алган Зулайка
Караны кийип, ыйласын.
Сөөгүң ташта куурасын.
Элиң күчөп келгенде,

Эч бир айла кылбасын.
Акыры жадап тууганың,
Боюңду ташта мерген деп,
Агайының чууласын.
Жерге түшпөй асылып,
Аскада калсын бир башың.
Каршында кызыл күңгөйдө
Каалап алган Зулайка
Караны башка салынып,
Мен кантем деп ыйласын.
Алдымбы, мерген, кегимди,
Алып келсин башыңа,
Ажал деген өлүмдү.
Бир кезекте сен мени
Сурасам бербей куураттың
Алабаш теке теңимди.
Кайыр кош, мерген, эсен бол,
Кайгы тартып кесел бол.
Мен айтып болдум кебимди», –
Деп Суречки токтолду,
Айтар сөзү жок болду.
Айтканынан коркпостон,
Асканын туруп боорунда:
«Ата-а, ушуну кантсем?» – деп,
Кайран мерген Кожожаш
Айбат кылып октолду.
Ачуусу келет мергендин
Эчкинин айткан сөзүнө:
«Аскадан түшөр амал жок,
Көрүнөт элем көзүнө.
Өлтүрүп койчу сен эмес,
Сенден өлчү мен эмес.
Бир ок менен жок болчу
Качып жүргөн куу эчки,
Катарың мага тең эмес».
Сөзүн айтып болгон соң,

Эчки кетти жөнүнө.
Бир убакта Кожожаш
Кеткенин билбей калыптыр.
Ачууланып кебине,
Кайда кетти эчки деп,
Кожожаш тиктеп караса,
Асканын төмөн жагында
Кетип барат Суречки,
Ак чаптуу күңгөй белинде.
Кетип калган экен деп,
Кожожаш тиктеп карады.
Анын да көөнү тынгансып,
Аскада камап койдум деп
Артынан кууган баланы.
Ата турган экен деп,
Кожожаш мерген санады.
Мылтыгы түшүп эсине,
Эки жагын карады.
Караса мерген туруптур
Ай далыда жалтылдап,
Алты сайлуу бараңы.
Ыраак кеткен эчкини,
Окчо кармап шыкаалап,
Калды мерген бир атып
Мергендигин карачы,
Бир атканда эчкинин
Бир буту болду жаралуу.
Өзүн-өзү кайтарган,
Ок тийгизбей жалтарган
Кыйын эчки ал дагы.
Суречки анда ойлоду:
Кайта барып көрөйүн,
Дагы эле өчү бар экен
Карышып жүргөн баланын.
Эчки кайта келди эми,
Мергенди келип көрдү эми:

«Абайлатпай бир аттын,
Бир жак бутум сая аттын.
Жилигимди сындырдың,
Унутпас кайгы-муң кылдың.
Орун болсо айтканым,
Оюмдан бир сөз чыгыптыр.
Кабарың угуп, көчүшүп
Калкың көчүп келгенде,
Аскадан кулап бой таштап,
Адис мерген өлгөндө,
Өлгөнүң калкка билинсин.
Өзүңдүн жарың Зулайка
Өксөп ыйлап жүгүрсүн.
Сөөгүң ташка илинсин.
Карыган атаң Карыпбай,
Калкың бүтүн бүлүнсүн.
Сөөгүң ташта кызарып,
Каның ташка төгүлсүн.
Карышып кууган Кожожаш
Калкынан минтип бөлүнсүн.
Кайгырсын атаң өлдү деп,
Чыкса кайтып түшө албас,
Кандай бир жерге келди деп.
Турган жериң Аблетим,
Кожожаш өлгөн аска деп,
Айта жүрсүн белгилеп,
Кууган менен карматпай,
Суречки түбү жеңди деп...»
Суречки кетти жерине,
Жеттим го деп кегиме.
Кожожаш калды түшө албай,
Айланасы аска тоо,
Айласыз таштын чегине.
Суречки кетти кайрылып,
Аскада мерген кайгырып,
Таманынын алды түз,

Бир жалтанды жай кылып,
Качан өлүп калганча,
Кожожаш ташка камалды.
Аблетимдин жеринен
Ажырашты эчкиден,
Антташкан шерттин жөнүнөн...

Куучундаган – жаны тынбаган, жай албаган, кууланган.

Уштачы – кармоочу.

Шалпылдама – кар эрип суу аралаш болуп турган учур.

Дүйүм – ар түрдүү, эң эле көп.

Аблетим – Афлатум деп да аталат. Бул аска азыркы Аксы аймагында.

Карышкан – каршылашкан, жоолашкан.

Окчо – алыс.

Жору – тарп (өлгөн жаныбарлар) менен азыктануучу ири жырткыч куш. Мисалы:

*Ар жерде кузгун жору талап жатат,
куланып өлгөндөрдүн тарпын, сөөгүн.*

(Калык)

1. Суречкинин болжошкон жайын сүрөттөп бергиле. Эмне үчүн ал мергенди дал ошол жакка ээрчитип барды?
2. Кожожашты жана Суречкини мүнөздөгөн саптарды таап окугула.
3. «Биз жаратылыштан ырайым күтүп отура албайбыз, биздин максат – аны багынтып тартып алуу», – деген экен И.В.Мичурин. Ошондойдун бири – Кожожаш. Анын акыр-аягы эмне менен бүттү, кандай акыбет берди?
4. «Жаратылыш – жан досум» деген темада табият көрүнүштөрүн сүрөттөп, чакан аңгеме жазып көргүлө.
5. Мугалимди алмаштырган дублёр – мугалим-окуучунун жетекчилиги менен төмөнкүдөй болжолдуу суроолор боюнча диспут-сабак өткүлө:
  - а) жаратылыш адам үчүн жаралганбы же адам жаратылыш үчүнбү?
  - б) «Кызыл китеп» деген эмне? «Кызыл китеп» табиятты сактап кала алабы?

МИФ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

«Кожожаш» эпосунун идеялык мазмунун, көркөмдүк нарк-насилин жакшы өздөштүрүү үчүн, адегенде миф жөнүндө кадыресе түшүнүк болушу зарыл. Миф же мифология деген грек сөзү, бизче «сөз», «аңгеме-баян», «улама» деген маанини билдирет. Миф чыгармачылыгында бул же тигил кубулуштардын, жан-жаныбарлардын чыгыш теги, башаты көрсөтүлөт, пирлер жана ойлоп чыгарылган ар түрдүү укмуштуу күчтөр, жаратылыштын табышмактуу татаал сырлары тууралуу байыркы адамдардын ой жүгүртүүлөрү, түшүнүктөрү көркөм образдуу формада айтылган. Илим өнүгө элек кезде мындай чыгармаларда көбүнчө адамдардын дүйнө жөнүндөгү түшүнүгүнүн тайкылыгынан божомолдогон, жоромолдонгон фантазиялуу, кыялындагы нерселери чагылдырылган. Миф чыгармачылыгы дин менен тыгыз байланышта өнүгө баштаган. Алар тематикасына карап: 1) табият көрүнүштөрү; 2) асман телолору боюнча; 3) уруу, урук, элдер туурасында; 4) адамдардын келип чыгышы; 5) адамзаттын келечеги жөнүндө деп бир нечеге бөлүнөт.

Мифтик түшүнүктө жашашкан байыркы кыргыздар ар бир жаныбардын ээси, пири (мисалы, Зеңги-Баба – уйдун, Ойсул-Ата – төөнүн, Чолпон-Ата – койдун, Камбар-Ата – жылкынын пири), колдоочусу бар деп эсептешкен. Ар бир жаныбардын пири өз тукумун колдойт деген түшүнүк жашаган. «Кожожаштагы» Кайберен – дал ошол эчки-текелердин пири. Ал ашынган кылмышы үчүн адамды жазалады. Кең дүйнөнү тарытып, Кайберенди тыптыйпыл тукум курут кыларда табият өзү ага катаал өкүм чыгарды. Акыркы калган Кайберенди – Суречкини ата албай, ал закым сыяктуу Кожожашты алдап, азыткыдай ээрчитип жүрүп отуруп, жалама зоонун башында калтырышы – реалдуу, чыныгы нерсе эмес. Бул ушундай болсо деген адамдардын тилеги, мифтик түшүнүгү. Миф азыркы замандын жазуучуларынын чыгармаларында да кеңири пайдаланылат. Мисалы, Бугу-Эне жөнүндөгү миф Чыңгыз Айтматовдун «Ак кеме» повестинин сюжеттик негизги өзөгүн түзөт.

«ЭР ТАБЫЛДЫ» ЭПОСУ

(Элдик дастандан үзүндүлөр, айтуучу – А. Тыныбеков)

Тарыхта кыргыздар жөнүндө маалымат биздин заманга чейинки II кылымдан бери белгилүү. Элибиздин тарыхы узак кылымдар бою эркиндик үчүн күрөштүн тарыхы болду.

«Эр Табылды» – эл башына күн түшкөн узак тарыхтын бир көз ирмемин, бир үзүмүн чагылдырган эпос. Болжол менен андагы окуялар XV–XVIII кылымдардын ичинде калмактардын (тарыхта жунгарлар деп да айтылат) басып кирүү мезгилинде жаралган. Эгер «Эр Төштүк» эпосу элдин байыркы түшүнүгүн, тээ өтө алыс мезгилдеги дүйнөгө көз караштарын чагылдырса, «Курманбек», «Жаңыл Мырза», «Жаныш-Байыш» дастандары жана ушул «Эр Табылды» эпосу бизге бир кыйла жакыныраак мезгилди ичине камтыйт.

«Эр Табылды» эпосунда баскынчы калмактарды эл-жерден кууп, туулган жерди боштондукка чыгаруу үчүн ошол айыгышкан кармашта Эр Табылды баштаган Элдияр, Эрмек жана кырк жигиттин теңдешсиз эрдиктери, ички душмандар Кудайназар, Алтыбайдын «өрдөк жокто чулдук бийлик» кылып, хандык талашып, элди кыйын күнгө салганы тууралуу кызыктуу окуялар баяндалат.

Чыгармадагы кейипкерлерден өзүнүн инсандык сапаты жагынан да, баатырдык касиети боюнча да «жаагынан түк чыккан, жалындап көздөн от чыккан, бала жолборс өңдөнгөн», «ак жолборстой чамынган», «болот кылыч байланган, бозум куштай айланган», «шилтегени албарстай, ирмегени жолборстой» Эр Табылды өзгөчө бөлүнүп турат. Анын тагдырына кайдыгер карай албай, жеңилине кубанып, жеңилишине кейип-кайгырып отурабыз. Экинчи тараптан анын элдешпес душманы «жоодон качып көрбөгөн, кишиге жолун бербеген», «Ак дөө менен күрөшүп, алты күн удаа тирешип», акырында аны жыккан калмак ханы Чалкалмак көрүнөт. «Нар өлтүрсө пул бербей, эр өлтүрсө кун бербей», «куудай сакал агартып, кузгундай көзүн кызартып, куу байталын чапкылап» жүргөн ичтен чыккан кара ниет

Кудайназардын кылыктарына жан ачыйт. Неси болсо да эпосту бүт окуп чыккыла, ал сөзсүз жан-дүйнөнөрдү байытып, өткөн доорлорго баштап барат.

Мурунку өткөн заманда катаган деген эли бар, Кара-Тоо деген жери бар, алты миң үйлүү катагандын башында Ат-Башы, Нарынды жердеген Омокан деген өткөн. Омокандын Ормонкан, Эрманкан аттуу балдары болгон. Ормонкан менен Эрманкан баатыр чыгып, катаган элин жоодон сактап, эрдик менен эл багып, катылгандын катыгын берип турчу экен.

Ормонкан баласыз өтүп кетти. Эрманкандын мурунку калмак аялынан Кудайназар деген бир уулу бар эле. Ал чоңоюп, бой тарткандан баштап, куу-шум чыкты. Алтыбай, Кенжебай, Олжобай, Аргынбай, Чаргынбай деген балдары да өзү сыяктуу «мыкты» чыкты. Жети уулу эрезеге жеткенден тартып, Кудайназар өзүн-өзү бийлеп, өз алдынча сүйлөп, бөлөк айыл болуп, бөтөн сууга конуп, Эрманкандан эл талашып, эрегишип, касташып, кармашчу болду. Ушундан улам кырк каракчы атанып, ууру кылып, нар өлтүрсө пул бербей, эр өлтүрсө кун бербей, зордукчул атка конду. Кудайназардын жаман адаттарын койдура албай, атасы Эрманкан айласы кеткенде, калмак энесинин колуна берип, өзүн балалыктан кечтим деп, көп мал энчилеп, эл-жерден кууп жиберет. Ошондон кийин Эрманкан нойгут элинен Ачаган деген аял алат. Андан бир эркек, бир кыздуу болот. Уулунун атын Табылды, кызынын атын Кардыгач коюшат. Табылды он төрт жашка чыкканда атасынын казынасын ачып, жоо жарагын алат. Кырк жигит күтүп, Элдияр, Эрмек деген эки досун эмчектеш кылып алып, кырк жигитин мылтык атуу, кылыч чабуу, найза саюуга маш кылат. Кырк жигитине жоо кийимин кийгизип, күлүк аттарды мингизип, эл кайтарып, жол чалып, атасы Эрманкандан мыкты чыгат. Ушундай болуп турганда Табылды «атам Эрманканга аш берсемби» деп элине кеңеш салды. Мына ушул ашта Кудайназардын ичи тар, мансапкор адам экендиги, Табылдын көрө албаганы, ага душмандык кылууну көксөп жүргөнү ачык билинип калат.

Кудайназардын чыккынчылыгы. Чалкалмактын кыргыздарга катылышы

Күндөрдөн күн өтүп, айлардан ай өтүп, бир убактыларда Табылды катуу ооруп калды. Оорусу Кудайназарга угулуп, «Табылды өлөр алекте жатат дейт» деген кабар менен Кудайназар көл башындагы Чалкалмак деген баатырга: «Табылдын оорусу катуу, ушул кезде келип жылкысын тийип кеткин», – деп Олжобай деген уулун чаптырат. Бул кабарды угар менен элин дароо жыйнап, он миң кол алып, кошуунду кабат мол кылып, оорукка колду таштап, беш жүз баатырды өзү баштап, Чалкалмак баатыр ашуунун белинен дүрбү салып карап жатат. Табылды болсо оорудан аман-эсен айыгып, бирок тору этине толо албай, баштагыдай боло албай жүргөн кези эле. Ошондуктан «аттардын картасын толтуруп алалык» деп, Арчаторуну баш кылып жылкынын баарын жазгы көктөмдө агытып жиберген.

Кардыгач макмалдан кылган **дорбого** мейиздеп жемди салып, Арчаторуга түшкү жемин берип, жалын тарап, соорусун сылап, күнүгө бир маал барып келүүчү. Аны жайыкышы багып жүргөн Кардыгач эле.

Чалкалмак бейпил жаткан Табылдын жылкысын көрүп, Үч-Нуранын башынан, Нарындын кара ташынан жылкыны беш жүз баатыры менен келип тийип алып кетти. Кичи-Нарындын суусунан кечирип жатып, Чалкалмак ойлонуп, жылкы айдаган баатырларга карап айткан сөзү:

«Жылкы айдаган баатырлар,
Ат башын бир аз тартыңар.
Баарың келип угуп тур,
Силерге айтар сөзүм бар.
Мен Чалкалмак болгону,
Чалкалмак атка конгону,
Кыргыздан жылкы көп алдым,
Кытайга барып, кол салдым.
Казактан жылкы көп алдым,
Каңгайга барып, кол салдым.

Алты шаар Кашкардан
Алтын-күмүш олжо алдым.
Эрдесинген кыргызга
Алда канча кол салдым.
Бирок менин арманым –
Алдымдан чыккан тоскун жок,
Артымдан келген куугун жок.
Сайышып чыккан баатыр жок,
Салышып чыккан балбан жок.
Калдайган калың кол да жок,
Кармашып чыккан жоо да жок.
Капилет элди көп чаптым,
Канчалык олжо мал таптым.
Туйгун жаткан эл чаптым,
Турпандан эчен олжо алдым.
Же **багалчагым** майышып,
Балбандын күчүн көрбөдүм.
Башты жара сайышып,
Баатырдын күчүн көрбөдүм.
Ай балга менен чабышып,
Ат үстүнөн алышып,
Кылычты кыя суурушуп,
Кызыл канга боёлуп,
Кызыгышып урушуп,
Чоюн баш менен чабышып,
Чокуга болжоп салышып,
Ак бараң мылтык атышып,
Аябай канга батышып,
Жаралуу болуп жалдырап,
Жатып калып кансырап,
Соотгун баарын айрышып,
Чопкутту чоюп тытышып,
Бир кумардан чыкпадым,
Ушул менин арманым.
Азыркы айтар сөзүм бул:
Абаң Чалкаш өзүм бул.
Алтымыш ашып, жетимишке

Аяк баскан кезим бул.
Жылкыны суудан кечирип,
Өйүзгө чыгып чечинип,
Семизин союп жылкыдан,
Бүгүнчө өргүү болуңар.
Күндүн нуру салганда,
Тегиз тийип калганда,
Менден кабар алыңар.
Мага күйбөй кокустан,
Жөнөмөк болуп калсаңар,
Түнкү серүүн убакта,
Төш таянып барыңар.
Көбөөрүгө жылкыны
Катуу айдап салбаңар!
Түтөк болуп кокустан,
Жалгыз кулун калбасын.
Өзүм салган жаңы жол,
Калмак-Ашуу бийик бел
Кылдаттык менен чубатып,
Малды ашырып кетиңер.
Өзүм кайра барайын,
Өзөңдүн баарын чалайын,
Өрүштө калган мал болсо,
Калтырбай айдап алайын.
Бейкут жаткан беренге
Барып кабар салайын.
Эр болсо келсин артымдан,
Бир беттешип калайын.
Белгилүү баатыр ал болсо,
Беш күнү удаа сайышып,
Бир кумардан канайын.
Эрманкандын баласын
Эрдигин көрүп алайын.
Эңкейтсем өзүн сайышып,
Эрчитип силерди,
Эртең кайра барайын.
Эчтеме койбой кыргыздан,

Элин чаап алайын!
Туйбай калдым дебесин,
Табылды бушман жебесин.
Ашкере баатыр ал болсо,
Аркадан кууп ал келсин.
Коркуп калса өзүмдөн,
Колоп калса сөзүмдөн,
Коңулда жүрүп күн көрсүн» – деп,

Чалкалмак Карабоз менен бургутуп, артынан чаңын дыргытып, кең Нарынды бойлоп, ар түрдүү амал-айла ойлоп, адыр менен өрөөндү аралай чаап жойлоп, таңдын эре-сере-синде Табылдынын айылына келип калды. Чалкалмак «тегерете карап барсамбы» деп санап, айылдын үстү – кашаттан Табылдыны барсыңбы деп кабар салып айткан сөзү:

«Эр Табылды сенсиңби,
Элимде эр жок дейсиңби?
Ээн жаткан жылкыңды
Ээлеп алдым, билдиңби?
Эрманкандан өчүмдү
Эми алдым, балам, көрдүңбү?
Эсине салдым далайды,
Эр экен абам дейсиңби?
Хан Табылды сенсиңби,
Калкымда эр жок дейсиңби?
Калың кара жылкыңды
Калтырбай алдым, билдиңби?
Кармаша албай калдым деп,
Кайгырып бушман жейсиңби?
Же калкыңды жыйнап мага келип,
Кармашуучу эрсиңби?
Өрүштөн жылкың алдырып,
Өлүк бала жатпай кал!
Жайыттан жылкың алдырып,
Жаман бала жатпай кал!
Ооругум калды белиңде,
Ондодум туюк төрүңдү.

Опсуз баатыр болду деп
Уктум эле өзүндү.
Он айдан бери онолбойт,
Оору деп уктум өзүндү.
Балбаның барбы элинде?
Баатырың барбы ченинде?
Беттешер болсоң, Табылды,
Эки өргүймүн өзүндүн
Эчен Балгарт жеринде.
Чалкалмак абаң мен болом,
Кабарлаш калың элиңе.
Эр болсоң кууп келип көр,
Эрдигимди билип көр.
Баатыр болсоң келип көр,
Бастырып бери жүрүп көр.
Балбан болсоң чалышып,
Бабандын күчүн билип көр.
Кош, Табылды, жетим! – деп,
Коштошуп эми кеттим», – деп,
Карабоз менен залкайып,
Карааны бийик даңкайып,
Тоодой болгон Чалкалмак
Бастырып кетти ошентип.

«Улуп-уншуп ит үрүп, **матоодо** төөлөр бышкырып, ко-
роодо койлор чуркурап, байлоодо уйлар өкүрүп» дүрбөлөң
түшөт. Элдияр, Эрмек алп уйкуда жаткан Табылдыны ой-
готот. Булар да алдыртан күтүп жаткан душмандын алдын
тосмок болуп аттанып чыгышат.

КАРДЫГАЧ ЖАНА АРЧАТОРУ

Эртең менен Элдияр, Эрмек келип Табылдыны ойготуп,
Чалкалмактын кабарын айтып чаң-тополоң түшүп жаткан
кезде, «өзү он төрт жашында, саамайы бар башында»,
Табылдынын карындашы Кардыгач жылаңаяк, жылаңбаш,
карбаластап өзүнчө капаланып, бүлүнүп:

Торкодон кылган көйнөгүн
Так белине түрүнүп,
Арчатору бууданды
Айлам келсе алсам деп,
Абама алып берсем деп,
Айылга такыр билинбей,
Аялданып илинбей,
Кеткен экен жүтүрүп.
Таманы жерге так этип,
Эки буттун согончок,
Май куйрукка шак этип,
Улуу жолго салыптыр.
Таң агарып атканда,
Кырк жигит дүрбөп жатканда,
Кардыгач кетип калыптыр.
Аны көргөн киши жок,
Кыз менен элдин иши жок.
Абакем атсыз калды деп,
Кардыгач күйүп жалын-чок.
«Жылкы да болсоң билсеңчи,
Жылт коюп кайра келсеңчи.
Кишиден эстүү мал элең,
Кишенеп кайра келсеңчи.
Күйүнгөн мендей байкуштан
Мейизден жемиң жесеңчи.
Кишиден жалгыз абама
Сени алпарып берсемчи.
Артындан кууп барууга
Ал душмандан коркомун.
Артындан кууп мен барсам,
Ач билектен албасын,
Ат сооруга салбасын.
Алпарып мендей шордууну,
Ашманчы күңү кылбасын.
Калмакка качып кетти деп,
Калкыма ушак болбосун.

Карындашын жоготсо,
Хан абам сөзгө калбасын», –
Деп буркурап Кардыгач,
Ыйлап Боз-Дөбөдө турду эле.
Сурмалуу көздөн жаш агып,
Суксурдай баштан тер агып,
Жаш чыбыктай солкулдап,
Жалооруп ыйлап, болкулдап,
Сербейип кырда турганда,
Жогортон чыкты калың чаң,
Чаң ичинде бир топ жан.
Кардыгач муну ойлонуп,
Капасы ашып толгонуп:
«Чалкалмак мени көргөн го,
Же катуулап жол салган
Жоодон калган мерген го,
Мени көрүп келген го.
Шорумду колго берет го.
Көрбөйт го аккан жашымды,
Жулат го кара чачымды.
Кайыр айтсам чыркырап,
Кесет го алма башымды...» –
Деп ойлонуп Кардыгач
Дөбөдөгү дөмпөйгөн
Шыраалжынга жашынды.
Ат таппаган азаптан
Азыркы кордук ашынды.

«Арчатору буудан жылкыдан кайып туулган», кишиден эстүү мал эмеспи, калың жылкынын сүрөөсү менен караңгыда барган. Чоң шашке болгондо суу ичип канып, кумга оонап алып, эки жакка көзүн салып, күндө жеген жемин эсине алып, калмакты көрүп кошкуруп, бышкырып, үйүр болгон кырк бууданды карап, окуранып, кишенеп, улуу сууну бойлоп, кычык менен кылт этип, кыл куйругу жылт этип, кутулар өлчөсүнө келгенде, кырк бууданды ээрчитип алдына түшүп, арыштап жөнөгөн экен. «Арчатору бууда-

нын, айбандан эстүү жаныбар, ала келген жанында кырк эки буудан малы бар, эки жагын каранып, Кардыгач жаткан дөбөгө келип турган чагы бар».

Ошондо Кардыгач кубанып Арчаторуга айтканы:

«Айланайын жаныбар,
Арчатору сен болуп,
Ала келген жанында
Кырк эки буудан тең болуп.
Эсине түшкөн күндөрү
Мейизден жеген жем болуп,
Аттардын качып ашканы
Алты адыр, бел болуп,
Аябай чуркап жаныбар,
Калган экен тер болуп.
Коркуп жаткан Кардыгач
Козголуп ыргып турду эми.
Макмалдан кылган дорбону
«Мо-мо» лоп берип сунду эми.
Арчатору буудандын
Башына нокто салды эми.
Арчатору күлүктүн
Оң көзүнөн өптү эми,
Сол көзүнөн өптү эми,
Солкулдап жашын төктү эми.

Арчатору буудандын жемин берип, жетелеп жөнөйүн деп энтелеп, арка жагын караса, аттарды кууган калмактар топтошуп, дөбөдөгү аттарды көрүшүп, жоо экен деп токтошуп калган экен.

Кардыгач: «Жалгыздыгым билинип калат го, артымдан байкап жүрүшкөн турбайбы?» – деп, торкодон кылган көйнөгүн чечип алып бүктөп, Арчаторунун үстүнө салып, ыргып минип, ат баштыкты колуна алып, аркасындагы буудандарды «кыруу-кыруу» деп айкын бөксө жол менен абасынын алдын тосуп жөнөп бара жатты.

Эр Табылды кырк жигитин ээрчитип, койчулар минип жүргөн Көкчолокту минип, «эки буту салаңдап, эки көзү

аландап», нарга кошуун артып, **жазайылдан** тартып, кырк жигит жабыла жөө басып, «Кара кырды бет алып, алды жагын каранып, ак жолборстой чамынып» келе жатат эле. Алдынан уюган калың чаң чыкты. Чаңды көрүп, Табылды дүрбүсүн салып карап калды. «Бул кандай чаң болду экен?! Чалкалмак бизди эптеп айылдан чыгарып, ара жерге жоолоп, кармап алып кетейин деп кароол коюп жаткан экен го?» – деп ойлоду. Дүрбүсүн сала берип, Табылдын айткан сөзү:

«Чын Чалкалмак бу болсо,
Кудай мага берди го!
Кул камакка кирди го!
Куурал тартып издетпей,
Купулума келди го!
Теңир мага берди го,
Теке тамга кирди го!
Темтендетип издетпей,
Теңирсиген чоң калмак
Тегеренип келди го!
Атын атып салсамбы,
Аман кармап алсамбы?
Аркасында калмакка
Анан кийин барсамбы?
Өзүн атып салсамбы,
Өчүмдү эми алсамбы?
Карабоз минип бургутуп,
Калмактарга барсамбы?
Жылкыдагы калмакты
Жылас кылып салсамбы?!..» –
Деп ойлонуп Табылды,
Дүрбүсүн оңдоп салды эми,
Уюган чаңды бет алып,
Улам карап калды эми.
Ат көрүнөт, адам жок,
Ат үстүндө караан жок.

Мал көрүнөт, киши жок,
Киши деп айтар иши жок.
Жоолуктап көзүн сүрткүлөп,
Жолдошторун түрткүлөп,
Көз кычыгын чукулап,
Жолдошун муштап нукулап,
«Бери келгиле баарың» деп,
Кырк жигитти чакырат.
«Калмактан чыккан чаңбы деп,
Качкан-бозгон малбы деп,
Алдыңкысы эрбеңдейт,
Адамзаат жанбы?» – деп,
Түз токтотуп караса,
Түгөл баары маралдай.
Чаңды көрүп токтолгон
Эр Табылды баатырың
Түз бастырып баралбай,
Алдыңкысын караса,
Арчатору ат көрүнөт,
Адамы келет чабалбай.
Анык таанып алган соң,
Айтарга сөзүн таба албай...
Кардыгач экен – мингени.
Каңырык түтөп Табылды...
«Кайдан тапкан аттарды?
Кагылайын каралдым, ай,
Кыз да болсо медегим,
Кысылган бизге Кардыгач
Кырк буудан таап берерин.
Сүйүнчү, баатыр кырк бөрү,
Билдиңби жоону жеңериң?!
Билдиңер беле, кырк туйгун,
Кыздан жардам келерин?!
Каргадай болгон медегим,
Кардыгач менин зирегим.
Кадыр алда кудурет,

Кыз да болсо ушуну
Караан кылып бергенин!» –
Деп Табылды буркурап,
Эки көзүн жаш кылып,
Элесин көрүп каткырып.
Тула боюн тер кылып,
Тура албай жашын сел кылып,
Кырк жигит ыйлап буркурап,
Кардыгачты көргөндө,
Кыйкырып баары чуркурап,
Ат үстүнөн алууга
Ар кимиси умтулат.
Арчатору буудандын
Даңканы көккө зыркырап.
Абасын көрүп Кардыгач,
Агалар деп чыркырап,
Жетип келди бир паста
Аткан октой зыркырап.
Көйнөгү жок жылаңач,
Топусу жок жыналбаш.
Саамайы учуп сербендеп,
Көкүлү учуп эрбендеп.
Көй буудандын баарынын
Таноолору дердендеп.
«Айланайын кырк аке,
Аттарыңдын баарысын,
Аман алып келдим» – деп,
Айта албай сөзүн аптыгып,
Чыканактай Кардыгач
Ирмебей көзүн элендеп.
Көтөрүп аттан алышты.
Эр Табылды элөөрүп,
Эрлердин баары делөөрүп,
Карсылдап үндү салды эми,
Каткырышып калды эми.
Кайыптан келген бууданды
Кармап баары алды эми.

Нокору жүгөн катышып,
Ноктону атка салды эми.
Тойго барчу эмедей,
Тамашага батышып,
Терин сүртүп алышып.
Ак каңкы ээр токушуп,
Арбагы башка конушуп.
Ар кимиси аңданып,
Ажыдаардай болушуп.
Жарактын баарын салынып,
Самаган иши табылып.
Чарайна, чоккут, туулга
Алышкан экен камынып.
Беттешсек деп калмакка,
Берендер турат сагынып.
Жарагынын баарысын
Даяр кылып жайланып,
Кыл канжыга тээкке
Доолбасты байланып,
Ай балта, **чокмор** илишип,
Адистик жагын кырк жигит
Алган экен билишип.
Акыр заман салсак деп,
Калмакка жетип беттешип,
Кабыландай тийишип,
Кылычын белге асынып,
Кырка тартып бастырып.
Ат суутуп алсак деп,
Акылдашып каткырып.
Желектүү найза кылкылдап,
Алма баш мылтык асынып.
Алеңгир жаасы кошулуп,
Ар канча душман болсо да,
Айбыкпайт булар чочунуп.
Агалары сөз сурап,
Асмай тартып олтуруп.

«Айланайын, Кардыгач,
 Айтчы билген сөзүңдү.
 Аттарды аман жеткирдиң,
 Азыр көрдүк көзүңдү.
 Өгүзгө дары-ок артып,
 Өр талашып жөө басып,
 Өңчөй агаң жол тартып,
 Өрүштөн жылкы алдырып,
 Өжөрлүк менен келаттык.
 Өзүң бардың жол чалып,
 Өңчөй күлүк ат алып,
 Өжөрлөнгөн калмактан
 Аттарды кантип куткардың?» –
 Дешип алар сурашып.

Дорбо – Аттын жем баштыгы, жем баштык.

Туйгун – тынч жаткан деген мааниде.

Багалчак – согончок менен кызыл ашыктын арасындагы кишинин дене органы, кызыл ашыктын үстүңкү бөлүгү.

Ай балта – чабышып-салгылашууга ылайыкталып жарым ай формасында балта сыяктуу ашталып жасалган узун саптуу согуш куралы.

Чоюн баш – уруп жыгуу үчүн уютулуп жасалган курал.

Соот – найза кирбес, ок өтпөс үчүн майда темирлерден илиништирип жасалган жоо кийими.

Чопкут – найза өткүс кийим.

Көбөөр – жар болгон, оюлган жер деген мааниде.

Түтөк – жердин бийиктигинен же катуу күйүгүүдөн келип чыгуучу абанын жетишсиздиги.

Колоп калуу – чочуу, басынуу, коркунучта болуу.

Коңул – бир нерсенин астында калуу, далдоодогу жер.

Матоо – байлоо деген мааниде.

Торко – кездеменин түрү.

Ашманчы күң – тамак-аш бышыруучу ашпозчу аял

Жазайыл – майда октуу замбирек, оор мылтык.

Куурал – кыйынчылык, азап-тозок, кыйноо

Теке тамга – текенин тамга кириши – жолу болуу, он келүү деген мааниде.

Көй – ашынган, ашкере артыкчаланган, мыкты.

Кайып – мифтик түшүнүк боюнча көзгө көрүнбөй, билинбей колдоочу, жардам көрсөтүүчү сыйкыр күч.

Нокору – бир нерсенин четин кооздоо үчүн колдонулуучу алтын же күмүш буусуна кармалган жип коюлуп согулган.

Ак каңкы – ээрдин бир түрү; ак калай капталган.

Чарайна – темир кийим.

Чопкут – ок өтпөс жоо кийими.

Туулга – жоокердин баш кийими.

Доолбас – тегерек кылып ийилген тактайча алкактын бир бетине көбүнчө төө териси капталып, согушта, аңчылыкта колдонулуучу барабан.

Чокмор – башы тоголок союл.

Алеңгир – Чаң-тополоң, күрү-гүү, ызы-чуу. Мисалы: Алеңгир салуу. Эпостордо: кыйраткыч, чуу салып бүлүндүргүч (көбүнчө жаага карата).

1. Эмне үчүн чыгарманын аты «Эр Табылды» деп аталган? Эпосто кайсыл мезгилдеги тарыхый окуяларга жакын турмуштук көрүнүштөр сүрөттөлөт?
2. Чалкалмакты кыргыз элине каршы тукурууда Кудайназардын максаты эмне?
3. «Эр жигит – эл четинде, жоо бетинде» деген макалга түшүндүрмө бергиле. Ал макалга маанилеш он макал таап, дептериңерге жазгыла.
4. «Кардыгач жана Арчатору» деген бөлүмдү кара сөзгө айланып, эпостук жорго сөз менен аңгеме жазгыла.

КАРА-КАМАНДАГЫ КАРМАШ

Кара-Каман – кандуу суу. Кан жыттанып күнгүрөнүп, кулдурттап сүйлөгөнсүп, чети шуулдап күчөп жатат. Таң атып, жер бети көрүнгөн кезде, эч нерсе учурата албай Табылды ат чалдырып тумшук кара ташка чыгып, дүрбүсүн салып караса, төмөнкү кечүүнүн оозундагы калың элдин арасынан бур-бур эткен мылтыктын түтүнү чыккандай болот. Байкаса өйүзгө кар түшүп калыптыр, бүйүз жакта кар тургай, жамгыр жок. «Бул болсо Элдиярдын өнөрү, калмакка кар жаадырып, кыргызга нур жаадырып салган экен го», – деп абдан байкап олтурса, төмөнкү көп эл удургуу калгандай көрүнөт.

Муну көрүп Табылды токтоно албай аттанып жөнөп калган жери.

Эр Табылды чунагың
Элге салат кулагын.
Эл ичинен көп карайт
Элдияр, Эрмек ынагың.
Баштап келип караса,
Кечүүнү карап байкаса,
Кечкен эл каптап жайпаса,
Суудан түтүн бурулдайт,
Өйүз-бүйүз чурулдайт.
Мылтыктын үнү быдырап
Кулакка жакшы угулбайт.
Суу үстүндө калдайып
Агып жүргөн жан көрдү.
Сууруп кылыч чабышып
Салып жүргөн жан көрдү.
Калың элдин ичинен
Кызыл ала кан көрдү.
Арчатору күлүктү
Аябай катуу жүгүрттү.
Мында калган баатырлар
Көргөн го деп бүлүктү,
Атка камчы урду эми,
Аял кылбай жүрдү эми.
Алмамбет, Манас баатырдын
Арбагын айтып бакырып,
Абдан катуу кирди эми.
«Манас! Манас! Манас!» деп,
Баатыр эр, мага жанаш деп,
Алмамбет баатыр, келчи деп,
Жалгызга жардам берчи деп.
Алымды бүтүн көрчү деп,
Чалкалмак канын мен төксөм,
Калмактар алсын энчи деп.
Чалкалмак кайда болду деп
Чалышар баатыр ошо деп.
Карт бөрү кайда болду деп,
Кармашар баатыр ошо деп,

Эки жакты каранып,
Эрдин тиштеп жаланып,
Ак жолборстой айкырып,
Кабыландай бакырып,
Калың жоону аралап
Качырып кирди Табылды.
«Манастап» ураан чакырып,
Алма баш менен үч атып,
Аралата күч атып,
Калың элдин ичинен
Канчасы кетти куланып.
Желектүү найза суналтып,
Боолугун колго кыналтып,
Эңкейиштен эр неме
Экини катар кулантып.
Эрдин тиштеп качырып,
Беттегенин сулатып,
Чалкалмак издеп кайсактап,
Карап жүрөт чуратып.
Кечүү жакты караса,
Келе жатат тамаша.
Сыр бараң мылтык колунда,
Алеңгир жаасы жонунда.
Түпөктүү найза, чоң зүңгү,
Түрүлгөн желек көрүндү.
Оозунда канжа бурулдап,
Уй түгүндөй көп калмак
Алды-артында чурулдап.
Чоң кесе жанда шалпылдап,
Соору өтүк сууга чалпылдап.
Асабалуу чоң зүңгү
Айчыгы чыгып, жаркылдап.
Чокмору белде култуюп,
Эки бети тултуюп.
Оттук ташы сороктоп,
Найзанын учу короктоп.
Буурул сакал жайылып,

Муруту типтик сайылып.
Алагар көзүн аңтарып,
Ат үстүндө талпынып.
Кырдач мурун, жар кабак,
Кылыч жанда жалактап.
Алгыр бүркүт көздөнүп,
Айбаты катуу сөздөнүп,
Алышып жеңчү немедей,
Ашыгып ичи өрттөнүп.
Карабоз менен сүздүрүп,
Калмактын көзү тикчийип,
Кармап алчу немедей,
Табылдыны көргөндө,
Карбаластап бүкчүйүп.
Келе жатат Чалкалмак
Кармашсам деп үксүйүп.
Эр Табылды сумсайып,
Эрдин тиштеп кумсарып.
Манастап ураан жат айтып,
Алмамбет атын бат айтып.
Алма баш менен бир атып,
Кулатсам деп тартайтып,
Алма баш үнү тарс этип,
Чалкалмакка чап этип.
Майтарылып коргошун,
Кайра сууга чуп этип,
Алма баш асып жонуна,
Сыр найза алып колуна,
«Суу ичинде сайсам» деп,
Сулатып жыгып салсам деп,
Эки колго түкүрүп.
Арчатору жаныбар
Эликтей болуп жүгүрүп.
Кечүүдөн чыга бергенде,
Найзаны болжоп кемерге,
«Жүрөктүн башы ушу» деп,
«Кара өпкөнүн тушу» деп,

Жардай болгон калмакты
Жагалмайдай качырып,
Кош колдоп найза бек сайды,
Кокустатам деп сайды.
Карбаластап Чалкалмак
Колундагы чоң зүңгү
Тосо берди, көрдүнбү?!
Карабоз сууга чөмүлүп,
Жыгылчудай көрүнүп,
Экөөнүн тышкы олпогу
Буласы бурт деп бөлүнүп.
Кылычын колго алышып,
Кыя тартып чабышып.
Суу ичинде эки дөө
Ай балтасын алышып,
Аябай башка салышып.
Жакадан кармай калышып,
Жалтанбай башка салышып.
Жабалактап көп калмак
Табылдыга жабышып.
Чалкалмак менен Табылды
Суу үстүндө таанышып,
Темтендешип агышып.
Калканды баштан жулушуп,
Канжар менен урушуп.
Дайранын ичин жол кылып
Далай жерге барышып.
Мылтыктын баары суу болуп,
Чокмор менен салышып.
Эр Табылды берениң
Эңкейип колдон алды эми.
Көк бөрүчүл түгөнгүр
Ээрге жапма салды эми.
Суу ичинде тарталбай,
Самын ташка ат мүргүп,
Такыр үзүп кете албай,
Саадактай буурул сакалын

Орой кармап тартты эми.
Менден алган энчиң деп,
Бир жагын жулуп кайтты эми.
Сол жаккы ээги мултуюп,
Тыталанып кан чыгып,
Чалкалмак калды сыйпалап,
Сакалын берип кутулуп.
Чалкалмак кайра бурулду,
Карга барып урунду,
«Карма, карма, карма» деп...
Кулакка дабыш угулду.
Үйдөй болгон кара таш
Ортосунда болуптур.
Чалкалмак менен Табылды
Тартышканын коюптур.
Эки буудан алыстап,
Тегеренип кырданып,
Күркүрөгөн чоң дайра
Буларды эки бөлүптүр.
Чоң кара таш туш келип,
Ажырашып калыптыр.
Урушту коюп эки жак,
Буларды карап калыптыр.
Элдияр досу элендеп,
Экөөнө көзүн салыптыр.
«Табылдыга барсам деп,
Экөөлөп жоону алсам деп
Көптү көргөн кексе чал
Баланы кандай кылат деп,
Суу ичинде балага
Сууруп кылыч чабат деп,
Калдайып сууга акканда,
Канын төгүп салат» деп...
Токтоно албай тыбырап,
Кырк жигитке шыбырап,
Алаксыткын жоону деп,
Жөнөгөн экен зымырап.

Бир чакырым кетишкен,
Сайышып сууну кечишкен
Эки дөөнү болжолдоп
Элдияр байкап караса,
Эки жакка кетишкен.
Табылдыны карасаң,
Этектен суусу шорголоп.
Арчатору жаныбар
Бүрүшө басып жорголоп.
Олпоктон була булайып,
Онурандап муңайып.
Куткарып ийип калмакты,
Курган бала чунайып.
«Колундагы жоо кана,
Коштошуп жүргөн эр кана?
Кои берип иесиң,
Кара тумшук сен бала!
Аркан бою агышсаң,
Алыша түшүп барышсаң,
Келбейт белем жаныңа,
Кирбейт белең алыңа?!» –
Деп Элдияр жемелеп.
Кулагы укпай калганбы,
Кандай курган неме деп.
«Карма, карма, карма деп,
Кабылан Табыл, арба деп.
Кашкайып күлүп Элдияр
Колунда чалың кана?» – деп
Табылдыга сөз айтса,
Султаның Табыл унчукпайт.
Оң колун карап ыргытып
Бир тутам буурул кыл таштайт.
Олпогунда жака жок,
Ормолондоп ичи жок.
Жаагынан түк чыгып,
Жалындап көздөн от чыгып.
Жал-жал карап өйүздү,

Жооп айтпай унчугуп,
Элдиярга барды эми.
«Карымын десе, катыгүн,
Мандайында тырыш жок.
Кармашкан жоону куткарган
Мен шордууда ырыс жок!
Кийгенимде тешик жок,
Жарагымда кетик жок.
Кишини колдон чыгарган
Мен шордууда кешик жок!
Же Арчатору жыгылбай,
Сууга башым чумулбай,
Суу ичинде салышып,
Суурултуп колдон бошонтуп
Сумсайып куру келгиче,
Султан башым жулунбай,
Толук ушул кезимде,
Токсондо чалды далдайтып,
Тоодой кылып кулатпай
Томсоруп кайта келгиче,
Тогошпой үйдө тим жатпай.
Акылымдан шашыпмын,
Ашыгып мылтык атыпмын,
Озунуп найза салыпмын.
Чоң дайрадан чыкканча,
Ошого бекер барыпмын.
Кармалашып жеңе албай,
Карган чалды эңе албай,
Олжо тапкан немедей,
Сакалын жулуп алыпмын.
Өйүз-бүйүз калың эл
Карап турса жарданып,
Кимиси жеңер экен деп,
Калктын баары таңданып,
Кармашып жүрүп бир чалды
Катагандын Табылды

Куткарып ийсе кур калып,
Мындан жаман кеп барбы?
Мындан уят иш барбы? –
Деп Табылды комсонуп,
– Бул сөздү жалгыз досум ук!
Кантип чыдап турамын,
Оюн-чындан кырк жигит
Чалкалмак кана деп айтса,
Ошону кантип угамын?
Өйүздө жоону бүт кырып,
Өлүккө сайды түз кылып,
Дайрадан кечип аламын,
Чалкалмак көздөй барамын».
Бууданга камчы бек уруш,
Баатырда карап не туруш.
Өйүздөгү калмакты
Табылды кирди качырып.
Кызып калган союлгур,
Буудандын оозун ачтырып.
Манастын атын көп айтып,
«Баатыр, колдо!» – деп айтып,
Найзаны колго алды эми.
Бүйүздөгү калмакты,
Бүлүндүрүп салды эми.
Кырк жигит жалпы качырып,
Топтогон душман чачылып.
Бет алдынан берендер,
Бер жактан нары жапырып.
Суунун чети кан агып,
Сулдуйган канча жан агып.
Өйүз-бүйүз жээктен,
Өзүнчө далай мал агып,
Кужуру канып Табылды,
Кубанды көрүп таң калып.
Кайра күчөп чоң дайра,
Кечинде кирди шар агып.

Кисе – көбүнчө күмүш чабылып кооздолгон, жанга байланып жүрүүгө ылайыкталган булгары баштыкча.

Соору өтүк – жамбаштын үстү жак бөлүгүнө чейин жете кийилүүчү өтүк.

Айчык – жарым ай түспөлүндө тартылган белги, саймалап түшүрүлгөн түр же оюу.

Олпок – эпостук чыгармаларда: ок өтпөй турган сырт кийимдин бир түрү.

1. Кара-Каман суусу кандайча сүрөттөлөт, ал сүрөттөөнүн алдыда болор окуя менен кандай байланышы бар?
2. Эр Табылдынын сырткы түрүн сүрөттөгөн ыр саптарына көңүл бөлгүлө. Бул бөлүмдөгү гиперболаларды таап, дептериңерге көчүргүлө. Элдиярды мүнөздөгүлө.
3. Салыштыруулардын кандай тилдик каражаттар менен уюшулганын айтып бергиле. Эмне үчүн Чалкалмакка карата «карт бөрү» деген эпитет колдонулду? «Карт бөрүнүн» кандай адам экендигин аныктагыла.
4. Жоокерлер пайдаланган жоо-жарактардын сүрөтүн тарткыла. Сөздүк дептерге түшүнүксүз сөздөрдү жазып, маанисин түшүндүргүлө.
5. Ушул эпизодду (мультфильм көргөндөй элестетип) сүйлөп бергиле. Тексттен каалоонор боюнча үзүндү тандап алып, жаттагыла.

ЖАРАЛУУ ТАБЫЛДЫНЫН КҮКҮК КУШКА КАЙРЫЛУУСУ

Азыркы бөлүмдө Эр Табылдынын күч жагынан теңдешсиз урушка кабылып, жараланып жаткандагы арманы айтылат. Албетте, баатырлардын мындай жараланып өлүм күтүп жатышы кыргыз эпосторунда кеңири кездешет. Анда этинен эт кесип алса да моюп койбогон көзү жок эр канчалык кайраттуу болсо да, мууну бошоп, эл-жерге болгон кусалык кан кечкен урушта жардам берип, душманга тең келчү күчтүн арт жакта жоктугу, кечээги эле достун же жакын адамдардын жаманчылык келгендеги чыккынчылыгы, аттар начарлап жүрбөй, акыры как эткен карга жок жерде жараланып, баатырдын жападан жалгыз калышы, балким, өзүнүн акыркы аманат сөзүн шамал менен булут, жан-жаныбарлар аркылуу кабарлашы жөнүндөгү муң аралаш ачуу арман баяндалат.

* * *

Табылды Нарындын башы Кара-Ташта жалгыз жатып калган. Кара-Суунун боюнда калың токойдун жээгине Арчаторуну танап жип менен аркандап коюп, Алмабашты октоп, кылычын жанына коюп, «ак каңкы жаздап башына, ак тердик салып астына», чалап чайкап ичип жата берген.

Күндөрдөн күн өтүп, беш күн, беш түн өтүп, алтынчы түн болгондо эси эндирип, жарааты күчөп, жаны кыйналып, арман кылып айтканы:

«Атандын көрү дүнүйө,
Арбыды жараат күнүгө.
Агын суунун боюнда,
Агарган таңды көрө албай,
Арманым айтып жатамын
Айсыз караан түнүнө.
Алладан жардам болбосо,
Азаптуу менин үнүмө.
Же угулбайт үнүм элиме,
Элим тургай, жериме...
Эгемден жардам болбосо,
Жан кыямбы жалдырап
Ээн талаа жеринде.
Айбан да болсо жаныбар
Арчатору жолдошум.
Арманын айтып эч пенде,
Адамда мендей болбосун.
Аталаш тууган болсо да,
Арбак урган куу как баш
Кудайназар оңбосун!
Жараатым кетти чабылып,
Ашыгымдын шишиги
Алача белге жабылып.
Жанымдагы чалапты
Алып ичер дарман жок.
Алымдан кеттим таналып,
Ээн талаа, эрме чөл

Жалгыз калар мен белем.
Аймагымдан айрылып,
Элдияр качан келет деп,
Эки көзүм таңылып.
Эсим ооп турганда,
Эч көрө албай зарылып.
Атандын көрү дүнүйө,
Эл ичинде мен болсом,
Тегеректеп турбайбы,
Эс алдырып малынып.
Энекем байкуш турбайбы,
Мойнуна курун салынып.
Кең Нарындын боюнда,
Кечүү токой оюнда,
Калың бадал түбүндө,
Кара суунун четинде,
Керээз айтып калам деп,
Келбеген менин оюма.
Кыймылдаарга чамам жок,
Кубатым калбай боюмда.
Катаган биздин эл кана?
Кара-Тоо коргон жер кана?
Кырк жигит, Эрмек дос кана?
Кыйналган жалгыз жаш бала
Эрмек болор киши жок
Ээн жатам талаада.
Чымырканып алайын,
Чындап кайрат кылайын,
Чымындай жаным чыкканча,
Чыңалган шишик жарага,
Чыдагансып турайын», –
Деп Табылды чыйралып,
Эки жагы жыйналып.
Таң атканча уктабай,
Карап жатты кыйналып.
Таң агарып сөгүлдү,
Тал, терек жарык көрүндү.

Күндүн нуру чачырап,
Жер бетине төгүлдү.
Эр Табылды жалгыздын
Жарааты шишип чыңалып,
Жаны кейип кыйналып,
Жалдырап карап жатты эле,
Калың талдын ичинде,
Кара-Суунун четинде,
Ак-Теректин башында,
Табылдынын кашында,
Күкүк куш үндү салганы,
Аркасынан чубуруп,
Бирге келди балдары.
Төрт балапан ээрчитип,
Чыйпылдак деген боз чымчык
Чогуу учуп барганы.
Күкүктү көрүп Табылды,
Күүлөнүп сөздү салганы.
Күйүтү түшкөн ичине,
Табылдынын арманы.
«Күкүк-күкүк-күкүк» деп,
Күкүк салды добушун.
Күйүттө жаткан Табылды
Күкүктүн тыңшайт обонун,
Чыдай албай үн салып:
Биле албаймын, күкүк куш,
Гүлүстөн кандай болушун.
«Күкүк» деген обонун
Кулагымдан кетпеди.
Күкүк сындуу Табылды
Күрдөөлдүү элге жетпеди.
Төрт балаңдай Шайымбет
Жалгызын санап дегдеди.
Күйүттүү дартка кез болуп,
Күймөнө албай жатамын.
Таңдайым кургап жатамын,
Кыймылдоого чамам жок,

Жалгыздан айла кетти эми.
Жумуртка чайкап чоң кылган,
Чубалай көрпө тон кылган,
Кызыл эт багып чоң кылган,
Кырмазы бычып тон кылган,
Ак эмчегин эмизген,
Албан тамак жегизген,
Түн күзөтүп эмизген,
Түрдүү тамак жегизген,
Шекер десем бал берген,
Суусасам шербет, жал берген.
Мамыкка багып уктаткан,
Адам кылып чоңойткон,
Ар шайманым оңолткон
Ардагым энем кайда экен?
Күкүктөй сайрап үн баспай,
Күйүттүү капас жайда экен.
Энекеме кез болсоң,
Табылдынын үнү деп,
Тар эле көргөн күнү деп,
Айтар күнүң бар бекен?
Кыз да болсо жөлөгүм,
Кыйналганда дем берген
Кардыгач – менин өбөгүм.
Уядан бирге учканым,
Айттырбай сөзүм укканым,
Эмчектеш жалгыз медегим,
Эркекче кубат берерим,
Бир курсакта жатканым,
Каралды кылып бакканым,
Мен үчүн жандан кечкеним
Билбеймин кайда кеткенин.
Чалкалмак жылкым алганда,
Табылды жөөлөп калганда,
Кырк үч буудан ат алып,
Аш бышымда жеткеним,
Жылаңайлак, жылаңбаш

Жылкы артынан барганым,
Намысымды кетирбей,
Кыйноого башын салганым
Кызматы менен көтөргөн
Кырк жигиттин арбагын.
Калаалуу колдой көрчү элек
Кардыгачтын жардамын.
Калмакты кууп артынан,
Калың олжо түшүрүп,
Калтырдым далай малдарым.
Кардыгач алып келбесе,
Карыш жерге баргандай
Ат табалбай калганмын.
Кабылып жоонун огуна,
Калкымды көрбөй зарладым.
Кардыгач үнүн уга албай,
Калабы ичте арманым...
Жаныбарым күкүк куш,
Жатканымды көрсөңчү.
Куш да болсоң түшүнүп,
Айлыма кабар берсеңчи.
Ардагым жалгыз Кардыгач,
Агандын жайы мындай деп,
Айтууга туура келсеңчи.
Ажал жетип, күн бүтсө,
Айлымда жатып өлсөмчү.
Чымындай жаным барында,
Чыркырап турса жанымда,
Жалгыз боорум, жан күйөр
Кардыгач жүзүн көрсөмчү.
Оозумду ачып өпкөнүм,
Көзүмдү ачып көргөнүм,
Жалгызга караан болсун деп,
Жараткан кудай бергеним
Колун сунуп талпынып,
Кожодон тумар тактырып.
Чоң энеси, байбиче,

Ырым кылып качырып.
Бирөөнүн көзү тиет деп,
Эки жашар болгуча,
Коңшусуна бактырып.
Калкым калың кой союп,
Байлардын баары бээ союп,
Кедейлер куру калбастан,
Түтүнүнө кой союп,
Этекке салып энкем,
Элден бата алганда,
Атын коюп бергин деп,
Алдына алып барганда,
Калк ичинде карылар
«Шайымбет» деп ат коюп,
Жетимге энчи мал берип,
Жесирге кийим, тон берип,
Дубана менен балчыга
Садага кылып пул берип,
Кирдүү кийим кийгизбей,
Киши үйүнө киргизбей,
Ардактап баккан Шайымбет,
Төрткө жашы толду эле,
Беш жашка кадам койду эле,
Болуктугу баланын
Он жашардай болду эле.
Жалгыз балам Шайымбет
Алы кандай болду экен?
Аман-эсен бар бекен?
Жаныбарым күкүк куш,
Андан кабар берсеңчи?
Куш да болсоң жаныбар,
Кабар алып келсеңчи?
Баламды айтып кантейин,
Бир жашымдан бириккен,
Бир эмчек сүтүн эмишкен,
Бир төшөккө жатышып,
Тай-кулундай тебишкен.

Алты жаштан өткөндө,
Тай-кунан минип эңишкен,
Он төрт жашка чыкканда,
Кырк жигит болуп куралып,
Кылган иши сыналып...
Эл ичинде душмандын
Куралган колун жеңишкен.
Катаган элин колго алып,
Калың элге жар салып,
Атагы чыгып даңктанып,
Атамдын ашын беришкен.
Кадыр, көңүл калышпай,
Ушу убакка келишкен.
Чалкалмак жылкы алганда,
Чарчабастан жоо сайып,
Калмакты сайып олжо алып,
Кайтып элге келишкен.
Каяша берген душмандын
Катыгын туздай беришкен.
Кермеге күлүк байлаган,
Жарагын күндө шайлаган.
Кекенишкен душманды
Кез болот менен жайлаган.
Бууданын жемдеп байлаган,
Бараңдын ичин майлаган.
Бак талашкан душманды
Балтыркандай жайлаган.
Жазасын жоонун бермекке,
Кырк баатыр бир чыкканбыз,
Казат кылып келмекке.
Кабарга кетип, Эрмек жок,
Кайтканы кайра келмек жок.
Катаган, кыргыз көп элден
Кайрылып кабар бермек жок.
Элдияр, Эрмек досум жок.
Эч нерсе сүйөр кушум жок.
Эмне сайрап жатасың,

Жаныбарым күкүк куш?
Эл-журтум түшүп эсиме,
Ичим бир жалын, тышым чок.
Адамзаттан мен жалгыз,
Канаттуудан сен жалгыз,
Катагандан мен жалгыз,
Бедерлүүдөн сен жалгыз,
Бекзаададан мен жалгыз,
Уядан учса балапан,
Убара баары тең жалгыз.
Ушундай арман айтуучу
Убайым тарткан кем жалгыз.
Канатыңа кат жазсам,
Куйругуңа мөөр бассам,
Катымды алып көтөрүп,
Кара-Тоону сен апсаң.
Катымды берип элиме,
Кабарын алып тез кайтсаң.

Жогоруда «Эр Табылды» эпосунан үзүндү гана берилгени силерге белгилүү. Ошентип, Табылды эрезеге жетип, жылкысын айдап кеткен калмактын артынан кубалап жөнөгөндө жылкычысы Сарыгул жанына жөлөк болуп Сары айгырды минип душманды бир жагынан жапырып кирип, салгылашып жүрүп каза табат. Табылды 32 жеринен найза жеп, уй түгүндөй калмактын курчоосунда калганда бир кудайды жат алып, Арчаторунун жалын жаздык кылып, качып кутулат. Жаратынан кан шорголоп айласы куруп турганда сагызгандын айтуусу менен күкүк уя салган терекке келип өрүш алат. Табылдыга күкүк көмөк көрсөтүп, суу ташып берип суусунун кандырат. Кашкарлык молдо досуна канатына байлатып кат алып барып берип, жаратынан айыгышына себепчи болот. Адам менен канаттуунун достошуп, бири-бирине көмөктөшүшү, бири-биринин дилин, тилин түшүнүшү сыяктуу деталдардын эпостон орун алышы жаратылыш менен адамдар дүйнөсүнүн бирдигин тааныган

байыркы ишенимдин эпосто сакталып калышынын күбөсү. «Эр Табылды» эпосу мына ошону менен, Ата-Журт, Ата-Мекен эгемендүүлүгүн коргоо, коңшу элдер менен тынчтыкта жашоо, калкты ынтымакка, биримдикке чакыруу сыяктуу азыркы күндө да маанилүү коомдук-социалдык проблемаларды курч көтөрүшү менен баалуу.

Алача – жибек кошулуп согулган ала-була кездеме.

Гүлүстөн – гүлдөп өскөн, жыргалга жеткен өлкө, аймак.

Чубалай көрпө – узун көрпө

Керме – мал байлоо же бир нерсе жаюу, илүү үчүн тартылган аркан, жип.

Мөөр – эн, белги, печать деген мааниде.

1. Жаралуу Табылдынын абалын сүрөттөгүлө.

2. Бул бөлүм боюнча Кудайназар, Эр Табылды жана Кардыгачка мүнөздөмө бергиле. Эрмек менен Элдиярды Табылды кандайча баалайт?

3. «Күкүк жана Табылды», «Жаралуу баатыр» деген темалардын биринде шингил (миниатюралык) сүрөттөө-баяндоо тибиндеги дилбаян жазгыла.

ЭПОС ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

«Эпос» деген түшүнүк же термин эки мааниде колдонулуп жүрөт. Жалпы эле сюжеттүү, окуялуу, дегеле көркөм адабият **драма**, **лирика** жана **эпика**, б. а., эпос болуп үч текке бөлүнөт. Биринчиси ушундай мааниде колдонулат.

Экинчи мааниси – азыр биз сөз кылуучу, кыргыз оозеки адабиятында кеңири таралган ыр түрүндөгү окуялуу, көлөмдүү мурастар. «Эпос» деген термин грек тилинен кирип, биздин тилге которсок, «сүйлөө», «кеп кылуу» деген маанини туюндурат. Эпос дүйнө элдеринде кеңири жашап келген. Көлөмдүү экенине байланыштуу мындай чыгармаларда эл тарыхы, алардын турмуш-шарты, карым-катышы, салт-санаасы, тилек-максаты, жалпы эле абалы ар тараптуу чагылдырылган. Аларды элдик чыгармалар дейбиз, анткени андай чыгармаларды түпкүлүгүндө жалгыз-жарым киши жаратса да, ар бир айтуучу, аткаруучу

өзүнүн алымча-кошумчаларын толуктап отуруп, кээде кадыресе өзгөрүүгө да учураган.

Кыргыз эли эпосторго бай. Бул эл дүйнөдө өзүнчө теңдеши жок зор эпос, океан чыгарма – «Манасты» жаратты.

Окуяларынын камтылышына, катышкан каармандардын аз-көптүгүнө, жалпы эле көлөмүнө карап эпос улуу (чоң) жана кичине (кенже) болуп экиге бөлүнөт. Бул бөлүштүрүү теңдешсиз көлөмдүү, улуу эпос «Манаска» салыштырмалуу айтылат. Ал эми кыргыз эпостору көтөрүп чыккан окуяларынын мүнөзүнө, идея-темасына карап *баатырдык* жана *турмуш-тиричиликтик* деп дагы экиге ажыратылып жүрөт. Ырас, мындай бөлүштүрүү шарттуу, анткени баатырдык эпостордо деле элдин турмуш-тиричилигин көрсөткөн окуялар кадыресе боло берет. Тескерисинче, турмуштук эпостордо элдин баатырдык иштерин чагылдырган эпизоддор да кездешет. Бул бөлүштүрүү, негизинен, алардын кайсыл багыты күчтүүрөөк экендигине карай айтылат.

«Манас», «Курманбек», «Жаныш-Байыш», «Эр Табылды», «Эр Төштүк», «Жаңыл Мырза» ж. б. чыгармалар баатырдык эпосторго кирет. Буларды бириктирип турган бир өзөк – башкы каармандардын эр жүрөктүүлүгү, баатырдыгы, эл-жерин сырттан кирген баскынчылардан же ички душмандардан коргоо үчүн айыгышкан күрөшкө чыгышы; согуштук эпизоддордун арбындыгы; аскердик жоо-жарактардын, кийим-кечелердин кеңири сүрөттөлүшү. Бул касиет-сапаттар «Эр Табылды» эпосунан да даана көрүнөт.

Турмуштук эпостордо эл турмушунун ар кандай жактары: хандыкты талашуудагы чыр-чатактар, эски салт менен күрөшүү, эки жаштын арзуу-арманы, бир туугандардын майда-барат чыр-чатактары, элдин күнүмдүк тиричилигинде, жашоо шартында кездешкен карама-каршылыктар баяндалат. Мындай эпостордон биздин күндөргө «Кожожаш», «Олжобай менен Кишимжан», «Кедейкан», «Саринжи-Бөкөй» ж. б. элдик бай мурастар келип жетти.

Эпос деген түшүнүк кээде жомок, дастан, поэма деген маанилерде да колдонулат.

ЭЛ АКЫНДАРЫНЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНАН

МОЛДО КЫЛЫЧ

(1866–1917)

Молдо Кылычтын адабияттагы орду бир топ бараандуу. Анын атын айтууга, чыгармаларын басууга бир убакта өтө катуу тыюу салынып келген, себеби анын казалдарында Орусиянын Кыргызстанды каратып алышына каршы ойлор, реакциячыл көз караштар, заманга карата көңүл чөккөн сезимдер көп, динге үгүттөө өкүм сүргөн деген айыптар коюлган. Чынында, казалчынын жашаган мезгилин ошол кездеги жалпы элдин көз карашы менен байланыштуу карабай, чыгармаларын «темир сандыкка» салып келдик.

Молдо Кылыч Шамыркан уулу 1866-жылы (айрым маалыматтарда, мисалы, Б. Солтоноевде 1875-жылы деп айтылат) Кочкор өрөөнүндө туулган. Атактуу баатыр, балбан, манап Төрөгелдинин тукумунан болгон. Кылыч жаш чагынан адегенде айылдык молдодон, кийин Чүй-Токмоктун ошо кездеги илимдүү молдо-калпаларынан диний билим алат.

Эл башкарган насилден болсо да, ал башка жол менен жашоону туура көргөн, аш-тойлордо төгүлүп ырдабаган, бийлик камчысын колго албаган, ал өтө көп окуган, эл кыдырган, калк турмушун кеңири үйрөнгөн. «Бети кызылдуу, сепкили жок, жүзү абдан толук, тегерек чоң кара көздүү, орто бойлуу, семизче, чоңураак кара мурут, ээгинде кичине чокчо сакалы болуп, жаактарына сакал чыкпаган. Кийимди өтө таза кийинип, динин таза тутуп, диндар болгон.

Өмүрүндө көп кысалар жазып, алардын бир канчасы элге жайылбаган. Ар жазган кысасын арттырбастан, кемитпестен жана да бай-манап, улукка кошомат кылбастан,

алардан жана да ар түрдүү дүйнө талап кылбастан, тууралык менен жазылган», – деп эскерет 1935-жылы тарыхчы Белек Солтоноев.

Молдо Кылычтын казалдары оозеки адабияттан жазма поэзияга өтүү процессинин бир көрүнүшү катары кызыктуу. Чыгыш адабиятынын, кыргыз төкмөлөрүнүн, жазгычтарынын, диний китептердин таасири күчтүү сезилет. Акындын өзү жашаган мезгилдин татаалдыгы, орустун келиши, акыр заман – тар заман жөнүндөгү ойлору «Зар заман», «Зилзала» деген ырларында чагылдырылса, «Керме-Тоо», «Жинди суу», «Чүй баяны» казалдарында кыргыз жаратылышынын ажайып кооздугун, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүн, табияттын ар кыл мезгилдеги көркүн көрсөтүү максаты ишке ашырылат. «Кыз-Жигит», «Алдамчы» чыгармаларында адам мүнөзүн, жакшылык-жамандык түшүнүктөрүн санаттайт, таалим берүү ниети көздөлөт. «Бүркүттүн тою», «Канаттуу», «Буудайык» деген казалдарында канаттуулар аркылуу адам мүнөздөрү, коомдук-социалдык абал жалпыланып көрсөтүлөт, парандалардын тиричилигине экскурс жасалат.

Молдо Кылычтын чыгармалары өз кезегинде басылып чыккан (мисалы, 1911-жылы Казанда «Зилзала», 1927-жылы Москвада «Канаттуу» деген китептери жарык көргөн) менен, кеңири эл катмарына тараган эмес, анткени элдин көбү сабатсыз болгон, бирок кагазга түшкөндүн бир жакшы жери бар – алгачкы жазылган вариантын сактап калган жана сабаттуу адамдар тарабынан калктын бир топ катмарына жеткирилген. Акын-казалчынын чыгармалары 1985-жылдардан кийин гана кыргыз окумуштуу, жазуучуларынын, басма кызматкерлеринин аракети менен эл арасына тарады.

«Кылычтын башка акындардан артыкчылыгынын бири – эч убакта ырды чорнобайлап жазбаган, ойлонбостон, анчалык такалбастан, бир жазып кеткенин кайта текшерип оңдобостон майданга салган. Ырдын уйкаштыгына анча назар салбастан, сөздүн теренин алып жазган».

Б. Солтоноев

«Маданияттын эң мыкты үлгүсү Кылычта бар».

С. Каралаев

«Кылыч карангы доордогу, чөйрөдөгү артта калган билим-
сиз коомдон суурула чыгып, акыйкатты айтып чыккан».

Ы. Абдырахманов

ЧҮЙ БАЯНЫ

Мен айтамын санатты.
Казалдарды көп жаздым,
Канча такта кагазды.
Мыз Токмок калааны,
Келип орус жай кылды
Жылгын-Башы талааны.
Каршы-терши көп тилди
Карагайга арааны.
Ойду-тоону коруду,
Орус деген калкындын
Кыйын экен буйругу,
Малай кылды кыргызды.
Тил билгендин баарысын
Кеңсаларга тургузду.
Күнөөкөрдү коркутуп,
Набактыга киргизди.
Болуш коюп, бий шайлап,
Элге борум билгизди.
Жылгын-Башы талаасы
Жылгынды көп экен.
Айыл конуп илгери,
Жылкы саачу жер экен.
Эми калаа орноду.
Баш-аягы базардын
Ат чабымдай, болжолу.
Тиккен багы, тереги
Тиктеп турса адамдын
Эсеп жетер болбоду.
Токмокко шаар толуптур,
Ар уруктан көбөйүп,
Толгон базар болуптур.
Дунганынын баарысы

Маңдайына чыгыптыр.
Кара-Конуз кербени
Калың шаар кылыптыр.
Абайласаң Токмогуң
Эки жерде соорусу.
Каколу да, мужугу
Баарынын бир болушу.
Кызыл-Сууну, Шамшыны
Эгин жайы кылганы.
Отор барган жылкыдай
Орустардын уйлары.
Өгүздөрү дөбөдөй,
Кудай бетин көргөзбө,
Баары жуда байыптыр,
Каколдору төрөдөй.
Кудай урган каапырдын
Колго баккан малындай,
Чочколорун карачы,
Ээрчип жүрөт чубуруп,
Он экиден баласы
(Энесинин артынан).
Ушинетип **ыраңлар**
Өз дининен жаңылды.
Ит чочкону мал кылды,
Токмоктун калың орусу
Топтогон чочко доңузду.
Базарга барып карачы,
Бастырып жүрсө, жол
бербейт
Араба менен чанасы.
Дүкөнгө кирип караса,
Дүнүйөлөр – сонундар

Аңкайып карап турасың,
Адамдын жетпейт санаасы.
Жакалуу десең чапан бар,
Жыйып койгон жүгүндөй,
Кездеме менен мата бар.
Булгаары десең жыйылуу,
Дүнүйөлөр – сонундар
Дүкөндө турат үйүлүү.
Көрсөң мына Токмокту,
Күндө базар бакылдап,
Уста деген бир тарап
Узанып жатыр шакылдап.
Думаналар, календер:
«Оомийин», – деп кол
жайып,
Көчөдө жүрөт какылдап.
Дунганы жүрөт чакырып,
Чырпыктан челек асынып.
Төрт бөлүккө тоёсуң
(Төбөсүнө кеп алып,
Чекесин күнгө катырып,
Жүрө бергин эркиңче)
Өз тилиңче бакырып.
Абайласаң, Токмоктун
Ак сарайлуу тамы бар.
Салакалуу жасанган
Сарт-ногойдон байы бар.
Самоорчуга карасаң,
Ак чайнекте салылуу
Демдеп койгон чайы бар.
Дүнүйөсү дапдаяр,
Базар деген жаныбар.
Жер үстүндө ажайып,
Аты дилде дагы бар,
Айтылгандын баары бар.
Мал базарга барсаңыз,
Наркы чакан болуптур.

Кой базарга кыжылдап,
Казак, кыргыз толуптур.
Чыр-жаңжалды тыюуга
Дагы болсо орустан
Керенечти коюптур.
Алып сатар жалдаптыр,
Алып байда кылбайбы
Он тыйындан беш тыйын?
Куйрук, жалын түйдүрүп,
Жаш балдарга миндирип,
Ат бүткөндү чубатар
Акча деген бачагар
Кандай асыл малдарды
Арзан баага суратар.
Тандамалдан аласың,
Салып берсең колуна
Жыйырма теңге акчаны.
Базар барсаң, мал арзан,
Тандап жүрүп аларсың.
Баратке менен тартипке,
Айран-азыр каларсың.
Бачайы менен шайыны
Байкасаңыз, жигиттер,
Бейкасамдар жайылуу.
Төрүнүзгө жарашар
Турат асыл килемдер.
Кыйгач түрүп киерге
Кытай калпак, бөркү бар.
Кылыч, мылтык, барденке –
Ар жабдыктын баары бар.
Баары белен турбайбы
Базар деген жаныбар.
Кең Чүй ата өзөнү
Кенен болот турбайбы.
Калкы-журтун карасаң,
Калың айдайт экен го
Кара таруу, буудайды.

Буурчак менен жүгөрү
Бул кылууга баарысын
Жарды дебей, бай дебей
Көп айдаптыр бедени.
Ар немеден уругу,
Арбын экен, жаныбар,
Кара куурай, зыгыры.
Салып туруп зоотко
Сыгып алар майы бар.
Кытай конок, күнжүттүн
Уруктары дагы бар.
Дунганы да, орус да
Адам жечү тамактан
Ар уруктун баары бар.
Картөшкөдөн, шалгамы,
Араласаң жол бербес
Алча менен алманы.
Арбын экен көбүнчө
Бышыкчылык маалында
Өрүк менен шабдалы.
Чиеси бар, тыты бар.
Алмуруттай бир жемиш
Жаңы чыкты, ушу бар.
Мисте менен бадамы,
Капта турат жыйылуу
Топтоголок жаңгагы.
Дунган да бар экен
Капуста дейт бир жемиш.
Сабиз, пияз чөбү бар,
Күрүч кылып жесеңиз.
Калемпир да, мурчу бар,
Ачуу болор түгөнгүр
Ашка салса, курчу бар.
Кызыл алма багында.
Барып кирсең базардан,
Дүнүйөсү жанында.
Күз убакты болгондо,

Ар жемиштин баарысы
Казан болуп толгондо,
Жүзүм менен анары,
Бышыкчылык маалында
Бир пул **жыңы, кадагы**.
Коон менен дарбызы
Арзанчылык маалында
Бир тыйынга жалгызы.
Ашкабагы, бадыраң
Арбын болор баарысы.
Бир тыйынга экиден
Алмалардын сарысы.
Арабада – коону,
Алты тыйын, беш тыйын
Дарбызынын жоону.
Күзгө маал болгондо,
Кыйын экен мына бул
Чүй элинин доору.
Талаадагы жемиши:
Карагаты, бүлдүркөн,
Кожогаты, чиеси
Дүнүйөсү тегизи.
Дан куурай дейт бир жемиш,
Татканым жок, жаныбар,
Жерге чыккан мөмөсүн.
Көктөмдөгү жемиши,
Тизе бою текейи,
Мандалактын семизи.
Ышкын менен сарымсак,
Абайласаң, жаныбар,
Айдагандай тегизи.
Балтырканы билектей,
Балжууранын карасаң,
Жалбырагы этектей.
Козу кулак, кымыздык,
Бул өңдөнгөн жемиштер
Жерде жатат тезектей.

Абайласаң Чүйдөгү
Жер-суусунун кенени.
Ою менен тоосунда
Калың арча, карагай
Жыгачынын кенени.
Издеп жүрсөң табасың
Бул адамдын өзүнө
Буюм кылчу кереги.
Ар кайсынын табылгы
Издесеңиз табасыз
Жер чөбүнөн дарыны.
Жады куурай, карандыз,
Катыраңкы, дулдана.
Ар салаада сары жыгач,
Кайың менен четинди
Кашаа кылар короого.
Абайласаң, жаныбар,
Дүнүйөсү түгөлү.
Мал аралап жүргүсүз
Чыккан чөбү **мүрөлү.**
Жалбырагы билектей
Кара куурай, сүт тикен.
Күзгө маал болгондо,
Күлкайыры билектей.
Камыш менен жекени
Карап турсаң калыңы
Эгип алган теректей.
Кызыл, жашыл, сарала
Байчечекей ыраңы.
Уу коргошун дагы бар,
Малга жаман залалы.
Боз караган, жылгыны,
Алтыгана, шорону,
Карап турсаң тоосунда
Катуу кара шилбини.
Чычырканак, **сөгөттү,**
Ак чечектен жыгачы

Ар буюмга керектүү.
Сагыз куурай, чекенди –
Ар бир түрдүү чөптөр көп,
Атын билбейм неченди.
Күрүчүнүн күрмөгү
Даны кадим буурчактай.
Маш уругу, **урааны,**
Кызыл конок, арпасы.
Кыйын бышар тамеки.
Ысык болор, жаныбар,
Чүй боюнун жакасы.
Көрсөң буурчак сотосу.
Калың болор оруста
Күнгө багаар уругу.
Айдап алып көк нарды,
Апийимден көп алды.
Капуста айдап бышырып,
Боик казып чыгарды.
Кең Чүй ата жаныбар,
Келиштирип сүйлөсө,
Керегиндин баары бар.
Эки таштан өзү бар:
Бор бышырар ташы бар,
Кен орногон тоосу бар,
Керек десең, жошо бар.
Көктөмүндө көгөрөр,
Күзгө маал болгондо
Берекеси көбөйөр.
Бышыкчылык бышканда,
Жер жемиштин баарысы
Жер үстүнө чыкканда,
Саратаны чакырып,
Саратан боз учканда,
Саралалуу аарылар
Сары балды тартканда,
Зыркыраган сайгагы
Үйгө толуп алганы.

Бөгөнөгү, бүргөсү
Мийзам болуп учканы.
Бетинизге урулар
Жөргөмүштүн желеси.
Кең Чүй ата жакасы
Чарылдаган бакасы,
Ийнелиги, көгөнү.
Кенен болот, жаныбар,
Кылкылдаган өзөнү.
Кара сууда кундузу,
Кашкулагы, мадылы,
Кызыл карсак, түлкүсү,
Арбын болор карышкыр,
Аюу, жолборс, илбирси,
Шимендеген чөөлөрү,
Тай сүлөөсүн, суусары,
Ач күсөнү, коіну,
Арбын болор жүргөнү
Кашкулагы, мадылы.
Карап турсаң каңкылдап,
Соорусунун ак жону.
Кең Чүй ата жаныбар
Абайласаң жеринде
Ар жаныбар уругу.
Тандап атып алгыдай
Талаасында элиги,
Марал менен бугуну.
Эчки-теке жаныбар
Тайгаланбайт ташына.
Аркар менен кулжасы,
Атып алса күзүндө,
Уйдукундай жамбашы.
Коіндору козудай,
Карап турсаң, жаныбар,
Коондору сокудай.
Байкап турсаң суусунда
Балыктары манектей.

Кудай бетин көргөзбө,
Сар жыланы билектей.
Карап турсаң Чүйдөгү
Кара курту көмүрдөй.
Чаян менен жыланы
Арбын болгон менен да,
Адамга жок зыяны.
Түктүү сары жаныбар
Музоо баштын ыраны.
Кескелдирик дагы бар.
Билерик дейт бир жанды,
Узундугу бир карыш
Бу да сонун жаныбар,
Ар жаныбар уругу
Чүйдө болот турбайбы.
Айтканымдын баары чын,
Жалган кепти кылбаймын.
Молдо Кылыч бечара
Көрбөсө да, сураса,
Кудурети куп билем.
Бир жараткан кудайым
Кең Чүй ата жаныбар
Кенен эле жер экен.
Суучул кара көк соору
Суудан учуп чыкканы.
Көк жылкычы кучкачы,
Майкөт чымчык, борбашы,
Калың болор **каракаш**
Эрсынардан жолдошу.
Кең Чүй ата өзөнү
Кенен болот турбайбы.
Кең Кочкордун чоң суусу
Төмөн карай салаасы.
Капчыгайдан кошулуп
Эки Кемин талаасы.
Эр Шабдандын өрөөнү
Жерге-Таштын учугу,

Текеликтин сеңири...
 Күңгөй жаккы жериңи –
 Карабалта, Кайыңды.
 Бир түрлүү жан мына бул
 Чыркылдаган чили бар,
 Мына Чүйдүн ичинде
 Бөдөнөнүн кени бар.
 Белгилүүдөн **безбелдек**,
 Кара сууда **кашкалдак**,
 Калың болор илбээсин,
 Бабырганы, үкүсү
 Жазгы келген соорусун
 Канаттуудан үлкөнү.
 Кара бүркүт, жорусу,
 Чакчыгайы чакылдак,

Аладуңган чыйпылдак,
 Эчки маарак, бапылдак,
 Карача торгой, жарганат,
 Боз таркылдак, короолу,
 Бурма моюн дагы бар.
 Тораламай, таранчы,
 Адам атын таппаган
 Торала тору кучкачтар,
 Чүйдө калың баласы.
 Болду мына бу сөзүм,
 Бүткөрөйүн төтөсүн.
 Ката болсо оңдоп кой,
 Болсо сөзүм чаласы.
 Айып коюп сөкпөгүн,
 Дин мусулман баласы.

Мыз – сүйүктүү, көңүлгө толумдуу деген мааниде.

Набак – абак, түрмө.

Какол – хахол, украин.

Ыраң – пенде

Керенеч – жасоол

Баратке – «порядок» деген эле орус сөзү

Бейкасам – ала-була кездеменин бир түрү

Казан – күз мезгили октябрь, жалбырактар түшөр убак

Жыңы, кадагы – оордук өлчөмдөрү

Балжууран, жады куурай, карандыз, катыраңкы, дулдана, мүрөлү, сөгөттү, ак чечек, ураан, күнгө багаар – өсүмдүктөрдүн аталыштары, аттары.

Бөгөнөк, бүргө, кызыл карсак, суучул кара көк соору, майкөт чымчык, каракаш, эрсынар, безбелдек, кашкалдак – канаттуулардын аттары.

1. Молдо Кылыч деген ылакап ат эмне үчүн чыккан?

2. Акын жашаган доорго жалпы мүнөздөмө бергиле.

3. Дептеринерге акын атын атаган өсүмдүктөрдү жазгыла, алардын кандай пайда-зияны барын айтып бергиле.

4. Силер билген жана силер билбеген өсүмдүктөр жана жаныбарлар («Чүй баяны» боюнча).

5. Улуулардан жана зоология мугалиминен сурап «Чүй баянында» аталган канаттуулардын ар биринин мүнөздөмөсүн бергиле.

6. «Чүйдүн жаратылышы азыр жана мындан жүз жыл илгери» деген темада экологиялык мазмундагы дилбаян жазгыла.

ТОКТОГУЛ САТЫЛГАНОВ

(1864–1933)

Токтогул Сатылганов Кетмен-Төбө өрөөнүндө жашады, ошол жерде туулду. Силер Орто Азиянын картасын карап көрсөнөр, бул өрөөн Кыргызстандын орто тушунда, бийик тоолордун үстү жагында асманга жакын орун алган, жери бүтүндөй тоолуу, көк кашка суулары, карагайлары, булактары, жайлоолору эми бир керемет, жүз жыл мурда андан бетер кол тийгис ажайып болгон. Анан ошол жаамы кыргыздын чок ортосуна түндүгүнөн бел ашып таластыктар менен чүйлүктөр, батышынан аксылыктар, түштүгүнөн анжыяндык-алайлыктар, чыгышынан Суусамыр ашып көлдүк менен нарындыктар топтолушкан. Аш-тойлор, жыйындар өткөн, акындардын кездешер жана беттешер жайы болгон, анан да кудай бул чөлкөмдөн өнөрлүү инсандарды аябай берген, бир чети буга аердин табияты да, жанагыдай ортолукка жайгашышы да таасир этпей койбогондур. Мына ушул жерде акындык өнөрдүн өзүнчө мектеби, өзүнчө Меккеси болгон, дал ошол мектептин башында XIX кылым сонунда жана XX кылым башында Токтогул акын турган. Анжыяндык-аркалык ырчы, комузчулардын көбү аны ээрчип ырдаган, таалимин көргөн, өнөрүн үйрөнгөн, жалпы кыргыз оозеки маданиятынын уюткусу ошол кишиге топтолгон.

Токтогул Сатылганов 1864-жылы Кетмен-Төбөнүн Кутчу-Суу деген айылында туулган. Ата-энеси жакыр кишилер болгон. Көбүнчө бирөөлөргө жалданып иштеген Сатылгандын куудулдугу, жамакчылык жактары болгондугун, Бурма

энеси кошокчу, сөзмөр жан экендигин, булар жаш балага таасир эткендигин изилдөөчүлөр жазып келатышат.

Токтогулдун жаш чагынан көргөн күнү кой кайтарып, мал багуу болгон, демек, ал тоолор менен жалгыз сырдашып, көкүрөктөгү бугун, жаштык кыял, дегдөөлөрүн эң алгач тоолорго айткан, кой-козулар менен сырдашкан. Көөдөнү эргип, дээринде илхам оргуган жаш Токтогул эл арасына таанылып калат, жыйындарга катышып, аерден белгилүү ырчы, жамакчы, комузчулардын өнөрүн, таалимин үйрөнөт, таасир алат, шакирттикке өтөт.

Казанбак деген бардар кишинин малын багып, жайлоолоп кетет, деги эле жаш чагынан анын чыгармачылыгын байыткан нерсе ошол кездеги социалдык теңсиздикке мамилеси болот, жакыр менен байды, адилеттүүлүк менен адилетсиздикти көрүп, ичтен «кайнап» чоңоёт. Көпчүлүккө дайын кылган ыры катары изилдөөчүлөр Арзымат менен айтышуусун эсептеп жүрүшөт. Болжолу, он сегизинде, 1882-жылы, эл чогулган бир жыйында эл башкарган төбөл Рыскулбектин уулу Дыйканбайды ээрчип, аны мактап-жактап жүргөн, акындык дарамети анча болбогону менен, бийликке таянып башкаларды жерге уруп ырдап көнүп калган Арзымат ырчы менен айтышка чыгат.

Жаш курагына байланыштуу ушу кездеги бир катар ырлары сүйүү темасына арналган, аларда да байлык менен сүйүү сатылып кетери, калыңга берер малың болбосо, сүйгөн адамың бирөөгө ооп кетери жөнүндө ойлор бар.

Болжолу, 1894-жылдарда «Беш каман» деген күчтүү ыры ырдалган, анда Кетмен-Төбө өрөөнүн бийлеген башкаруучулар Рыскулбектин балдарына элдин нааразылыгын билдирген.

Тарыхтан белгилүү, 1898-жылы Анжыян көтөрүлүшү чыгат. Анын башкы кыймылдаткыч күчү тоо арасындагы анча-мынча гана куралданган, бирок көпчүлүктү түзгөн кыргыз айылдарынын карапайым калкы менен айрым башкаруучулары болгон. Негизги себеби орус бийлигине, башка диндегилерге каршылык, жерди ээлеп келаткандарга

Урулукка малынбай,
Уятын ойлоп ар убак,
Ушак сөзгө чалынбай.
Түрүнүп иштеп, эр жигит,
Тишиң барда таш чайна.
Иретинди түзөтүп
Иштебесең, аш кайда?
Эгин айдап, чөбүң чап,
Эмгегинден пайда тап.
Азамат болсоң, ак иштеп,
Аздыр-көптүр малың бак!
Эр жигиттин белгиси –
Кайраттуу болот жалындап.
Өз колунда болбосо,
Оңойбу оокат табылмак?
Өлбөй тирүү калбайсың,
Жан аманат, ойлоп бак.
Ыркырашпа тирүүндө,
Ырыс алды – ынтымак.
Малы бар деп, бирөөнүн
Байлыгына суктанба.
Ачуулуу болуп, эр жигит,
Аксымдыкка бут малба.
Көпкөндүккө жеңдирип,
Көрүнгөнгө мактанба.
Эгин айдап, жакшы бак,
Жазында чыгат жалтылдай.
Кампадан ашып, кап толот,
Баасы кызыл алтындай.
Карды тойбойт адамдын,

Кайрат менен иш кылбай.
Карыздар болбо сүткордон,
Бардык малың сүт кылат,
Бир жылда эки туудуруп,
Жарым сомун бүт кылат.
Убагында бербесең,
Бийге салат тыткылап.
Бий, болуштар башыңан
Айрылбаган жут кылат.
Берекеси жок болот
Бекеринен мал тапкан.
Куру куудул, кургак сөз
Курсагын сылап тынч
жаткан,
Тамак даяр болгондо
Ал урган кирип келет бир
жактан.
Жардылык, байлык кимде
жок,
«Жардысың», – деп демитпе.
Жамандашып, эр жигит,
Биринди-бириң кемитпе!
Аз өмүрдүн ичинде
Амандашкын күнүгө.
Өлбөгөнгө табылат
Аздыр-көптүр дүнүйө.
Кара ниет адамдын
Каадасы калбайт карганча.
Өткөн өөнү билинбейт,
Өлөр күнгө барганча.

САНАТ

Аргымакты жаман деп,
Бууданды кайдан табасың?
Агайынды жаман деп,
Тууганды кайдан табасың?

Тууганына батпаган
Душманына жалынат.
Болбос жаман, арамза
Болумсуз ишке малынат.

Кийинкисин ойлобой,
Кишинин көөнү калынат.
Жакынына жакпаган,
Жат кишини жамынат.
Канды кудай урарда,
Калкына жаман кас болот.
Байды кудай урарда,
Дөөлөтүнө мас болот.
Кышты кудай урарда,
Күн жылымдап, жаз болот.
Эрди кудай урарда,
Элүүндө жаш болот.
Берекесиз байлардан
Бейил менен кун кетер.
Жумуш кылсаң, **мудаа** кыл,
Иштей көрбө **илдекер**.
Кара санап бирди алсаң,
Колунуздан миң кетер.
Чечилишип сырдашсаң,
Көкүрөктөн муң кетер.
Баарың болсоң бир ооздуу,
Душман кантип былк этер.
Ак бараңдын кундагын
Ата албасаң, сунбагын.
Эрмин десең, душмандан
Эки көзүң жумбагын.
Өтүп кеткен иш үчүн
Өкүнүп балаң урбагын.
Көпкөн жигит көп сүйлөйт,
Чечен жигит эп сүйлөйт,
Билбестерге жыйында
Бир сүйлөөгө кеп тийбейт.
Жөн жүрбөгөн жигиттер
Көрүнгөндөн тепки жейт.
Ким көрүнгөн кекенип:
«Ушунуку өттү», – дейт.
Көз карашың бузулса,

Көргөн адам «көптү» дейт.
Жинди менен жоолошпо,
Суу куйбагын толбоско.
Акмак болуп кетесин,
Ачууланба болбоско.
Үгүт айтып чарчаба,
Айткан акыл конбоско.
Жолдош болсоң куу менен,
Өмүр өтөр доо менен.
Жыкмайынча качпагын,
Беттешип калсаң жоо

менен.

Суктанбагын сулууга,
Уят сөз айтпа улууга.
Тамаша айтсаң билбеске,
Тар жерде катуу сындырат.
Айта албаган сөз үчүн,
Оозунду бекер ачпагын.
Мактап койсо, март болуп
Оокатыңды чачпагын.
Колдон келер иш болсо,
Коркуп бекер качпагын.
Мурунку жаман ишинди
Кийинки жерде таштагын.
Жолдош болбо коркокко,
Жүк артпагын торпокко,
Иш кылдырба **чоркокко**.
Күлүк минсең күүлөнүп,
Эки жагың каранба.
«Көйрөң» атка коносун
Көрүп калган адамга.
Сурап ичкен тамагың –
Суу ичкенге барабар.
«Сук» атанып айлыңа,
Суук болбо, жаш балдар!
Күлүк менен жарышпа,
Билимдүү менен алышпа.

Кейбир кылат өзүндү,
Кеп салбагын маңызга.
Көңүл калар кеп айтпа
Оору менен картаңга.
Жанын сатат кээ адам
Жарым чөйчөк талканга.
Бузук менен мундашпа,
Уятсыз менен ымдашпа,
Болбос ишке кийликпе,

Момундун жөнү бир башка.
Алың менен күч керек,
Азык-оокат тындашка.
Акылсызга сөз айтып,
Акмак менен сырдашпа.
Аялыңды жек көрүп,
Жамандыкты ырбатпа.
Эл тирилик кылганда,
Эсирип уктап кур жатпа.

Мудаа – берилип, жакшы, сапаттуу иште деген мааниде.

Илдекер – эштеп эле кол тийгизип иш кылуу.

Чоркок – копол, иштин көзүн билбеген.

Кейбир – жинди, кем акыл.

1. Токтогулду эмне үчүн акындардын устаты, композитор, демократ акын дейбиз?
2. Акындын акын болуп калыптанышына таасир эткен шарттарды санап бергиле.
3. Санат-насыят ырлары кандай максатта ырдалат?
4. Өзүнөрдүн жактырууңар менен Токтогулдун ырларынан үзүндү жаттагыла жана көрктүү айтып бергиле.
5. Бул окуу китебинде жазылгандардан тышкары Токтогул Сатылганов жөнүндө дагы эмнелерди билесинер?
6. Токтогул эмне үчүн Сибирге айдалган?
7. Анжыян көтөрүлүшү тууралуу эмнелерди билесинер?
8. Ырлардын көркөмдүгүн талдагыла, комуз менен ырдап көргүлө.

БАРПЫ АЛЫКУЛОВ

(1884–1949)

Барпы апыз (өзбекчедеги «hofiz», б.а. чебер ырчы деген мааниде) же Барпы акындын ырлары эмнеси менен айырмаланат? Ал комуз менен эмес, жалпы ичкилик кыргыздарына мүнөздүү өзүнчө аванга салып ак жаандай төгүп ырдаган, анын ырларында чыгыш акындарынын, ойчулдарынын, аалымдарынын күчтүү таасири болгон, көбүнчө бу дүйнө, тиги дүйнө, аалам сырлары, ааламдагы адамдын кудурет-күчү, жамандык жана жакшылык жөнүндө ырдаган, махабатты даңазалаган, кыз-келиндин сулуулугун абдан жетерине жеткире чебер кошкон. Кошкон нерсесин ал ар тараптан терең карап, терең баа берип, диалектикалык ой жүгүртүү менен мамиле кылган. Анын поэзиясынын ички сырлары, байкалбаган керемет күчү улам мезгил өткөн сайын терең ачылууда.

Барпы Алыкулов Сузактын Ачы деген жеринде, Жалал-Абаддан анча алыс эмес аймакта 1884-жылы жарык дүйнөгө келет. Урук-тукуму жарды өткөн, демек, бала Барпынын башына да ошол тагдыр жазылып турган. Жерге жүрө баштагандан түйшүк-шорго малынат, колунда бар Назарбай, Мадалы, Калмат сыяктуу кишилердин малын багат, отунун алат, гозосун багат, ылайын бышырат, демек, өзүнүн оор абалы, теңсиздикти, боштондукту, эркиндикти эңсөөсү анын биринчи ырларынын мазмунун түзгөнүнө шек жок. Бизге белгилүү эчки жоготкондогу ыры, же:

«Үйгө кирсем «от жак» дейт,
Эшикке чыксам «мал бак» дейт,
«Кеч каласың отундан,
Эртелеп туруп, тез бас», – дейт,

деген саптары анын оор турмуштун айынан ички бугун, сапка сап кынап уйкаштырып, ыр кылганын айгинелейт. Ушул эле ырларын өзүнө тагдырлаш, мундаш балдарга ырдап бергени анын биринчи угарманы, алгачкы аудиториясы да чыгармачылыгына тилектеш экенин айгинелейт, ошол аудитория ага дем берет, сүрөйт. Жетимчилик, жалгыздык, адилетсиздик, кор болуу, эзилүү романтикалуу жаш баладан кандайдыр бир ошол абалдан чыгуучу жарыкты, шооланы издетет, «Теңдик бир күн жарк этер» деген тилек-арман ырын көөдөндөн чыгарат. Алгачкы ырларынан эле Барпынын чыгармаларынын көркөмдүгүнүн жогорулугу: уйкаштарынын тактыгы, үндөштүгү, сөз ылгап-тандай билиши, салыштыруулардын жыштыгы көрүнөт. Барпы он алтысында кадимкидей акындык барк жыйнап калган, ошондо өзүнүн кожоюну Назарбай менен айтышка түшөт. Барпы көзү азиз ырчы болгон, мурда анча-мыча көрсө, кийин биротоло жетелетип калган.

Ырчынын чыгармачылыгында анын жеткилендигин, таланттуулугун, ашкере чеберчилигин даңазалап, далилдеп турган нерсе – анын айтыштары. Жеңижок, Токтогул, Эшмамбет, Калмурза, Сыдык ж. б. таанымал, али тааныла элек ырчылар менен айтыш процессинде ал дайыма өктөм, өзүн эркин алып жүрөт, сөзү орундуу, эптүү, элестүү.

Барпы апыздын дагы бир бийиктиги – таалим-тарбия жөнүндө айткандары: жакшы менен жаманды салыштырат, алдамчы адамдардын бетин ачат, ашкерелейт, пайгамбарлар менен олуяларды даңктайт, бузуктардын, питиналардын, ач көздөрдүн, сүткорлордун, жел өпкө, келесоолордун жүзүн ачып берет, бул ырлары өзүнчө эле окуу китебинин, ыйман сабагынын ролун аткаргандай.

АК КЫМКАПТАН ТОН АЛБАЙМ

Ак кымкаптан тон албайм,
Ак күмүштөн сом албайм.
Ар кимди барып бир мактап,
Ары жок ырчы боло албайм!

Кызыл кымкап тон албайм,
Кызыл тилла сом албайм.
Кызыталак бийлердин
Кызыкчысы боло албайм!

СҮЙЛӨШ ҮЧҮН ТИЛ КЕРЕК

Сүйлөш үчүн тил керек,
Ырдаш үчүн үн керек.
Сөздү сөзгө кынай бил,
Маш зергердей чегелеп.
Ырчы болсоң – төкмө бол,
Ак жаандай себелеп.
Бууданы болбой замандын,
Булбулу болбой адамдын,
Ырчымын деп мактанба.
Талыкпасын кызыл тил,
Карыкпасын коңур үн,
Ыр жоргосун чапканда.
Алтынды көрүп алданбай,
Алкымыңдан кармалбай,
Ырдай билгин жакканга.

АЛА-ТОО КӨРКӨ КЕЛБЕЙТ, ЭЛ БОЛБОСО

Талаанын көркү кайда, гүл болбосо?
Гүл ачып, кубат албайт, Күн болбосо.
Акындар ырдай албайт, тил болбосо,
Душманың жазганабы, сүр болбосо?
Тоолордун салмагы аз, таш болбосо,
Узакка кабар жетпейт, кат болбосо,
Жигиттин наамы чыкпайт, март болбосо.
Ак бетте кызыл болбойт, нур болбосо,
Сооданын иши жүрбөйт, пул болбосо.
Чарбанын көркү кайда, кой болбосо?
Кишинин сыны кайда, бой болбосо?
Көздөгөн максатыңа жете албайсың,
Колунда бардык жарак бүт болбосо.

Арыктын көркү болбойт, тал болбосо,
Чарбанын көркү болбойт, мал болбосо,
Сулуунун көркү болбойт, кал болбосо.
Өрдөк, каз кайда конот, көл болбосо?
Дайралар толкуп-ташпайт, сел болбосо,
Аргымак ат арыбайт, бел болбосо.
Дыйканга түшүм кайда, жер болбосо?
Ала-Тоо көрккө келбейт, эл болбосо.

1. Ырчынын балалык чагына токтолгула.
2. Барпы Алыкуловдун ырларынын тематикасы кандай?
3. Барпынын башка кыргыз ырчыларынан айырмаланып турган өзгөчөлүктөрү силердин оюңарча кайсылар?
4. Бул темаларда дилбаян жазгыла: «Барпынын өмүрү», «Барпынын балалыгы», «Акындык, адамдык жөнүндө Барпынын ой жүгүртүүлөрү».

САНАТ-НАСААТ ЫРЛАРЫ

Санат-насаат ырлары – кыргыз элинин оозеки адабиятында кеңири тараган лирикалык жанр. Мындай ырларда белгилүү бир каармандар, сюжет, окуялар жок, жөн гана элдин турмуш-тажрыйбаларынын жыйынтыгы берилет, бул же тигил жаман-жакшы сапаттар саналып өтүлөт жана ошонун өзүнөн адамдарды оң сапаттарга үгүттөө идеясы көрүнөт.

Мындай ырларда турмуштук көрүнүштөр саналып, автордун жалпылаштырылган философиялык ойлору, коомго, этикага, моралга болгон көз карашы көрүнүп турат. Санат-насаат ырлары Калыгул, Тоголок Молдо, Барпы, Жеңижок ж.б. элдик акындардын чыгармачылыгында кеңири учурайт. Төкмөчүлүк өнөрдүн ашкере чеберлери, сөз кору, ой жүгүртүүсү өтө бай, нускалуу акындар гана санат-насаат ырларын бийик деңгээлге чыгара алышканда, алардын таланттуулугун өлчөөнүн негизги ченемдеринин бири ушул жанр болгон. Профессионал акындар да санат-насаат формасындагы ырларды жазып жүрүшөт, бирок ырчылар поэзиясы гана классикалык мыкты санат-насаат ырларын жаратканын тарых көрсөттү.

КАЛЫК АКИЕВ

(1883–1953)

Калык Акиев кыргыз журтчулугуна чебер комузчу, көөдөнүнөн ыр төгүлгөн көркөм сөздүн белгилүү устасы, Токтогул баш болгон көрүнүктүү ырчылардын чыгармаларын, элдик мурастарды көкүрөккө сактап, кийин аларды кагаз бетинде калтырып жаздырууда бараандуу салым кошкон залкар талант катары таанымал.

Анын киндик кан тамган жери – Жумгалдын этек жагындагы Кара-Ой айылы, туулган мезгили – 1883-жылдын жай айлары. Жаш кезинен манаптардын зомбулугунан жер оодарып, Кетмен-Төбөгө кетет. 1897-жылы биринчи жолу Токтогулга жолугат, 1910-жылдан кийин улуу акын менен бирге көпкө эл аралап жүрүп, ырчы катары эл-журтка кеңири таанылат.

1926-жылы адегенде драма театрга, кийин 1936-жылы филармонияга артист болуп орношот. Ошол жылдан тартып анын китептери жарык көрө баштайт. Эл кыдырып, эчен-эчен айылдарда болуп, не бир мукам ыр-күү менен элдин рухун көтөрүп, калкка кызмат кылат.

Калык көп чыгармаларын өз колу менен жазып кеткен улуу муундагы биринчи төкмө. Ал «Баскан жол» мемуардык чыгармасын жараткан. Калык Акы уулунун зор масштабдагы төкмөлүк артыкчылыгын таасындаган өнөрү – айтуучулугу, «жаратуучулугу», дастанчылыгы. Калык «Курманбек», «Жаныш-Байыш», «Кедейкан», «Шырдакбек», «Карагул ботом», «Болот менен Тынар» өңдүү көптөгөн чыгармаларды жана эл ичинде эки, үч ооз сөз менен жыйынтыкталчу окуялары кызыктуу «Бир асыл», «Ак Мөөр», «Карач дөө», «Ач карышкыр», «Өлбөс баатырдай» аңыз, жөө жомокторду ырга салып кеңири мазмундагы эпос, жомок, дастандарга айлантып кеткен арымдуу төкмө.

Калык Акыев – өзү айтчу, жаратчу чыгарманын негизги өзөгүн элдик чакан жомок, уламалардан алып ар тарабынан байытып, эпостук даражага көтөрүп айткан алп төкмө.

1953-жылы ноябрь айында К. Акиев азыркы Бишкекте каза болот. Бирок анын артында бай адабий мурас калды. Ал көөнөрбөс көркөм дүйнөлөр белгилүү төкмө акындын өмүр жолун толуктап турат.

«Какем элпек жана өтө шамдагай киши эле. Токтогулдун эң көп ырларын, «Кедейканын» кагазга жазып, бат эле Жазуучулар союзуна алып келгени эсимде».

Т. Үмөталиев

«Калык узакка ооруп, көп кыйналса да, өлөөр-өлгөнчө алысырап бүткөн колунан калемин эч түшпөгөн».

А. Токомбаев

«Салтанат жыргал доор үчүн,
Солдаттай даяр турчу эле.
Жылдыздуу камкор атадай,
Жаштарга көңүл бурчу эле.
Жайынды айтсаң жашырбай,
Жаны менен туйчу эле».

О. Бөлөбалаев

«Калык чыгып ортого,
Калкылдап ырдап жатканда,
От күйгөндөй жаагынан.
Омоктуу ырчы экенин
Ошондо көрүп тааныгам».

Ы. Борончиев

БАСКАН ЖОЛ

(автобиографиялык мемуардык чыгармасынан үзүндү)

ЭШМАМБЕТ ЫРЧЫ МЕНЕН БЕТТЕШҮҮ

Токтогул менен бирге жүрүп, жалтанбай топко кирип, Эшмамбет менен ээрчишип ырдап, Жаңыбайга жанашып, Курман ырчыны кууп ырдап, Жолой ырчы жолобой, жолумду киши торобой, оңой эмесмин деп жүргөн кезим.

Байгазы болуштун тарабындагы бир чоң байдын ашы болду. Ошол ашка бардык. Мен анда Караталдын ырчысымын. Каратал менен Байгазы – экөө эки тарап. Эшмамбет – Байгазынын ырчысы.

Байгазы Эшмамбетке: «Сен Акы устанын уулун сенин атаң жыгаччы деп кордогун», – деп көкүтөт.

– Болуш, мен сакалдуу башым менен жаш балага тийишсем уят ко? Же жаш жагынан өзүмө катар ырчы болсо болот эле, – дептир Эшмамбет.

– Ой, Эшмамбет, сенин Акы устанын уулун ырдаганың Караталга тиет. Караталдын чоң атасы жыгаччы Самтыр эмеспи? Караталды сөзгө сындыралык, эмне кызык чыгар экен?..

Эшмамбет жар чакырып ырдап келе жатат. Атымдан түшүп, дөбөдө көпчүлүктүн түрүн карап отурат элем, мени карай Эшмамбет коё берди:

– Акын ырчы жар айтат,
Алдыңарга баратат.
Ала көөдөн балдардан
Аксакалдар даана айтат.
Ырасын айтып бербесе,
Ыр түйүнү чечилбейт.
Саяпкер терге камынат,
Сай күлүк эртең чабылат.
Аты чыккан адамга
Далай олжо табылат.
Бүгүн, эртең ырчылар
Ырдап калбай не кылат.
Ар бир күлүк аттарга
Бирден бала ээ кылат.
Акы устанын Калыгы
Чарчагандай, калыбы.
Аттанып ашка ырдабай,
Эминеге талыды?

Унчукпайсың эмгиче,
Уурдаттыңбы малыңы?
Топко кирсең жанашып,
Токтонбогон бала элең.
Толкундаса ээ бербес
Токтогулдай бар элең.
Топ жыйында ырдасаң,
Торгойдун тилин талашып,
Туруп калган экенсин,
Токтогулдан адашып?
Жамгырдай төгүп ырдасаң,
Жаңылбаган бала элең.
Жаактууга жай бербес
Жаңыбайча бар элең.
Жашында чыктың атыгып,
Жакшыларга жанашып.
Жатак болуп алыпсың,
Жаңыбайдан адашып.
Чымыры элең чыйрактын,
Чыңк ылдыйда ат чаптың.
Эби жокко, Калыгым,
Эриккенсип не жаттың?
Атаң уста Акы эле
Ак жыгачты кемирген,
Андан карды тоюнбай,
Жүргүзгөнү тегирмен.
Ач курсактын уулу элең,
Качан көөнүң семирген?
Аттанып ырдап оокат тап
Ашка келген элинден?
Сенин атаң Акы уста
Асылган көндөй терекке.
Алкак салып арчадан,
Түп кынаган челекке.
Ак кайыштай чоюлтуп

Карыскан ийген элекке.
Оокатыңа ошолор
Жарайт бекен керекке?
Как жыгачтын боорунда
Кантип болот береке?
Карагай турат сагынып.
Башың зорго бошонду,
Караталды жамынып,
Кошоматка ырдайсың,
Комузуң менен жагынып.

Жер дүңгүрөгөн күлкү менен эл мени курчады. Каратал байкаган жок белем, Мама деген агасы Эшмамбет сөздү Караталдын чоң атасы Самтырга келтирип жатканын биле койду.

– Ой, сен жатасыңбы мурдунду муштумдай кылып? Эшмамбеттин тентип-тербип катын-баласын таштап, карызынан качып жүргөнүн, азыр бойдок жүргөнүн айта албайсыңбы? – деп мени бет алып намыстантты.

Ырдын, адамдын аяк-башын анчалык тааныбаган курч кезим. Анын үстүнө Токтогулга тийишкенсип, кандайдыр көкүрөгүн көтөрүп мени, атамды кордоп ырдаганы жинимди кайнатат. «Менин Эшмамбетти ырдаганым – аны көкүткөн Байгазы кутургурду ырдаганым, Байгазы ызалансын», – деп опурула толгонуп, Эшмамбетке карай сөз жөнөттүм:

– Жар чакырат деп турсам,
Эшмамбет, жабышканы келипсиң.
Жатакчынын итиндей
Кабышканы келипсиң.
Жамандык менен, Эшмамбет,
Таанышканы келипсиң.
Чарчаганча тил менен
Чабышканы келипсиң!
Акынын уулу Калыкты

Сүрөмүн деп келипсиз.
Айдоого чачкан таруусун,
Адашкан кандай саруусун.
Барбандабай, Эшмамбет,
Баланын байка каруусун!
Канаттуулар байралса,
Кекилик учпайт жеринен.
Кезиккенди күйгүзүп,
Сендей кесепет качат элинен!
Көпчүлүктүн көзүнчө
Кекеткениң эмиңең?
Уя салып жылуулап,
Уларлар учпайт жеринен.
Уклатпай тынчтык кетирген
Уруулар качат элинен.
Уруулуу элдин ичинде,
Эшмамбет, урушканың эмиңең?
Үстүнөн шумкар учпаса,
Өрдөктөр учпайт көлүнөн.
Өз айлына батпаган
Өлөрман качат элинен.
Калың элдин ичинде,
Эшмамбет, какмалаган эмиңең?
Таласта өстүң туулуп,
Калкыңдан качтың куулуп.
Минтип тирүү жүргөнчө,
Өлбөйсүңбү муунуп.
Байгазы менен Байтиктин
Коногуна чай ташып,
Катуу келдиң, Эшмамбет,
Бүгүн Калык менен байкашып.
Аш-той десе жатпайсың,
Аралап кимди мактайсың?
Калжандабай куруп кал,
Катын-балаң бакпайсың.

Эрте бышкан ашты уулап,
Эптеп жанды сактайсың.
Минтип жүрсөң, Эшмамбет,
Эч береке таппайсың.
Казаның жок, бойдоксун.
Кара жанды калкалап,
Кайда барсаң ойнопсун.
Калыкты бүгүн жеңем деп,
Качантан бери ойлопсун.
Жамак ырга калганда
Жан чыккандай билесиң.
Жаш балдарды ырдасаң,
Жагалмайдай тиесиң.
Жаныңа ырчы жолотпой,
Жалгыздыкты сүйөсүң.
Конок аш ичкен жериңе
Коно жатып ырдайсың.
Кесме кылып бергенге
Керээли-кечке ырдайсың.
«Эт же» деген жер болсо,
Эки күнү ырдайсың.
«Эрмек болуп бер» десе,
Эбирейсиң, тынбайсың.
Сенин атаң, Эшмамбет,
Алманын данын сепкенби?
Акы кыйган жыгачты
Атаң айдап-эккенби?
Анысын таштап, Эшмамбет
Алайга тентип кеткенби?

«Байы чондун кулу чоң» дегендей, Эшмамбет ызаланып мени сөгүп, камчы күүлөп качырды. Мен дагы качырдым. Курчап турган көпчүлүк экөөбүздү камчы чабыштырбай ажыратып кетишти.

Каратал өзүнүн тарабындагы элдердин башчыларын чакыртып: «Бу Байгазы ашына чакырып алып, көрсөткөн

эмне кордугу? Эр болсо ашын берип, атын чаап көрсүнчү? Бирөөнүн жыгач усталыгы менен эмне иши бар? Ырчысына кордотот! Биздин тарап аттангыла, кетебиз!» – деп жапырт аттанып жөнөштү. Башка болуштардан келген калыс кишилер арага түшүп, Караталга Байгазыдан ат тарттырып, жараштырып, кайта ашка алып келишти.

Алжак – ийип жасалган түпкүч формасындагы тегерек.

Карыскан – ийип жасалган тегерек, курчоо.

1. Үзүндүдөгү жорго сөз менен жазылгандарды кунт коюп окуп чыккыла.
2. Бириң Эшмамбет, экинчиң Калык болуп алым-сабак айтыш өткөргүлө.
3. Эшмамбетти мүнөздөгүлө. Артисттердин аткаруусунда эки акындын айтышын угуп, алардын чеберчилиги жөнүндө сүйлөп бергиле.
4. К. Акиев эмне үчүн көп жылдар бою мемуар жазып жүрдү? Анын баалуулугу эмнеде?

МЕМУАРДЫК ЧЫГАРМА ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Мемуар – француз сөзү, кыргызча «эскерүү» деген маанини билдирет. Бир кезекте болуп өткөн окуяны кийин-соң эстеп, аны кайра калыбына келтирип, автор, негизинен, өз башынан өткөргөн, аралашып жүргөн реалдуу турмуштук окуяларды сүрөттөп жазууга да туура келет. Мындай чыгармаларда баяндоочу каарман (автор) окуя-баяндардын чордонунда турат да, болуп өткөн окуяларга баа берип, бүтүм чыгарат. Кыргыз адабиятында мемуардык чыгармалар өмүр баяндык (М. Элебаев. «Узак жол»), эскерүү (К. Акиев. «Баскан жол»), күндөлүк, кат, адабий портрет ж. б. формаларда кезигет.

«Баскан жол» чыгармасынын жаралыш тарыхы туурасында автор өзү: «Бул өмүр баяным башыбыздан кандай

күндөр өткөнүнөн, эмне турмуштарды көргөндүгүбүздөн, толгон окуялардын күбөсү болгондугубуздан кыскача гана түшүнүк берип, 1927–28-жылдардан баштап кагаз бетине түшүрүлдү», – деп эскерет. Чыгарма 1951-жылы жазылып бүтөт. Демек, бул чыгармасын акын чейрек кылым убакыт бою жадабай иштеп, изденип, анан соңуна чыгарган.

Калык Акыевдин «Баскан жол» автобиографиялык мемуары бардык ырчы, жомокчу, комузчуларга тиешелүү болгон турмуштук ачуу чындыктарды туура чагылдыргандыгы жана көзү менен көргөн көптөгөн ырчылардын ички дүйнөсү, сырткы турпаты, кулк-мүнөзү, өнөр таржымалдары туурасындагы оюн эң адилеттүү айткандыгы менен кыргыздын XVII–XIX кылымдардан өзүнө чейинки өнөрпоздоруна дээрлик тиешелүү, болгондо да ошол доордогу ырчылардын күчтүү өкүлүнүн бири тарабынан жазылып калган өтө баалуу документалдуу эмгек болуп эсептелет. «Баскан жолду» окуу менен биз Кулуке, Жеңижок, Жаңыбай, Жолой, Эшмамбет өндөнгөн ондогон ырчылардын ырчылыгынан сырткары бизге белгисиз адамдык жеке сапаттары жана өзү туурасындагы көптөгөн маалыматтарды алабыз.

Силер таанышкан К. Акиевдин «Баскан жол» чыгармасы адабияттын мына ушул чыгармалык жанрына таасын мисал боло алат.

АЛЫМКУЛ ҮСӨНБАЕВ

(1894–1963)

ТОКТОГУЛ МЕНЕН БИРИНЧИ ЖОЛУГУШУУ

Менин айыл ичинде жаңыдан ырдап жүргөн кезим. Таластын баш-аягын аралаган эмесмин. Ошол кезде айылыбызда Айдараалы, Аттокур деген ырчыларыбыз бар болчу. Алар эски ырчылар болгону менен, атактуу ырчылар эмес эле. Ширгелинин уулу Муса деген киши бир күнү мага жолугуп: «Алымкул балам, бул Таласта сен үйрөнүп үлгү алуучу ырчылар жок, Кетмен-Төбө деген жерде Эшмамбет, Токтогул деген ырчылар бар. Токтогул деген атаң Сибирге барып кайра келди. Ошол Токтогул атаңды көрбөй сен ырчы болбойсуң. Токтогул Таласка келсе сени тааныштырып коёюн», – деп жүрдү. Бир күнү берен уруусу Жанкороз дегенге аш берет деп угуп калдык. Муса келди да: «Жүр, балам, беренге Токтогул жакын, келип каттап жүрүүчү. Берендер Токтогулду чакыртпай койбойт. Ушул ашка Токтогул да келет. Жүр, эми сени ошол атаңа тааныштырайын» – деп, мени ээрчитип жөнөдү. Беш-Таш деген жерге Жанкороз ажынын ашына барсак, эл жыйылып, берендер үй тигип жатышыптыр. Айылдын четине барып, бир кишиден: «Токтогул келдиби?» – деп сурадык эле: «Келди, Жанкороз ажынын иниси Төлөбай дегендин үйүндө жатыр», – деди. Анда Муса: «Азыр сен жаш баласың, күндүз Токтогулдун үстүнө алып барсам, тердеп-тепчип эч нерсе айта албассың. Түн баатыр болот дечү эле, азыр бирөөнүкүнө түшүп, түндө алып барайын» – деп, башка бир айылга ба-

рып түштүк. Күн батып, күүгүм кирип караңгы болгондо: «Жүргүн, Алымкул, эми сени Токтогул жаткан үйгө алып барайын», – деди Муса.

Ошол кезде «Токтогулду көрсөм» деп, тим эле учуп бара жатам. Токтогул жаткан Төлөбайдын айылына жакындаганда бизге Токтогулдун үнү угулду. Мурун «көрсөм» деп толкундап бара жаткан жүрөгүм Токтогулдун үнүн уккандан кийин мурдумдан тер чыга баштады.

Мурун «көрсөм» деп толкундап келе жаткан киши эми «көрбөсөм» экен деп калдым. «Кантип мен мунун алдына барып беш-алты ооз бир нерсе айтам?» – деп ойлодум да, түз эле кетем дегенге кирдим. Ушул өзүмдүн ырым менен эле эптеп оокат кылбайымбы деп, кетким келип калды. Ошентип, бир айылга барып түшсөк, айылдын жанында ат батпайт. Төлөбайдын чоң ак үйү бар экен. Эл кызыл кереге кылып сыйрып таштаптыр. Үйдүн ичи да эл, сырты да эл. Биз барганда Токтогул ырдап жатыптыр. Ырдаган ыры – өзү Сибирден келгенде Кетмен-Төбөнүн бери жагында Бууракан дегендин белинде Эшмамбет ырчы экөөнүн учурашканы. Муса атын мага карматып коюп Токтогулдун үстүнө кирип кетти. Муса кирип барып: «Ассалоомалейкум, Токо! Аман-эсен жүрөсүңбү, урушчаак бөдөнөдөй чукчуйган жарыктык! Таласка кээде келет экенсиң, кээде келбейт экенсиң. Сөзүңдү сагынат экенбиз, өзүңдү сагынат экенбиз. Биздин айылдан Алымкул деген жаш бала ырчы болом деп жүрөт. Ошол баланды ээрчитип келдим. Ошол балага ырынан, күүнөн үйрөтүп кет, Токо! Сизди сагынганда ошол балага ырдагып жүрөлү», – деп Муса кирип барып ушуну айтты. Ошол кезде Током Сибирден кайра келсе, жалгыз баласы өлүп калган, кайгыга кайгы кошулуп боорун көтөрө албай, Токомдун боздоп жүргөн кези экен. Током Мусадан жанагы сөздү уккандан кийин, айтып жаткан ырын токтотуп, ырдап калды. Ырдаганда жанына чакырып, үндөп ырдады. Колуна комуз алып, коңгуроодой үнү менен мени чакырып ырдап турган жери:

ТОКТОГУЛ:

Аргымак келет как жарып,
Аралдын киргил дайрасын.
Азамат чыкса элинен,
Айылы көрөт пайдасын.
Ажалдан башка иш болсо,
Акылдуу табат айласын.
Атайы көрөм деп келген
Алымкул балам, кайдасың?
Бүтүн берен үй тигип
Бүлкүлдөктүн сазына.
Камакта жүрүп картайган,
Кайгырам өткөн жашыма.
Кабар берип беш берен,
Ажынын келдим ашына.
Алыстап качып жүргөнчө,
Атаңдын келгин кашына.
Кайнатаңды көргөнсүп,
Качып менден жашынба.
Ала барчын айланса,
Алты ай качат Бүргөнгө.
Аргымак күлүк ат жарайт
Алыска болжоп мингенге.
Ак жолборстой эр жарайт
Айгышкан жоого тийгенге.
Ак күрөөкө тон жарайт
Азамат эрлер кийгенге.
Ак каркыра жар жарайт
Алышып ойноп сүйгөнгө.
Армансыз кеткен бир жан жок
Аз күнкү жалган дүйнөндө.
Алып кал, балам, нускамды,
Айлыңа келип жүргөндө.
Атайы көрөм деп келип,
Алымкул балам, сүрдөнбө!
Айдатып салып Сибирге,

Ак жерден башым сенделтип,
Катын-балам кайгырган,
Кармалып элден мен кетип.
Тегиз жерден жар чыгат,
Жамгыр жаап, сел кетип.
Жайлоонун башы ээндейт,
Жакалай конгон эл кетип.
Жарашамын деп келип,
Уялып кайда жүрөсүң,
Балам, уйча мурдун тердетип?
Ачылар беле көңүлүм,
Алымкул көзгө көрүнсө,
Качып кайда жүрөсүң
Каркыралуу келинче?
Жашык болбой жаш кезде,
Жагалмайдай теминсе.
Жабдык салган жоргодой
Жаркылдап топто элирсе.
Жашык болбой жаш кезде,
Жакшы экен бала дедирсе.
Айланып учкан алты өрдөк,
Аралап консоң көл мында.
Ак карагай сыр найза
Айкалышчу эр мында.
Атактуу Током келди деп,
Аял-эркек эл мында.
Ак үй болсо жылаңач,
Алыстап качпай кел мында.
Алымкул балам, кайдасың?
Атаң Токоң мен мында.
Амансыңбы, ата, деп,
Ак жүзүмдү көргүн да.
Ачылсын менин көңүлүм,
Айтып салам бергин да.
Артымда жаштар калса деп,
Ар убак ошол тилегим.

Атайы көрөм деп келип,
Алымкул, менден жүдөдүн.
Аш тараса кетемин,
Аз эле күн жүрөмүн.
Эшикте жүрбөй келсеңчи,
Эмессин менин күйөвүм.
Кылтыктап качпай кел мында,
Жубарымбек, кызымдын бербейм бирөвүн.
Ак жерден башым айдалып,
Азапта жүрүп жүдөдүм.

Токтогул үндөп ырдап айтканда, үйдө бир киши сүйлөп калды: «Бар, алып келгиле, ал кандай куу тумшук бала эле. Токтогулдун кызын алат бекен, атайы көрөм деп келип каякта жүрөт?» – деди. Эки киши келип, эки колумдан сүйрөп, Токтогулдун үстүнө алып барды. Кирип бара жатканда чекемдин терин жеңим менен сүртүп алдым. Ушундай бет алдымды карасам, урушчаак бөдөнөдөй чукчуйган киши экен. Токтогул төрдүн алдында олтурган экен. Барып салам берип колун алдым. Ошондо колумду коё бербей туруп ырдайт:

Кыялың кызыл гүлдөйсүн,
Кыйкырып айтсам билбейсиң.
Кызымды алчу немедей
Кысыласың, кирбейсиң,
Кыялыңда, Алымкул,
Бул Токоңду ким дейсиң?
Уяты болот жаштын да,
Уялып менден качтың да.
Уялгандан пайда жок,
Узатпай ордум баскын да.
Урматтуу Током сөзү деп,
Уруулуу элге чачкын да.
Ырчы болсоң ылдам бол!
Кашандан чыкпайт эчтеме.
Камчы берип теминген

Кайран атаң жаш кезде.
Карагер элем элирген,
Суурула чыгып байгеден,
Суулугун чайнап кемирген.
Канча күн ырдап турсам да,
Калк жадабай кебимден.
Качып тышта жүргөнчө,
Кармап кал нуска кебимден.
Каларсың таппай атанды,
Кайрылып кетсем элинден.
Капкандуу ажал бир жүрөт,
Катуу корком өлүмдөн.
Камакта жүргөн кезимде,
Кара тоодой бел көрүп,
Каралдым жүргөн элимден.
Кармалыптыр Топчубай
Каардуу ажал кесирге.
Баладан бактым жок экен,
Байкап турсам өзүмдө.
Арка болор киши жок,
Ак жерден башым кармалган.
Аманын сурап жалгыздын,
Айдоодо жүрүп зарлангам.
Айланып келсем балам жок,
Адашыптыр жалгандан.
Каргадай жалгыз бар болсо,
Калбайт белем кубанып,
Камакта көргөн кайгыны
Калтырбай ичтен чыгарып.
Кайтып келсем элде жок,
Калыптыр турпак, чым алып.
Бейитин бекем кучактап
Беш күн жаттым суналып.
Бекитип койгон кара жер
Перзентимди көрсөтпөдү чыгарып.
Жүдөп турган кезегим,

Балам, жүрөктү кайгы-муң алып.
 Кетемин, балам, жатамбы,
Кенедей болгон Алымкул,
 Кетиргин ичтен капамды.
 Келинче качпай, таанып ал
 Керектүү булбул атаңды.
 Алдымдан чыкпай, бир жүрүп,
 Алып кал нуска, батамды.
 Колтук жагың томпоёт,
 Комузуң болсо алып көр!
 Кулагын бурап тегиздеп,
 Кол ойнотуп чалып көр!
 Кайгырган жүрөк кубансын,
 Кой жоргону салып көр!
 Айылың Талас болсо да,
 Атаң башка дебейин.
 Топудай болгон Алымкул,
 Топчубайдай көрөйүн.
 Токтогул атаң токтолуп,
 Балам, сага кезек берейин, –

деп, Токтогул колумду коё берди. Ошондо маңдайына олту-
 ра калып, эки көзүмдү жумуп: «Токтогул, ушул жакта эмей
 кайдасың» – деп, ылдый карап олтуруп, комузумду күүгө
 келтирип алып, салам берип турган жерим:

Айылда жүрүп ар убак	көрсөт
Арзыдым эле өзүңдү.	Эсее элек өзүмдү.
Айттырып уксам дечү элем	Ак бариктүү токойго
Аселден ширин сөзүңдү.	Конгон Током, эсенби?
Атакемден кем көрбөйм,	Алты сан журттун эрмеги
Азыр көрдүм көзүңдү.	Болгон Током, эсенби?
Элимде жүргөн кезимде	Алдына даңкан салбаган
Эстедим эле өзүңдү.	Жоргом Током, эсенби?
Эңсеп жүргөн бала элем,	Ак кагаз көрбөй окуган
Эшиттим ширин сөзүңдү.	Молдом Током, эсенби?
Ээрчитип жүрүп, жөн	Көк бариктүү токойго

Конгон Током, эсенби?
Гүлдөгөн кыргыз күкүгү
Болгон Током, эсенби?
Күнүгө чыгып, байге алган
Жоргом Током, эсенби?
Тула-боюң карасам,
Өкчөгөн алтын сакадай.
Көзүмө, Током, көрүндүң
Көтөрүп баккан атамдай.
Мен деле сизге Топчубай,
Көңүлдөн кетир капанды.
Мен дагы сиздин балаңыз,
Берип кет, Током, батанды?
Ак комузга кыл таккан,
Акындарга сын таккан,
Ала салып мойнуна,
Анда-санда бир чапкан.
Тепкенин жогор жагына
Тегерек күмүш ак колду
Тегирмендей чуркаткан,
Нээти адал киши экен,
Тегеренип журт тапкан.
Чертмегине кыл таккан,
Чечендерге сын таккан.
Черткенде колун чертмекке
Чеберлик менен чуркаткан.
Өлкөдөн залым кууса да,
Өнөрү менен журт тапкан.
Кедейди сүйгөн киши экен,
Кесирлүү залым
сырттаткан.
Комуз алсаң колуна,
Күү сонуну сенде экен.
Коңгуроодой шаңкылдап,
Үн сонуну сенде экен.
Айткан сайын жаңырган

Түр сонуну сенде экен.
Чарчабаган, талбаган
Тил сонуну сенде экен.
Сайраган тоту, бир булбул
Таласка кайдан келди экен?
Каркыралуу келинче
Качып жүргөн мен бекен?
Кадимки Током келди деп,
Кадырың кыргыз элде экен.
Ар бир сөзүң унуткус,
Айтылчу тарых, белги экен.
Аман-эсен келдиңиз
Айдалып барган түнөлдөн.
Куткарыпсың бутунду
Салынган кишен чидерден.
Арылтыпсың башынды
Ак кежим нокто, жүгөндөн.
Акыры тузуң бар экен
Ак калпак кыргыз бул
элден.
Бузуктун кылган иши экен
Булбулду Сибир жиберген.
Толкуну элди эргиткен
Торгойдой ширин кебиңиз.
Өткөн иш кайта келгисиз,
Өксүбөсүн көөнүңүз.
Алдыңда турган Алымкул
Өз балаңдай көрүңүз.
Акындык нуска жолунду
Алымкулга бериңиз.
Айтып кет, Токо, сонунду,
Акындык көрсөт жолунду!
Аз да болсо, көптөй көр,
Айтканым тамам болунду!
Мен деле сиздин балаңыз,
Берип кой, Токо, колунду? –

деп ошентип барып, Токтогулдун колун кармадым. Током колумду коё бербей туруп:

Жабагында көргөмүн,
Жакшы эле деп келгемин.
Жаш да болсоң жакшы экен
Жабышып салам бергениң.
Тай күнүндө көргөмүн,
Талашар деп келгемин.
Таласка өзү ырдаса,
Жарашар деп келгемин.
Далай жаман сапалак,
Адашар деп келгемин.
Алдыңкыдан калышпай,
Жанашар деп келгемин.
Айлыңдан атаң кеткенче,
Алып кал нуска-өрнөгүм.
Кебин уктум кунандын,
Көңүлүм толуп кубандым.
Топчубайдын кайгысын
Көңүлүмдөн чыгардым.
Эрмеги, балам, болосуң
Эл чогулган **дубандын**.
Айылың Талас болсо да,
Бир балам деп турармын.
Эсен жүрүп жетилсең,

Эл ырчысы болорсуң.
Өмүр берсе чоңоюп,
Өз ордума конорсуң.
Алымкул, сен да баламсың,
Атаңдан үлгү аларсың.
Эскерип атаңды ойлосоң,
Элге сөзүм жаярсың.
Ылдам болсо талантың,
Ырчылык жолун табарсың.
Алмадай башың соо болсун
Ажалдуу өлүм кесирден.
Эки күн ырдап турсаң да,
Эл танбасын сөзүңдөн.
Бала окугун, батамды ал,
Чыгарба мени эсинден!
Таалайга жазган иш экен,
Далайды көрдү бул башым.
Алымкул ырчы келди деп
Аял-эркек курдашың,
Аркаңдан эч ким куубасын,
Алдыңдан эч ким буубасын!
Эсиңе ал, балам, Токонду,
Эсен болсун бир башың!

«...Кыргыз элинин сүйкүмдүү ырчысы Алымкул Үсөнбаевдин чыгармачылыгы жана өмүр жолу жөнүндө сүйлөгөндө анын чыгармасын элдик фольклордон ажыратып кароого болбойт».

К. Маликов

Кашаң – тез жүрө албаган, кыбыр, кыймылы жай, ыкчам эмес.
Кене – тырмактай, кичинекей.
Дубан – жогорку бийлик башында тургандардын чогулуусу менен өткөрүлгөн чогулуш, жыйын, топ.

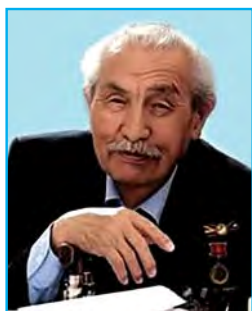

1. Алымкул төкмө жөнүндө улуулардан сурап билгиле.
2. А. Үсөнбаевдин өмүр баянын айтып бергиле, анын акын болушуна шарт түзгөн жагдайлар кайсылар?
3. Токтогул менен Алымкул кайсыл мезгилде учурашты, ошол кезде Токтогулдун ал-абалы кандай эле?
4. Ушул айтыштан ырчылык кандай салттарды жана устат менен шакирттин кандай байланыштарын байкадыңар?
5. Ушул жолугушуу ыры Э. Турсуналиев, З. Үсөнбаев сыяктуу аткаруучулардын репертуарынан тушпөй келе жатат. Силер ошолордун аткаруусундагы учурашууну кунт коюп угуп көргүлө.
6. Бириң Токтогул, экинчиң Алымкул болуп ырдашкыла.
7. Жогорку ырдын негизинде инсценировка даярдагыла.
8. «Устат жана шакирт» деген темада дилбаян жазгыла.

АЙТЫШ ТУУРАЛУУ ТҮШҮНҮК

Айтыштар, адатта, ырчынын жетилген кезиндеги чыгармачылыгына мүнөздүү, анткени анда күчтүү талант гана болбостон, айтышып жаткан адамдын психологиясын, анын оң-терс сапаттарын, айтыштын эмне жөнүндө болуп жатканын жакшы билүү керек. Айтыш – эки акындын эрөөлү, мелдеши, сөз менен бири-бирин колдошу, кордошу, улап кетиши, табышмагын жандырышы, тагыраак айтканда иши кылып жагдайга, алдыларына койгон максатына жараша ыр өнөрүндөгү жарышуулары. Салт боюнча акындар бири-бири менен жолугушканда айтышып учурашкан.

КЫРГЫЗ ПРОФЕССИОНАЛ АДАБИЯТЫНАН

ААЛЫ ТОКОМБАЕВ

(1904–1988)

Аалы Токомбаев 1904-жылы азыркы Кемин районунун Кайыңды айылында туулган. Ал бешикке бөлөнгөндөн энеси Уулбаланын мукам алдей ырын, ымыркайынан шекер татыган сөздөрүн, кумдай куюлушкан акыл-насааттарын, кыябына келтире айтылган ар кыл оозеки мурастарын угуп чоңойду. Экинчи жагынан атасы менен ынак, алардын үйүнө көп келчү, сөз баккан, колунан аса таягы, оозунан бал тамган кеби түшпөгөн, кези келгенде «Манаска» чейин айта койгон Урак дубананын таасиринде өсүп, жашынан элдик оозеки чыгармаларга жакын болду. Мына ошондой дымагы бар баланы окутуу ниетин көздөп, Токомбай уулун айылдык молдого берди. Анда Аалы эки кыш окуган менен, кат-сабаты жөндөп ачылбай, караңгы бойдон кала берди.

1916-жылы падышалык Россиянын аскер алуу жөнүндөгү мыйзамына, элди ар тараптан кысмакка алган зордук-зомбулуктарына каршы кыргыз журту улуттук-боштондук көтөрүлүшүнө чыгат. Көтөрүлүшчүлөр жеңилип, куралдуу орус аскерлери жазыксыз элди кырып кирет, бей-ажал өлүмдөн корккон калк жан айласы кылып, Кытай жерине качат. Мына ошол качкындардын арасында Токомбайдын да үй-бүлөсү бар эле. Жолдо кырылганы кырылып, Кытай жерине эптеп тирүү жеткен элди ит көрбөгөн машакат,

жугуштуу оорулар, адилетсиздик, кулдук, эркисиздик күтүп турган. Токомбайдын бүлөсү да тагдырдын бул каргышын аттап өтө албай, кыйынчылыктарга белчесинен батат, бир жылда беш баласын жерге берет.

1917-жылы төңкөрүштөн кийин туулган жерди эңсеген качкындар киндик кан тамган Ата Журтка кайта башташат. Алар менен бирге Токомбайдын үй-бүлөсү да өз жергесин көздөй жөнөшөт. Бирок өз журтуна жетпей Орто-Токойдо чамгарак ээси Токомбай оопат болот. Көп узабай турмуштун айыккыс дартына чалдыккан энеси Уулбала да көз жумат. Ошентип, бир үйгө батпаган бүлөдөн он үч жашар жалгыз Аалы калып, анын көрүнгөндүн эшигин түрткөн жетимчилик турмушу башталат. 1919-жылы Ысык-Көлдүн күнгөйүндө аталаш туугандарын аркалап туруп калып, ошол жерде бир аз окумуш болот. Бирок көп узабай, эжеси Батма аны издетип таап, Кочкорго алып кетет. Ал жакта али мектеп ачыла элек болгондуктан, Аалы окуусун уланта албады. Кантсе да жаш бала үчүн бул жылдар текке кетпей, ал жездесинен өтүк ултарганды, челек, сөөктөн топчу жасаганды, жыгач чапканды үйрөнүп, жездесине жардам берет.

1922-жылы окуудан жайкы дем алышка кайткан балдардын үгүттөөсүнөн улам окууга дилгирлиги тутанып, аны эңсеген ышкы оту кайрадан жанып, жакын агаларынан жол кире алып, Ташкентке жөнөйт. Ал жакта адегенде интернатка орношот, кийин кеңештик-партиялык мектепке которулат.

1923-жылы Аалы Токомбаев Ташкенттеги Орто Азия Мамлекеттик университетинин даярдоо курсуна өтүп, бул окуу жайын 1927-жылы аяктайт. Ошол жылдарда тунгуч газетабыз «Эркин-Тоо» жарык көрүп, анын биринчи санына (1924-жылы 7-ноябрда) Аалынын «Өктөбүрдүн келген кези» деген ыры жарыяланат.

Залкар сүрөткердин жүздөгөн лирикалык чыгармалары, «Таң алдында» деген ыр менен жазылган романы, «Күүнүн сыры», «Даат», «Жол жомогу» сыяктуу ондогон аңгемелери, «Жараланган жүрөк», «Мезгил учат», «Солдат элек»

повесттери, «Ант», «Күндүн чыгышы», «Өлбөстүн үрөнү» драмалары, «Туткун Марат», «Менин метрикам», «Жетим менен сыйкырчы», «Өз көзүм менен» ж. б. ондогон поэмалары, классикалык орус, чет элдер жана боордош элдер адабияттарынан котормолору улуттук маданиятыбыздын жетилишине **бараандуу** салымын кошту.

Акын, прозаик, драматург, котормочу, сынчы жана коомдук ишмер А. Токомбасв 1988-жылы дүйнөдөн кайтты.

ЖАРАЛАНГАН ЖҮРӨК

(повесттен үзүндү)

I

1917-жыл. Жер томсоруп гана турат. Жайкалган эгин, буралган чөп жок. Ызылдап жүргөн шамалга чыдай албай кайыккан жандык сыяктуу титиреп турган сейрек куурайлар. Алардын арасында ичке куйруктарын көтөрүп, сереңдеп чуркаган сур чычкандар гана жүрөт.

Буурул сакал, таягын аркасына каруулаган Бектурган алыстан караан көрдү да: «Ачарчылыктын тырмагына илинген биз сыяктуу шордуулар го», – деп жоруду. Ким билсин, Бектурган бирдемелерди ойлоп олтурдубу, же арстандай жүрөгүн ачкачылык талыттыбы? Анысы бизге белгисиз. Бирок анын көк ала сакалынан мөлтүрөгөн тамчылар куланып жатты. Муздак сууга чаңыт кылып, талкан чалып олтурган кичинекей кара бала, сүйкүмдүү атасынын аккан жашын көрө коюп, унчукпаган бойдон ыйлап жиберди. Чал чочуп ойгонгон эмедей болду. Өмүрүндө өзүнүн көзүнөн биринчи жаш чыкканына өзү да таң калды. Тытылган чапандын этеги менен жашын сүртүп:

– Ыйлаба, кагылайын, мен тим эле... – деп, акырын гана дабышын чыгарды. Атасынын мындай алсыз жана акырын сүйлөгөнүн баласы биринчи укту, анын төгүлгөн жашын күтпөгөн жерден көрдү. Анын жаш көңүлүнө белгисиз коркунучтан башка эчтеме сезилген жок.

– Атаке, апамды ойлодунбу? Тигине, күн көтөрүлүп келе жатат. Бул жерден кетеличи, – деди бала.

Бала мындай эстүү сөздү атасына биринчи жолу айткан эле. Бектурган жаш баладан мындай сөздү күткөн эмес. Аны «эчтеме билбейт, жаш» деп ойлочу... Жер көмкөрүлгөндөй болуп, көзү караңгылап, ордунан так тура калды да, шадылуу арык колу менен баланы өзүнө тартып, эки бетинен эки өптү.

– Ооба, садага, ооба. Күн көтөрүлүп келе жатат. Эми кетебиз, – деп, баланын сөзүн кайталады да, кайта жер таянып олтура калды. Анын оозунан чыккан сөзү кандайдыр ичинен мунун шилеп чыккандай болуп, көзүнүн жашы токтоло калды.

Баланын кыялы кандай кызык! Көнөчөктөгү чаңытталган муздак сууну атасына бере койду.

– Атаке, апамды мага көрсөтпөй кайсы жерге көмдүнөр? Мен чоңойгондо күмбөз салдырат элем, – деди. Бектурган далайга чейин унчуккан жок. Анын жүрөгү каршы-терши тилинип, жараланып жатты.

«...Адамдан коркпогон арстан жүрөктүү Бектурган! Түбөлүк музга мени кантип таштадың! Сенин күчүн, сенин жалындуу кайратың кайда! Эч болбосо Өмүрбегимди көрсөтсөңчү. Өмүрбек! Сенин атаң тирүү барбы?» – деген аянычтуу дабыш Бектургандын кулагына кыйкырып жаткан-сыды. Бектурган турмушта барбы, бар болсо ал кайда олтурат? – анын баарын эсинен чыгарды. Бирок колунан кокус ыргыган көнөчөк бактынын кушун башынан учургандай чочутту. Томолонуп жаткан көнөчөктү баладан мурун баса калды. Тасырайган жерге созулуп аккан киргил сууну Өмүрбек жата калып шимирди. Бектургандын бардык тулкусу муздап, денеси чыйралды. Эмгектеп жерди жалмалап жаткан Өмүрбекти ала коюп:

– Айланайын жылдызым, муну ич. Азыр үркпөгөн айылга барабыз. Талканды көбүрөөк табабыз. Сен ырынды унута элексиңби? – деди Бектурган.

– Жок, атаке, унутканым жок. Бая күнкү баланын обонун дагы үйрөнүп алдым.

– Сен жакында жигит болосуң. Анда менин сакалым

аппак куудай болот. Сен анда мага ат токуп, эт туурап бересиң. Антпесең мен сага таарынам. Сен март болосунбу же сараң болосунбу?– деди Бектурган.

Көнөчөгүн шыпкап жаткан Өмүрбек:

– Март болом, атаке, бизге окшогон турпанчылар болсо, мен аларга нан, талканды аябай берем, – деп, көнөчөгүн жерге кої койду. Бектурган эркисиз жылмайды.

– Жүр, айланайын, жүр. Айыл жакын калды. Сызгырган майдын жыты келип турат. Мына бул коктуда айыл бар, жүр, – деди да, баланы күтүп жерди тиктеп олтура калды. Баланын көзүнө сары май, жапкан нан, каймакка мыкчыган талкан элестеди. Анын илкиген ичке шыйрагы илмендеп тез-тез көтөрүлдү. Күйдүргөн майдын жыты ого бетер каңылжаарын кытыгылап, баланын оозунан шилекейин агызды.

Бектурган жаңылган жок. Коктудан төрт үй чыкты. Ал үйлөрдүн эң жогоркусу жумурткадай аппак, калган үчөө боз төбөл.

Суюк түтүндүн бургул тез атырылганына караганда, жагылган отун шак куурай го. Ымдуу камыр ысык майга тийгенде ушундай болот. Майга жасап жаткан нан так ошол үйдө экендигине ишеништи. Алар туура ошол үйгө барышты.

– Салоом алейкум, – деди Бектурган.

Кара **бешмантчан**, **быжыгыр** тегерек кара сакал киши карап да койгон жок. Ал кайчы сунуп койгон оң бутунун тизесин сол колу менен басып, оң колун быкынына таянып, бутунун башын карагансып отура берди. Баланын алагай чоң көзү жез чарага жаймаланган боорсокко түшө калды.

Эки бети анардай кыпкызыл сулуу аялдын жайнаган көзү Бектургандын көзүнө чалдыга түштү. Аял унчукпай гана жайпак табактагы боорсокту чаранын жанына тартты да, казанды чыгарды. От жагып олтурган арык бала **деп-кирден** түшкөн эки боорсокту ала коюп, бирин оозуна салып, экинчисин Өмүрбекке бере салды. Өмүрбек тапка келген турумтай сыяктуу илип ала койду.

Айткан саламы ташка айткандай жоопсуз калганына Бектурган өтө ыза болду. «Кантейин, жаш кезим болуп, кардым ток болсо, күлгө оонатпас белем!» – деп ойлоп койду да:

– Мырза, кудаанын тагдыры экен, «байлык эмне дегизбейт, жокчулук эмне жегизбейт» дегендей, башыбызга түн түшүп, кайыр сурап жүрөбүз. Бизге окшогон турпанчылар силерди да жүдөткөндүр. Ачкачылык абийирге моюн сунар эмес, – деди.

Быжыгыр тегерек кара сакал үн деген жок. Көзүнүн кыйыгы менен карады да, сол жагындагы жаздыкка кыйшайды. Бектурган чыдай албады, туруп аткан аялга карап:

– Келин балам, мына бул балага бирдеме бериңиз, – дегенче болгон жок, чолпусун чөнтөгүнөн чыгарып шарак эттирип таштап койду да, эшикке карай жөнөдү.

Жөнү жок багыныш эр кишиге өлүм менен тең! Бектурган мырзанын кылыгы менен аялынын жоругуна чыдаган жок. «Көп эле болсо кур кол айдап чыгар», – деп ойлоду.

– Оо, жараткандын күчү! Бул үй эмес, мүрзө тура? Бул олтургандар тирүү адам эмес, арбак турбайбы? Чын арбак болсо, тирүү кыйналган ач арбактарга жардам кылбайбы! Бул менин көзүмө көрүнгөн жин же шайгандын ордосу го, деги силер кимсиңер? Деги тилиңер барбы?.. – деди.

Үй ээси бул сөздү кайырчыдан күткөн эмес. Суу сепкендей боло түшүп тура калды да:

– Сен кимсиң? – деди.

– Менби? – деди Бектурган, сакалын сылап акырая карап. – «Мен Жети-Суунун Теңиримин» деген Казбайдын омурткасын сындырган, казынасын жарып, баткактай тебелеген, казак, кыргызга атагы чыккан Бектурган деген мен болом? Мына, «тулпар тушунда кымбат», «атты арыганда көр» дегендей, эми сага окшогон чыпка сакалдан кайыр сурап отурам! Заман оңолсо, жараланган жүрөк жазылар. Албаган алигиң үчүн бизге салам айтарсың! «Эрди кабагынан сына» дегендей, сен өзүң ким болосуң, мырзам? – деди Бектурган.

II

– Аке, айланайын аке! Бирдемеңиз бар бекен? – деди алсыз аял. Бектурган жайдары бурулду да:

– Бар. Бар, балам. Бери кел, – деди. Эски бөз курдун ортосундагы эки түйүнчөктүн бирин чечип, он чакты чий боорсоктун тең жарымын бере койду. Аял аны оозуна бир эле салды. Бирок тиштенген эмедей кыбыратып чайнап ширесин чыгарды да, сөөмөйү менен баласына жедире баштады.

– Кайсы элсиң, балам?

– Бугу болобуз, аке, Теңир жалгасын.

– Мен сарбагышмын, балам. Колумдан келгени ушул. Текей терип жейли да, бир жакка жылалы. Ушул боорсокту кечээ Бөкөнчүнүкүнөн алдык эле, – деп чал бир аз кобураган болду.

– Мен бүгүн ошондо болдум. Ити балтырымды жулуп салды. Катыны тепкилеп чыгарды. Адамды кудай шылдың кылып жараткан экен, аке... – Ал ит тарткан балтырындагы салбыраган этин кармап, көзүнүн жашын төктү да: – Аке, мен бул жерден бүгүн козголо албайт окшойм. Мага карабаңыз, – деди.

Бектурган унчукпастан текей терип келди.

– Балам, сен мына муну жегин, биз сендиректейли, – деп тутамга чыкпаган текейин бүт берди, курдун экинчи түйүнчөгүн чечип, анын алаканына талканынын жарымын салды. Аялдын кеберсиген эрди өзүнөн-өзү тартылып кыбыраса да, түк дабыш чыккан жок. Бирок талканды кир жоолугунун учуна түйүп жатып үнүн чыгарса да, сөзүнүн дайынына ээ боло албай калды. Бектурган аялга мелтирей тиктеп калса да, ага бир ооз унчуккан жок.

– Өмүрбек! Кел, кагылайын! – деп, булактын башындагы термелип жүргөн баласын чакырды. **Көнөчөк** менен суу жутуп, терең үшкүрүп алгандан кийин гана: «Кош, келин, чаман келсе илгериле. Аманчылык болсо дагы көрүшөрбүз», – деп алды да, анын араң жан баласын мурдунан чымчып алып, кайта өзүнүн колунун учун өптү. Аял

өзүнүн келечегине түшүнгөндөй болду. Эрини кыбыраган жок. Жаңы эле жолуккан ырайымдуу кишиден айрылгысы келбесе да, аны токтотууга эч кандай арга жоктугун ойлоп, эрксиз калтырап кетти.

– Жардамыңызга ыракмат, аке. Менин... менин... атым... атым Айша. Тирүүлүктөн менин үмүтүм үзүлүп калды! Менин атым Айша. Мен жер үстүнөн көрүнбөсөм, куран окуп, менин атыма атап коёр бекенсиз? Менин кымбатым мына бул шордуу бала эле. Бул менин артымда калып эмне болот, ким багат? Ким алат? Багары болбосо, бул эмне күн көрөт? Бул менин үрөнүм көгөрөр бекен?

Бектурган сөз кайтарып, толук бирдеме айта албады. «Кош балам, тирүүлүктөн күдөрүндү үзбөл!» – дегенге гана араң жарады. Өмүрбек колундагы майда текейин оозуна салып чайнаган бойдон атасынын аркасынан түштү. Эмнегедир, Бектурган кылчактап карай берди. Ар караган сайын телмирген, шоролуу көзү менен узатып жаткан кайырчы аялдын элесин көрө берди...

III

Кичинекей Өмүрбек шүмшүйгөн кара алачыктан ыйлап чыгып, ыйлап кире берди. Ал калтыраган конур дабышы менен солуктап үн тартып дирилдеген кайгылуу үнү менен акырын озондой берди.

– Атаке, а-ай, мен кантем? – дейт. Кээде басыла калып, таманын карап, чөнөр айырган жараларын тырмалап коёт да, кайта солуктап үн тартат. – А-ай... Атаке, а-ай... мен кантем? – Ошентип жатып Өмүрбек уктап да кетти. Бирок уйкусу тынч болгон жок... Арбактар аны кубалап, жуп кармап аларында, атасы келип, арбактардан куткарып алып качкандай болду...

Өмүрбек ушундайча болуп жатканда, Токмоктун сыртындагы дөбөгө жыйналган топко карай бир кайырчы келе жатты. Ал Өмүрбектин атасы Бектурган эле... Аңгыча элдин ортосунан:

– Мына муну көрдүңөрбү?.. Биринди бирине өлтүр-төм!.. – деген чарылдаган өкүм үн чыгып жатты. Бектурган түшүнгөн жок... Элдин арасы менен алдыга өттү да:

– Салоом алейкум, – деп колун бооруна алды. Чердейген эчки сакал ичке кара киши дагырадай селдесин түзөтүп жатып какырып, казылган топуракка түкүрдү да:

– Ой, Бектурган каракчысыңбы? Сен кайдан? Мына сенин шериктериң, – деп албууттанып жекире баштады, сөөмөйү менен колу аркасына байланган жаш жигитти көрсөттү. Жигит казылып жаткан жердин топурагында башын жерге салып, үнсүз олтурган эле. Бектурган окуяга түшүнгөн жок:

– Менин кандай шеригим? Бул кандай жекирүү!

– Бул сага окшогон ууру! Кытайга биз качыргансып, элдин оокатын уурдап бүлдүргөн кесеп! Андайлар сенин шакиртиң болбойбу, ыя?!

Бектурган андайга чыдап көргөн эмес, көзү чоктой кызарып кетти да:

– Супа, сөзүңө түшүнбөдүм. Сен мени эмнеге матайсың? Бул ким? Сен го баягы өлүмтүк издеген доорончу жорусун! – деп катуу сүйлөдү. Олтурган эл унчуккан жок. Бирок Бектурганга бардыгы бурулуп карашты. Кимдир бирөө Бектурганды колтукка түртүп:

– Кой, сүйлөбөнүз, – деп айтайын деди. Бирок эки жагын карап гана тим болду.

– Каракчы! Сенин башыңды дардан таанытам. Ой, кайдасыңар?! – деп, молдо жигиттерин чакырды.

– Мени бүгүн дарга ассаң, эртең мени сурай тургандар чыгат. Мен дагы элдүү кишимин. Алар да баш кошор. Баса калып мууздагандай мен улак эмесмин. Мен Бектурганмын! Колуңар тийсе, бир-экөөңдү азыр эле ала жатам!

«Мен дагы элдүү кишимин» деген сөз молдону эркисиз токтотту. «Көрөбүз! Колдон айлансын» деп, жутунуп келе жаткан жигиттерин токтото койду. Бектурганды тааныгандар: «Канткен менен баатыр да, кол салуусу да мүмкүн. Бул карышкыр эмеспи! Өлбөгөн

кайсы аянычтуу жаны бар. Аянбайт», – деп ойлоношту да, тим болушту. Колу байлануу турган жигит Бектурганга жалт карап:

– Карыя! Мына бул казылып жаткан менин көрүм! – деп мукактана түштү да. – Бул менин көрүм! Казып жаткан экөө менин эрксиз курдаштарым, каздырып жаткан Супа молдо. Аны өзүңүз да билдиңиз. Бир ууч талкан үчүн тарта турган жазам мына ушул... – деди.

...Таманы жерге тийбей, дилдиректей учуп, чаңырган аялдын үнү турган элдин жүрөгүн туз куйгандай тызылдатты.

– Айланайын молдоке-ай! Ысаны кантип өлүмгө кыйдың... Мунун жазыгы эмне? Кагылайын молдоке! Аман жүрсө бир чыны талканыңдын мүдөөсүнөн чыкпайбы? Ысанын жанын калтырсаң, молдоке! – деп өксөгөн бойдон молдонун бутуна жыгылды... Мына ошол кездеги анын аянычтуу үнүн сүрөттөөгө эч мүмкүн эмес эле. Ал үчүлүктүн мүчөлөрүнүн бардыгына жалынып, бардыгынын буттарын кучактады. Молдо ага унчуккан жок:

– Ал, мына бул **долуну!** – деп бир гана кыйкырды.

– Айланайын жалгызым-ай! Айланайын каралдым-ай! Кагылайын боорум, ала жат! – деп, кармагандарга ээ бербей, аял жулунуп жатты. Анын арык денелерин самтыраган кийимдери да жашыра алган жок.

Бул көрүнүш өлүм алдында солк этпеген Ысанын да көзүнө жаш толтуруп, тагдырга таарынып, унчукпаган сырттанды тилге киргизди. Аны өөдө көтөрүп, ордунан тургузду:

– Ой, эл-журт! Эжемди көрсөткүлө! Айланайын эл, эжемди бир көрсөткүлө! Жатындашымды бир кучактап алайын...

Эч кимден үн чыккан жок. Карап тургандардын башы жерге карай ийилди...

– Өлтүрөсүнөрбү, жокпу! Муну кошо көмгүлө! – деген кыйкырык дагы чыкты.

– **Жок! Өлтүрбөймүн! Мен өлтүрбөймүн!**

– Эшим! Айланайын курбум, сен өлбө! Мени өлтүргөн сен эмессин! Кыйналба. Сен акыретте күбө болосуң, сен тирүү кал. Сен элге айт, бир гана чап! – деп, Ыса коркунучтуу көрдүн оозуна олтура калды.

– Жок, – деди Эшим, – менин жаным сеникинен артык эмес! Сенин убалыңа калганча, сени менен кучакташа жатам. Тирүүлүктө бир өстүк, бир ойнодук, эми бир жаталы! Бирге чирийли! Тилибиз бирге токтосун, – деди да, алдастаган эмедей дирилдеп кетти. Көзүнө эчтеме көрүнгөн жок.

– Сен мени менен кошо өлсөң, мен акыретте да ыраазы эмесмин. Акыретте да!.. Сен өлбө! Сен мени унутпа! Мени чын курдашым десен, мени кыйнаба! Тез гана бир чап! Мени унутпа. Сурагандарга мени айт, мени эсте. Мага куран окут...

– Балам!.. Айланайын!.. Сени эч ким унутпайт! – деп Бектурган кыйкырып жиберди да, таягын өөдө көтөрүп:

– Сенин жүрөгүңдү жараткан Теңирге кулмун! Сенин өмүрүңдү талашкандарга наалат! – деди.

Эшим жинди немедей теңселди. Өзүнүн өлөрүнө да көзү жетти жана «сен мени менен кошо өлсөң, акыретте да ыраазы эмесмин» деген сөз аны эркисиз багындырды.

– Кыйналба! Мени да кыйнаба. Тез. Ысаң сага ыраазы, курдашым, – деп Ыса дагы кайталады.

Эшим кетменди ала коюп:

– О, армандуу күн! – деп бакырды. Кетменди кандай шилтегенин билбей да калды. Анткени анын акылы кайдадыр, түбөлүккө качып жоголгон эле. Бакырган үн менен кошо кетмендин жарк этиши элдин көзүн эркисиз жумдура койду. Ысанын омуруосу башын жулган чилдин канатындай дирилдеди...

IV

Токмок шаарынын башындагы сай ачкадан өлгөн адамдар менен атагы чыкты. Карга, кузгундар аларды чукулап, чексиз бактыларына мас болгондой болушту. Сүйкүмсүз ырсайган адамдардын баштарына кодоюп конуп олтурган

сагызган, каргалар өздөрүнүн тилдери менен көңүлдүү үндөрүн чыгарышат.

Көп өлүктөрдүн сүрү Бектурганга эч кандай таасир кылган жок. «Мен дагы бир күнү ушулардын катарына кошулам го», – деп ойлойт да, аркасында кала турган жаш Өмүрбегине токтолот. Аны кыйгысы келбейт. Кээде Чырга малай болгон чоң уулу Ысманды ойлоп, кеберсиген эрдин араң гана кыбыратып: «Экөөнүн кол кармашып жүргөн күндөрүн көрүп өлсөм», – дейт да, ар кайсы жерге токтойт, өлүп жаткандардын бардыгына куран багыштап окуган болот. Ошентип бараткан Бектурганды «каарк» этип чочуп учкан карганын үнү жалт каратты. Карга каадасынча өлүп жаткан адамдарга «көнөк» болуп келе жаткан эле. Бирок өлүк карганын күткөнүндөй болуп чыккан жок. Өлүп жаткан аялдын көкүрөгүн тырмалап жаткан бала карганы от менен ургандай чочутту.

Бектурган өлүп жаткан аялга жетип барып, үнүлүп карап алды да, эңкейип колуна тартты. Бирок аялдын солдойгон муздак колу Бектургандын денесин эркисиз дүр эттирди. Ал аялдын колун таштап жиберип, анын көкүрөгүн тырмалап жаткан баланы ала койду жана аялды тааныды... Эси жок бала Бектургандын көкүрөгүн оозу менен аймалап, соруп көнгөн эмчегин издегенсиди.

– Ай, турмуш ай! Бечара жаңылган эмес экен! – деди Бектурган, «атым Айша, жер үстүнөн көрүнбөсөм мага куран окуп коёр бекенсиз?» деген кайырчы аялдын акыркы сөзүн эске түшүрдү, олтура калып, түйгөн талканынан суюк чайнады да, балага тил менен сордура баштады. Бир аз жалмалагандан кийин бала алсыздана баштады. Жоодураган көзү сүзүлүп барып тымтырс болду.

Карья баланы четке коё салып, төмөн жагындагы суунун **кемерин** чукулады. Бир топ ташты жыйнап келип, кемердин жанына койду да, зыңкыйган аялдын жанына барып, бирдемелерди күбүрөп окуган болду. Бектурган такыр окубаган адам. Ал шарият боюнча араб тилиндеги жаназаны кайдан окусун? Бирок өзүнүн тилегин айтты:

«Ушул мусапыр Айша бейишке чыкса экен, о, кудай! О, калдайган кара жер! Шордуу катынды көр азабынан куткара көр!..» – деп тиледи да, аялды кемерге жашыра баштады. Ошентип, белгисиз жерге жаралган бейитти чымыркана бир тиктеди да, бир аз буйдаланып туруп жүрүп кетти. Мисирейген кара жер эчтемени сезбегенсип, томсоргон бойдон кала берди.

...Бектурган суудан кечүүгө даярданып, этегин белине кыстарып, таягын алып, суунун маңдайына карады. Бир аздан кийин томпойгон койнун сол колу менен басып алып сууга карай илкип басты. Жаздым баскан сайдын ташы бутунун бармагынан суюк канын шорголотту. Коошпогон кашандык менен бармагын эңкейип карады да, ширидей шыйрагын көңүлсүз шилтеп, суунун бир тароосунан кечип чыкты.

– Эй, токто! Токто! – деген катуу кыйкырыкты угуп, Бектурган токтой калды. Жайдак тору бээ менен чаап келе жаткан тегирменчи Метрейдин уулун көрүп чочуп кетти. Ал келип жеткенче, Бектургандын башынан толгон окуялар чубап өтө баштады: «Көпкөн байдын уулу далай качкындарды уруп өлтүрдү эле! Эми кезек мага келген го! Жок. Кол салса, мен аны жаздана жатайын», – деди.

Метрейдин уулу сайдын ташына жыгыларын да ойлогон жок. Камчы үстүнө камчы уруп, бээсинин туягын ташка койгулатып жетип келди да, Бектурганды омурулотуп өттү.

– Ой, бай! Эмне? Мен байкушка тийбе! Сен Метрей байдын уулу эмессинби? – деп Бектурган аны таанымыш болуп далбасалай баштады.

– Эмне сага! Карапчы! Сен карапчы, – деп кыйкырган бойдон ойкуштаган тору бээнин оозун жыйып алды да, узун шапалак менен Бектургандын шыйрагына оролто чапты. Шапалакты кайта тартканда, Бектурган тушаган эмедей мүдүрүлдү. Анын сөөгү сыздап, көзүнөн от чагылды. Бирок кайраты көзүнө чогула түштү.

«Өлдүм... Колумдан келсе өлтүрөйүн» деген кыял анын башына келе калды. Жерден көкүрөгүн көтөрө албай жатып, эзелки досу болгон ыргай таягын кычкачтай кыса кармады да, тиштенген бойдон тура калды... Дөгүрсүткөн жигит тору бээни ойдолотуп тилемчини дагы качырды. Бирок такшалган карт бүркүт темирдей таягы менен озунуп шилтеди. Метрейдин уулу «энеке» деп бакырган үнү менен кошо ыргыды. Бектурган өкүттө калган барчындай умтулду. Бирок анын сол колу көкүрөгүндө эле. Ал колун томпойгон көкүрөгүнөн бошоткон жок. Анысы кол байлоо болду. Бектурган кечигип жетип таягын көтөрө бергенде, Метрейдин уулу корккон үкүдөй оозун ачып, колун башына булгалап, жамбашы менен кетенчиктеп качып бараткан эле. «Чырр» эттирип ышкырган катуу ышкырык Бектургандын таягын кармай калгандай болду. Ал жалт карады да, жаны токтоп жаткан дрожка арабаны көрдү. Отуздарга келген сулуу орус жигити арабадан түшүп жатканда, аттын узун чылбырын кармаган аялынын көзү Бектургандын көзүнө чагылыша калды.

Бектурган унчуккан жок. Бирок «өлдүм, колумдан келсе экөөнү тең өлтүрөйүн» деген ой аны ого бетер шаштырды. Арабадан түшкөн жигит араң туруп жаткан Метрейдин уулу менен сүйлөшө кетти да, чалга карап башын чайкады.

– Ой, бай! Менин эмне күнөөм бар? Мен байкушту эмне үчүн урат? – деди Бектурган.

– Сен кары киши, эмне үчүн мунун казын уурдайсың? Сенден сураса керек!

– Жок, бай, мен уурдаганым жок. Мен кайырчымын, – деп жигитке жалбара карады. Метрейдин уулу орусча дагы бирдеме деп сүйлөдү да, Бектургандын бет маңдайына келип, сөөмөйү менен анын төмпөйгөн койнун көрсөтүп тура калды. Арабадан түшкөн жигит:

– Эй, кары, – деди колу менен анын койнун түртүп, – сен мунун казын койнуңа катып алган турбайсыңбы? Сен уурдаба, сура.

Бектурган унчуккан жок. Таягын таштап жиберди да, жаман чапанынын жакасын ачып койнундагыны көрсөттү. Ширеңкенин талындай болгон баланын арык салаалары кыбырады жана сөөктөй кубарган баланын башы көрүндү.

– Мына, каз! Мен муну уурдап алганым жок! Өлгөн энесинин үстүнөн алдым. Кааласаң ал, – деди Бектурган.

Жигит чочуп кетти. Арабадагы аял катуу-катуу сүйлөдү да, арабадан ыргып түшүп, Бектурганга карай чуркады. Бектурган түшүнгөн жок. Бирок анын жамандык кылбасына көзү жетти. Баланы колуна алып олтура калды. Метрейдин уулу унчуга алган жок. Тору бээге ыргып минди да, кайта чапты.

Аял Бектургандын колундагы баланы унчукпай ала койду да, кайта чуркап барып, арабадагы таарды баланын алдына жая салып, ары бери оонатып тыңшады. Анын оозун карады... Бектурган эчтеме түшүнгөн жок (ал өмүрүндө догдурду көргөн эмес), **илмеңдей** басып аялдын жанына барды. Араң жан баланын кыңылдаган үнү сызылды. Аял баланы орой салып, кыргызча таптак сүйлөдү:

– Сен жакшы адамсың. Бала өлбөйт. Бул сенин балаң болот, – деп баланы орогон таары менен кошо Бектурганга берип, чоң бөлкө нанды да кучактатты.

Жигит унчуккан жок. Бирок Бектурганды тиктеп турду да, сүрөттүү кагаз акчаларды анын колуна карматып, жылмайган бойдон арабага түшүп, жөнөп кетишти. Бектурган ишенбеген эмедей алардын артынан бир аз тиктеп туруп:

– О, кудай, бул канча... сом берди! Булар Кыдыр болсо керек! Булар Кыдырдын өзү! Биз өлбөйбүз. Биз өлбөйбүз! – деди. Ченгелиндеги кагаз акчаны койнуна сала койду да, бөлкө нанды кучактаган бойдон араң жан баласын өпкүлөп жиберди.

– Сен бактынын өзү болбо, балам! – Бектурган үнүн чыгарганда, кубанычтын жашы анын күмүш аралаган сакалын жууп жиберди.

ХИ

Күндөр мончоктой тизилип, жылдардын кучагына кысылып жатты.

Бектурган карыянын сакалы уя баскан куунун чалгынындай бириндеп аппак болду. Бирок сонун карыды... Мүнөзү жумшак, көңүлү куунак болуп кетти.

– Беке, канчага келдиңиз? – деп сурап калгандарга:

– Балам, жыйырма экидемин, – деп кыткылыктап гана жооп берет. Кээде топусун алып, бийик кабагын көтөрөт да, эки колу менен башына сыйпалап: – Башым мөңгүдөй жалтырап, сакалым күмүштөй жылтыраганына таң калбагыла. Ал туулганымдан жашаганыма чейинки жылдардын белги тамгасы. Менин толук өмүр сүргөн жашым жыйырма эки гана жыл болду. Кээ бирөөлөр мени сексен беште дешет. Сексен бешке чыгууга менин убактым да жок, шашылышым да жок. Бактысыз жашаган кезимди эсепке албаймын, ыраспы? – деп кууланып күлө турган адатка жолукту.

Адамдын жашаганын көрө албагандыктан эместир, ошондой болсо да кээ бирөөлөр:

– Укмушуң кургур, Бектурган менен тең арчалар да куурады. Бекем эмдиге күүдөн кала элек, – деп таңыркаша турган болду.

– Бектурган эмнеге карысын! Бай жебеген тамак жейт, өмүрүндө кийбеген кийимди киет. Эки уулу эки жолборс болуп чыкты. Бири китеп чыгарат, экинчиси – улук... Сарайдай үйгө олтуруп, дасторконду жайдырып, чайды куйдуруп коюп: «Мен Өмүрбегимдин ырын угам», – деп радионун алдында сакалын сылап гана олтурат. Ошенткен киши да карыйбы, – дешет кайсы бирөөлөрү...

Бектургандын карылыгы уйкусунун жоктугунан гана байкалат. Жайында болсо кузгундан мурун туруп, малдарды өрүшкө чыгарат. Кыш болсо, сагызгандан да сак, арык тайлардын арасына барып, кыдырата карап, чыласын тазалап, өзүнөн-өзү күбүрөп, өзүнөн-өзү убараланат.

– Жарыктык карыя, убараланбай эле олтурсаңызчы, – дегендерге:

– Э балдарым! Бир сом жарты тыйындан куралат, – деп сакалын сылап, бир аз тиктеп турат да: – Чоң иш болсо да кичинекей эмгекти жерибейт. Силерге караганда менин ишим кумурсканыкы сыяктуу. Ошондой болсо да иштегим келет. Аттиң, карылык! Силердей жаш болсом, тоону том-коруп, иштин жүрөгүн түшүрбөс белем, – дейт...

Бектургандын мүнөзү кээде куду бала сыяктуу. Бир күнү жалпаңдап, намаз окуп калат, кээде туруп, кээде отуруп окуйт. Кээде намазы менен иши жок, белин курчанып алып: «Ой, турсаңарчы! Силерди эмгек күтүп турат, уйкунун түбүнө жетет белеңер, тургула!» – деп эшик-эшикке барып, кыйкырганын жакшыраак көрөт.

Мына, Бектургандын турмушу, кыял-жоругу ушундай. Ушундай мүнөзү жаш, көңүлү куунак киши. Сексен бешке чыкты.

Улуу баласы Ысман МТСтин¹ директору болуп, өзүнүн районуна жакын баргандан бери, карыя бөтөнчө кубанды. «Эми ушинтип үйгө жакындасаңар. Эч болбосо эки айда бир көрүнүп койсоңор эле мага чоң тогонок» – деп, балдарын дайыма көрүп олтурууну сүйө турган болду.

Өмүрбек болсо өмүрүндө үч гана көрүнгөн, биринчи жолукканда:

– Ээ, айланайын! Келинчегинди эмне ала келбейсиң? Келинчегин догдур дейт, мага бир көз айнек берип жиберсин, келиниме айта бар, – деген эле, экинчи жолукканда:

– А, кулунум! Келинди баласы менен алып келип, жайлоонун шиберине бир ойнотсоңчу. Шаардан чыкпай турган эмнең бар? Ысмандын балдарын карачы! Чымчыктай болуп, тайга минип жүрүшөт. Сенин балдарың малды да тааныбас, – деген эле. Ал Өмүрбекти үчүнчү көргөндө:

– О, балам! Мен карып баратам. Баламдын бирин сүйүп жүрөйүн, жайында келгенде ала келип, таштап кет. Мен

---

¹ МТС – машина-трактор станциясы.

аларды каймак менен сыйлап, жөжөдөй ээрчитип, карагат тердирип ойнотоюнчу! Анан силерди ээрчигенин көрөйүн, – деп тамашалай сүйлөсө да, сөзүнүн аягында:

– Балдарым чоочун болуп кала турган болду, мен сени ошентсин деп чоңойтум беле! Балдарың жалаң эле орусча сүйлөйт дейт. Мен алар менен кантип сүйлөшөм... Алар мени чоң атам деп да айтпас, – деп көзүнүн жашын кылгыртып жиберген эле.

– Таарынба, атаке! Июль айында балдардын баарын алып келип берем. «Атамды мен кемпир болгондо көрөмбү», – деп келининиз дагы урушуп жүрөт, – деп Өмүрбек атасына катуу убада берген эле.

«Мына бул кулундун энеси чалыш, атасы зоот, ушуну кичинекей орусума арнадым», – деп айткан торсойгон тору кулун керилген кунан болду. Эки уулунун тун балдарына атайын олтургузган алма чырпыктары гүлдөп мөмөлөй баштады. Кийинки балдарына арнаган алмалары жашыл жалбырактарын жайып, назик желге баштарын чайкап, эркелеген эмедей болуп көрүндү.

Аксакал алмаларын аралаганда, балдарын ээрчитип жүргөн эмедей өзүнөн-өзү жылмайып, жөргөмүштүн тор желелерин чебердик менен алып таштайт да, имерип карап: «Жөжөлөрүм эми келсе экен?» – деп аларды самайт...

Бир күнү алманын көлөкөсүнө жалгыз олтуруп төлгө тартты да, кемпирин чакырып алып:

– Карачы! Төлгөгө караганда, балдарым быйыл да келбейт... Бая күнү түш көрсөм, Өмүрбек толгон эле кездеме алып жатат эле. Кездеме башка жакка бара турган узак жол болот. Ал Маскөөсүнө дагы кетет окшойт. Түшүм төлгөгө туура келди, – деп төлгөнүн бир ташын которуп коюп:

– Эгерде төлгө мына мындай босогого түшсө, анда алар сөзсүз үйгө келет эле!.. Эми мейличи, кайда жүрүшсө да эсен жүрүшсүн, – деди Бектурган.

– Быйыл келишпесе, анда өзүм барып келем, – деди кемпири.

– Барсаң бар, – деди Бектурган, – алар чоң кишилер, алардыкына чоң кишилер келет. Алар жагалмай моюнданышып столго олтурушат. Сен салпайып жерге карай качырарсың. Анда чоң кишилерге уят болосуң. Барып калсаң, сен ошону эсинден чыгарба! Алардын алдында балпылдап да көп сүйлөшпө! Тамак жегенде, окшоштуруп, айрынын учу менен жегин. Сенин уйкуң жаман, ошого сак бол. Балдардан кийин жатып, эрте тур! – деп сакалын сылап, төлгөнүн ташын жыйнап, аны өөп туруп маңдайына тийгизди.

Бараандуу – көрүнүктүү, келбеттүү, чоң.

Куурай – жетилгенде, куураганда сөңгөгү катуу болуп калуучу жана көбүнчө отун катарында колдонулуучу өсүмдүктөрдүн жалпы аты.

Буурул – ак кире баштаган сакал, мурут, чачтын түсү.

Көнөчөк – төөнүн терисинен ашталып жасалган идиш.

Бешмант – тизеге чейин жеткен, ичине пахта же жүн салынбаган жеңил чапан, күрмө.

Быжыгыр – жүнү, түгү тыгыз келген тармал.

Депкир – кепкир.

Долу – ачуусу келгенде кой дегенге болбогон албуут, ажаан, бейжай.

Кемер – суу жеп кеткен жээк, жар, жарча.

Илмендей – абдан арык, илмийген адамдын баскан-турганы, ичке көрүнүштөгү нерсенин тез-тез кыймылы.

1. Повестти толук окуп, анын идеясын айтып бергиле.
2. Кандай белгилер муну автобиографиялык чыгармага жакындатып турат?
3. Чыгарма кайсы мезгилдерди кучагына камтыйт?
4. Жаңы доордо Бектургандын жан дүйнөсүндө кандай өзгөрүштөр болду, ал эмгек, сулуулук жөнүндө эмне деген ой жүгүртөт?
5. Сексен беш жашка келген Бектургандын: «Жыйырма экидемин... Менин толук өмүр сүргөн жашым жыйырма эки гана жыл болду», – дегенин кандай түшүнөсүңөр?
6. Бектурганды силер кандай элестетесинер? Эгер сүрөтчү болсоңор анын сүрөтүн тарта алар белеңер?

ТҮГӨЛБАЙ СЫДЫКБЕКОВ

(1912–1997)

Кыргыз эл жазуучусу, көрүнүктүү коомдук ишмер, Кыргыз Республикасынын Баатыры Түгөлбай Сыдыкбеков 1912-жылдын 14-майында Ысык-Көл өрөөнүндөгү Кең-Суу деген жерде туулган. Ал үч жашка караганда атасы каза болуп, энесинин колунда жетим калат. Энеси сөзмөр, жамакчы адам болгон. Сөзгө шыктуулукту болочок жазуучу ошол энесинен үйрөнөт.

Т.Сыдыкбеков узак чыгармачылык жол басып, жетимиш жылга жакын мезгилди талыкпаган адабий эмгек менен өткөрдү, калеминен көркөм адабияттын дээрлик бардык жанрларындагы чыгармалар жаралды.

Көпчүлүк кыргыз жазуучулары сыяктуу эле Т.Сыдыкбеков чыгармачылык жолун поэзиядан баштаган. Тунгуч ырлар жыйнагы 1933-жылы «Күрөш» деген ат менен жарыяланган. 1936-жылы «Баатырлар» аттуу поэтикалык жыйнагы жарык көрөт.

Отузунчу жылдардын орто ченинен тартып, Т.Сыдыкбеков проза жанрында иштөөгө өтөт. Т.Сыдыкбековдун алгачкы романы «Кең-Суунун» эки китеби 1937–1938-жылдарда жарык көрөт. «Кең-Суу» жазуучунун чыгармачылыгында гана эмес, жалпы эле кыргыз жазма адабиятынын тарыхындагы тунгуч романдардын бири болуп эсептелет.

Элүүнчү жылдардын биринчи жарымында, чыгармачылык күчкө толгон чагында Т.Сыдыкбеков алгачкы романы «Кең-Сууга» кайрылып, кайрадан иштеди. Анын

жаңы варианты «Тоо арасында» деген жаңы аталыш менен биринчи китеби 1955, экинчи китеби 1958-жылы басылып чыкты. Дагы бир жолу иштелип чыккандан кийин роман көркөмдүктүн жаңы сапаттык баскычына көтөрүлгөн. Кыргыз адабият таануу илиминде «Тоо арасында» мурдагы чыгарманын жаңы редакциясы эмес, жаңы чыгарма катары бааланган.

Т.Сыдыкбеков «Биздин замандын кишилери», «Тоо балдары», «Зайыптар», «Жол», «Курбулар», «Сыр ачуу» романдарын жазган. Кыргыз эл жазуучусу Т.Сыдыкбековдун калеминен жаралган мындан башка да бир катар романдар, повесттер, аңгемелер, очерктер, пьесалар, ыр жыйнактары бар.

Т.Сыдыкбековдун адабияттын, маданияттын калыптанышына жана өнүгүшүнө кошкон салымы чоң. Жазуучу кыргыз адабиятынын тарыхында анын пайдубалын түптөгөн, профессионализм деңгээлине жетишине зор эмгек сиңирген, кыргыз элинин тарыхындагы турмуштук окуялардын айкын элесин тарткан чебер сүрөткер катарында көрүнүктүү орун ээлеп кала бермекчи.

«Түгөлбай абдан зор кайраттуулук менен эмгектенип, атактуу чоң жазуучулук деңгээлине жетти. Анын журналистикадан көркөм адабиятын жогорку баскычына чейин басып өткөн жолу татаал жана үлгүлүү».

Тукей Кекиликов

«Түгөлбай кажыбас кайраттуу, ишке тыкан жана жөндөмдүү. Жалаң эле эмгек жазуу эмес, көркөм адабиятты да көп окуп, өзүнүн билим деңгээлин көтөрүүнү да четке түрткөн жери жок».

Мукай Элебаев

АКЫЛМАН КУУДУЛ

(повесттен үзүндүлөр)

Алгы сөз

Т. Сыдыкбековдун чыгармачылыгында күлкү келтирерлик окуяларды сүрөттөп жазуу кеңири орун алган. Маселен, «Көк асаба» романында байыркы мезгилде уруш күчөп турганда Шап куудул душман колуна каршы куурчактан түмөн аскер курап, жеңишке жеткенин, ошонусу менен кыргыз колун күлкүгө батырганын сүрөттөсө, «Кең-Суу» (кийин оңдолгону «Тоо арасында») жана «Ыманбайдын пейили» романдарында Ыманбайдын күлкү келтирер кызык окуялары арбын, Омор акенин («Тоо балдары») да комикалуу жактары анын образын толуктап турат.

Жазуучу: «Күлкү – өмүр ачыкчы» – деп, Жоошбай, Көкөтөй, Куйручук жөнүндө угуп-билгендерин, көргөндөрүн көркөм сөздүн күчү менен шөкөттөп чыгармага айландырды, аларда калк ичинде сөз кудурети менен калайыкка таанымал болгон тарыхый инсандардын кайталангыс, ажайып бейнеси ачылат.

«Акылман куудул» повести Куйручук жөнүндө.

Куйручук деген ким?

Кудайберген Өмүрзак уулу 1866-жылы азыркы Нарындын Жумгал чөлкөмүндө курманкожо элинде туулган. Атасы Өмүрзак Султанкан дегендин койчусу болгон, кыйын күндө эптеп өмүр өткөрүшкөн. Кудайберген керээли-кечке бешикте жатып, багуу жарашпай, итийге кабылып, куу далы болуп, бешке чейин бечел атка конду. Беш баласын таштап апасы өлгөн соң, жетим «өз киндигин өзү кесип», уят-сыйытты коюп, тиленип-суранып, майда-чүйдө иш кылып жанын бакты, бир туугандарына каралашты. Жашынан эле анын куудулдук таланты жанына жай бербей, элди күлдүрүп, бирөөлөрдү мыскылдап, бирөөлөрдү мактап-жактап, айлакерденип, чеченсинип оокатын тапты. Бара-бар мунусу атайын өнөргө, анын чыгармачылыгына айланды, аш-тойлорго чакыртчу болду. Белгилүү инсандар Мырза-

бек болуш, Көкүмбай, Курман, Түркмөн сыяктуулардын алдында да тилин тартпай, тигилердин да мүнөзүндөгү, иш-аракетиндеги өксүктөрдү сөз менен «жайлап», эл ичинде зоболосу жогорулайт, бийлик менен эрөөлгө чыгат. «Куйручук антиптир», «Куйручук минтиптир» деп узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына таанылат, жалпы саяктын эле сүймөнчүгү болбой, жамы кыргыздын куудулуна айланат.

«Байыртадан бери алпка, жоокерге күч берген куудулдук күлкүнү Көкөтөйлөр, Куйручуктар улады. Куйручук күлкүсү, тек элдир-селдир кеби, серең-сураң кыймылы менен кишини кытыгылабады. Кенен ойлонуп, өз мезгилиндеги коом түзүлүшүн, кишилердеги кем-кетикти, терс жоруктарды сын кароолуна алды. Калайыктын оюн айтышты. Бей-бечаралардын, алсыздардын муң-зарын бөлүштү. Кара **жемсөө** аткаминерлердин, алдамчы сүткорлордун ач көздүгүн, бийлик мыйзамынын калпыстыгын, чала молдо дин бузарлардын, чеченсип кеп салмагын кетиргендердин, акынсынып ыр касиетин качыргандардын, куудулсунуп айыл арасында ит кубалагандардын чекелерине тийген ок болушту **кеменгер** Көкөтөйлөр, асил Куйручуктар», – дейт жазуучу (Т. Сыдыкбеков «Күлкү жана өмүр» китебинде, 313-б.). Куйручук 1943-жылы каза болгон.

Силер алдыда тааныша турган аңгемелер – ошол куудулдун айрым бир окуялары. Албетте, куудулдук өнөрдү сөз менен айтканда тузу кемий түшөрү бышык, аны ошол кишинин мимикасы, кыймыл-аракети менен көрсөң, уксаң, ошондо толук жетмек, бирок андай таланттар бир келет да, бир кетет турбайбы, кантсе да Түгөлбай абабыз ошол учурларды кармай калып, сөз менен берип жатат. Анда окуп чыгалы.

КУЙРУЧУК АТКА КОНГОНДО

Кыш камын ойлогон кишилер дайыма айыл кыдырып кымыз ичип, бейкам жайлоодо жүрө албайт дечи. Эрте жазда аздыр-көптүр жер чийип, арпа, буудай, таруу үрөнүн сепкендер бир маал жайлоодон салт келишип, ошо эгиндикке

суу жаймай, таруу отомой, чөп чапмай, көң куймай дайыма болот. Көчмөн болсо эле ээрдөн түшпөй тоо-тоодо жүрө бермек беле.

Көчмөн журт деле байыркы замандан дыйканчылыкты өнүктүргөн. Ата-бабанын байыркысын иликтеген санжырачы карыялар кеп салышат:

– Бабам Манас Аккуласын буурсунга чегип, жер чийдирген тура. Желин тарткан акка марыйт. Кап сааган эгинчинин балдары май тооч, көөкөр тоочко тоюп, өздөрү боорсоктой кызыл бет болуп чоңоёт.

Дан жарыктык адам уулунун эзелкиден ырыскысы тура!

– Эй, балдар. Эгиндикке суу жайып келгиле. Чөбүнөрдү чаап алгыла! – дешет аталар балдарына.

Чөлдөгөндө эзип ичер сүзмөсүн, айран, жууратын серке чаначтарда дирдийте атка тендене, төшөнчүлөрүн **бөктөрүнө** беш-он күнчө талаа жумушуна келген жайлоочулар жылда ошо өз-өз эгиндигинин четинде бейкапар коно жатышчу. Сугатчы кечке сугатында, көк майсаң эгиндикке жылт-жулт суу жайылып, ар бир тамырга суу жеткенге өз суусуну кангансып, ырдап коёт. Чалгычы далдайып, чалгысын шарт-шарт шилтей, солду тартат. Калың чыккан көк чөп сунала-сунала жыгылып, жагымдуу көк ийсине өпкө толот, дыйкан пейилин көтөрөт.

Кышкысын малга азык, шилелүү оттун азыр ушу сонун ийси кишиге дармек берип жаткандай.

Жылда ушинтип эгиндикте иштеп: сугаты, чабыгы, отоосу аяктаганда көңүл жай жайлоого малына кайтып жүрчү кишилердин быйыл ыркы бузулду. Ырк бузулбай кантет. Эч качан болуп көрбөгөн уурулук башталды: тамак уурдоо, төшөнчү уурдоо, кийим уурдоо...

Бул эң терс **жосун**. Эч убакта көчмөн журт биринин үйүнөн бири тамагын, же кийимин, төшөнчүсүн уурдап көргөн эмес. Жоокер мүнөз эркектер атайылап ат таптап, курал камдап, анан жоого аттанып, чабуулга бараткандай камдана чыккан кол **ашыркы** журттан жылкы тийип келүү – уурулук деп эсептелчү эмес.

Жылкы тийүү – жоокердиктен келаткан эрдик салты. Башка журтка бир заманда өтүп кеткен **барымтаны** кайтаруу. Жетим акыны кайтаруу. Деле нак эрдикти даңазалоо. Алын жетсе, кайрып ал. Жетпесе, зарлап кала бер дегенди билдирип шайдоот жүрүү уурулукка саналбайт дечи.

Эми ошентип, эрдик наркты туткан журттун бир айылында жаман жосун башталды. Талаа-түздө өз-өз эгиндигинде иштеп жүргөн жай кишилердин биринин чаначы менен сүзмөсү, айраны, биринин чапаны же төшөгү жоголду.

Бирок уурунун ким экени табылбады.

Тамагын, буюмун жоготкондор коңшусун ууру тутту:

– Сен албаганда ким алат? Бер. Ак болсоң, касам ич. Куран карма?!

Бул аябаган чоң каралоо. Ак киши касам ичпейт. Өзүн ак жерден ууру туткан коңшусуна таарынат, ызаланат.

Уурулук тыйылбады. Же башка жактан келген жат киши жок. Же жерден чыгып соруп жаткан жан алгыч жок. Тоосу – тоо, өзөнү – өзөн эле. Деле бирди-жарым ууру болсо, аны журт бат эле таап алчу.

Эми чаначы менен сүзмөнү, жууркан-төшөктү, аяк-табакты уурдаган шумурай ким, жиги билинбеди.

Бул журт ынтымагын бузган терс жосунду токтотуш үчүн кишилер бүт мүрзөгө келишти. Көзү өткөн ата-энелери, бабалары, ага-туугандарынын сөөгү жаткан мүрзө.

Эгинчилер ууру туткан кишилер – ак. Алар ошо актыгына ишендириш үчүн, арбакты күбө тутуп, алардын ар бири журт алдында касам беришти.

– Дыйкан-бабанын жолун жолдоп, өз эгиндигине ак эмгектенген кишинин мүлкүн алсам ушу мүрзөдөгү ата-бабанын арбагы урсун! Укум-тукумум жакшылык көрбөсүн! Кечке жаным жетпесин! – деп калтаарып турушту.

Анда-санда гана үн чыгат:

– Ак экен! Ак экен!

Чын ууру табылбай жатты дале.

Бир маалда ошо ууру туткандардан касам алып жаткан аким-кишинин бири көчүк баскан чий дүмүр кыймылдангансыйт.

– Ой! – деп аким-киши чочуп, тура калды. Өзү да арбактарды көз алдына элестетип сестенип олтурган.

Кантсе да жер астындагы «арбак» бар күчүн салып чий дүмүр көтөрүп жаткан белем. Үстүндөгү киши тура калганда, чий дүмүр өзүнөн-өзү көтөрүлө түштү да, астынан «жыланаач арбак» чыгып келатты.

Коркуп кеткен кишилер кача жөнөштү.

«Жыланаач арбак» ийинче жерден чыгып качкан кишилерге тандана карады. «Ой, силерге эмне көрүндү? Бу жерден жек чыккан жок, мен, Кудайберген, чыктым» деген караш.

Жүрөк токтоткон кишилер обочодон Кудайбергенди тааный коюшту:

– Ой, арбак эмес, тиги... баягы Кудайберген жетим...

Коркунуч, ачуу, күлкү бирер мезгилдей кишилерди бушайман этти. Ак жерден ууру тутулгандар бу шум баланы камчы алдына алып сабагылары келишти. «Капкайдагы шумдукту баштаган шумурай, сенин жоругундан мен ууру атандым», – деп ызырынарда... «Деле бул кең, жарык, кызыктуу-сонун дүйнөдө ушундай кызыктар да болот, агайын. Силер эмнеге дүрбөйсүңөр? Эмнеден коркуп, кимге ачууланасыңар? Мен кадимки эле Кудайбергенмин. Чын арбактар мынабу менин айланамдагы боз мүрзөлөрдө уйкуда. Силер пенделик этип алардын тынчын албагыла» дегенсип, Кудайберген момурап, жарыкчылыкка күлө карады.

Корккондордун жүрөгү ордуна келди. Ачуулангандардын ачуусу тарады. Күлкүчүлөрдүн күлкүсү уланды...

Көрсө, аким-киши көчүгүн койгон чий дүмүр Кудайбергендин үңкүр үйүнүн «түндүгүнө» коюлган тыгын экен. Мүрзө арасында, жер астында атайы оюлган үңкүр үйдө Кудайберген өзүнө-өзү кан болуп: алдына жууркан төшөп, башына жаздык коюп, суусунга жуурат ичип, анан:

Асманда тийген Күнүм бар,
Ак сарай-үңкүр үйүм бар.
Кудайберген бек-заада –
Өз башына өзү кан... –

деп ырдап жатчу экен.

Эми ошо «Ак сарай-үңкүр үйдөгү» буюмдарды өз-өз ээлери таанып алышканда, Кудайберген жалпыга угуза өкүндү:

– Аттигиниң ай... аттигиниң ай... Бу жарык дүйнөдө келбей доор сүргөн бир да бек, бир да кан, бир да падыша болбойт экен го, чиркин. Ушу арбактардын арасында, жердин астында асмандагы күндөн жарык алып турган менин Ак сарай тактым бүлүндү. Кимдин дүнүйөсү кимге опо болсун деги...

Корккондор, ачуулангандар, күлгөндөр да Кудайберген баланын жоругуна таң калышты, күлүштү. Анын айткан акылдуу кебине баары ыраазы.

– Эл-журттун намысына жарачу жетим тура, бу Кудайберген бала! – дешти бир даары.

– Ойго келбес жорукту иштеген ойчул тура! – дешти бир даары.

– Эпке келбести эптеген эпчил тура, бу бала!

– Ушу ойго келбести ойлогон, эпке келбести эптештирген бала узун куйрукту чолок куйрукка улап коёт. Андай иш колунан келген киши эл-журттун намысына жаралат. Бу баланын аты Куйручук болсун. Аллоо-акпар! – деп карыя бата айтты.

– Алло-акпар. Кудайберген аты Куйручук болсун! – дешти кишилер.

БОРУКЧУНУ БОЗДОТКОНДО

Дале болсо Куйручук жалпыга анча алына элек кези. Баягыда не жуураты менен чаначын, не куржуну менен тоочун, не чепкенин, жуурканын уурдатып, кийин үңкүрдөн табышкан кишилер эти тирүү, сергек, амалкөй баланы «ууру» атап жектешпеди. Тек куу, шумпай жетимдин ал жоругуна күлүштү.

– Аман жүрсүн, ал бала.

– Же түндүктөн түшкөн ууру болот кийин. Же журт шайыры, бир көзөл чыгат, – дешип Куйручуктун андагы жоругуна кубангандар:

– Ай ким билсин. Эмитен иттин узун куйругун чолок куйрукка улаган неме эр жеткен сайын эчен-эчен укмуштарды иштейт дечи.

– Иште-ейт. Хи-хи...

– Күлөр бекенбиз, күйүтүн тартып жүрөр бекенбиз.

Бул кезде Кудайберген-Куйручук жатактагы эгинчилерге кол кабыш этет:

– Маа ишенсеңер, алым жеткенди ак иштеп берем, арамдык жок так иштеп берем, акелер. Шектенсеңер, жектесеңер айлам барбы. Табактагы сүтүнөрдү мите сорот. Чаначтагы айраныңарды жел аяк Желдибай, желип-жортуп Келдибайлар жутуп коёт. Анын баарын менден көрөрсүңөр. Тиш ырсайтып, мурун барбайтып, муштум түйөрсүңөр. «Карма, арамды», «Байла, шумурайды» дегениңерде баарыңдын кол-аягың тыбырайды... Хи-хи... Ошол кезде биздей мискин-жетимди ак периште колдоп алар. Кукең темененин көзүнөн өтүп, бейиштин жайлоосуна кетип калар! Хи-хи... анда кантесиңер...

Куйручуктун кебине кишилер күлүшөт:

– Бул баланы ак периште колдосо колдойт. Бу шумпай ийненин көзүнөн өтсө өтөт, айтканындай. Алдап-соолап, ак иштетип алалы. «Кичине жылкынын жүтүргөнү билинбейт» болбосун. Куйручук балам тилинин тактыгына жараша орумду да жүтүрүп орот тура.

Ушуну айтышып, кишилер Куйручук баланы ак иштетип, кардын тойгузду. Алдабай акысын беришти. Артыкча бышкан эгинди маалында оруп алышка дыйкандар ашыгышчу. Орулбай маалынан өтө түшкөн эгин күбүлөт – коромжу.

Бир жолу Куйручукту Борукчу деген киши чакырат.

– Эй жетим, сен ишин иштээр кишини таппай жүргөн турбайсыңбы. Жүрү, эгинимди ор. Жыргатам сени.

Күндөр өттү. Тандан турган Куйручук көз байланганча орумда. Түшкү аптапта талмоорсуп, бир маал көлөкөлөй калса, Борукчу ага зоңк этет:

– Ой жетим, ойной бересинби. Балага орок оруудан кызык оюн болбойт. Орум ойнун ойно. Жыргатам!

Бир жолу Куйручук Борукчудан сурады:

– Борукчу аке, сиздин жыргалдын белгиси келди мага. Ал эмнеси?

– И, айтчы, жетим. Кандай белги?

– Таң эртеңде турганымда көзүм араң ачылат. Аптап кайнаганда башым айланат. Бир баш буудай кээде эки баш, кээде үч баш болуп көрүнөт.

Куйручук бул «жыргал белгилерин» тыяк-бияктагы кишилерге угуза үн салып айтат.

Эмне айтарын билбей кайсактай калган Борукчу тек күлгөн болот:

– Тектирди оруп ада эт. Козу союп беремин...

– Ошол козуңуз бүгүн союлса не, Борукчу аке...

– О оңбогон жетим. Козу этин жеп, сен экөөбүз олтуруп алсак, бу куурап бараткан буудайды ким орот? Кой, куу капталданба. Чалаптан кере жутуп алгының. Орокту чамдап оргунуң. Жыргатам сени.

– Ырас, Борукчу аке. Жыргалдын алды: чалап жутсам ичим чулкулдап калды-ы...

Борукчу укмаксан болду. Ошол күнү кечке маал Бозчологун токунду. Кандайдыр бир купуя ишке камынды. Аны алдыртадан байкаган Куйручук сыр алдырган жок.

– Орум ай жарыгында арбыйт э, Борукчу аке? – деп койду тек.

– Ананчы, жетим. Жаш болсоң да кыйланы байкайсың... Түнкү салкында киши чарчаганды билбей калат. Оро бер!

– Кадырыңыз жам болсун... Ай батканча шартылдатамын...

– Сени жыргатамын, – деп коюп, Борукчу күүгүм талаш аттанып кетти.

Кечки сыдырым дандуу баштарды ыргалтат – куурап бараткан эгин «шуудур-шуудур». Өзү айткандай, шартылдатса, орум арбымак. Борукчу бастылары менен, Куйручук акилис орокту боого батыра сайып, өзү бир энчиден куру калбайын дегенсип, декилдеп Борукчудан калышпады.

Кетилген айдын күнүрт жарыгы тиги локуя бастырган

Борукчуну экилентет. Ал бийик чыккан куурайды аралап баратты эле, сууга чөгө түшкөнсүп Бозчологунун соорусу бозорду. Анан такыр өтөктү кесе барып, өзөн бойлоду. Токой аралады. Бадал дүпүйүп, дүмүр дүмүрөйдү. Кээси тек капкара чапан кийип, селейип турган кишидей. Кээси жон дугдуйткан жаныбардай.

Аттан калышпай делдектеп келаткан Куйручук бала локуйган атчандын караанына чукул келип ойлоп койду: «Шап барып учкаша калып: «И-и-и, жыргал ай» десем, Борукчу акем коркуп тили байлана калар беле. Же чочуп кетип мени артынан алып ыргытар беле... Хи-хи...

– Неси болсо да, бир жыргалы тургандыр, – деди ал өзүнө-өзү күбүрөп.

Ошол кезде Борукчу чытырман черге житти. Эми ал атматы менен көрүнбөй калды бир саамдай. Анан өзүнүн жөө карааны наркы бадалды аралап өр таяна баратты.

– А-а, байкеси. Акыры атыңа келерсиң, – деп өзүнө-өзү кобурап коюп жерге жите жаткан алачыктай таштын үстүнө чыгып соксоюп отура берди Куйручук, Борукчу кеткен жакты акмалап.

Түн ортосу ооп калган кезде, ошол жактан дүмүрөндөгөн караан келатты. Адегенде не киши, не жаныбар экени таанылбай, кандайдыр бир укмуш жана абдан эле ашыгыштуу болучу. Жакындаганында киши экени таанылды. Жөн эмес көтөргөндөрү бар.

«Э-э акеси, көрсө, сен ушинтип уурулук этип жүргөн киши экенсиң, ээ. Өз малың өзүңө аз беле?», – деп Куйручук тигинден көзүн айырбайт. Эми таш үстүнөн ага тигинин карааны жанагыдан даана көрүндү. Черде байланып турган Бозчолок байкалды. Ал, кантсе да, аса байланып турабы, таң. Ооздук шылдыратпасын, дабыш чыгарбасын дегени го.

«Э-э акеси, эми сени мен «жыргатайын» деди да, үнүн кубултуп: бирде каргылданта карыя үндөнүп, бирде күрсүлдөп жигит үндөнүп, бирде ичкерте тестиер үндөнүп черди жаңыртты:

- О, ууру! Ууру!!
- Бьякта! Бьякта-а!!
- Черде аты бар экен!!
- Торогула! Торогула-а!!
- Байлагыла! Байлагыла-а!!
- Таш кесекке алгыла, бул арамды-ы!!

Ушундайча бакылдап Куйручук черди аралата таш ыргытып кирди.

Көтөргөн жүгүн, байлоодогу атын таштай качкан Борукчунун карааны токойду аралай жөнөдү.

Куйручук анын артынан кубалагансып далайга үнүн баспады. Ай эми кеттиң го, биротоло кайрылгыс болсун деп айкайлады:

- Оо!! Уурунун аты мына-а!!
- Ал неме жерге житсе да эртең эле табылат дечи-и!!!

Токойлуу өзөнгө ушундай бүлүктү салып койду да, Куйручук бала мууздалган эки козуну теңденип, таң ата Бозчолокту тердете жатакчыларга келди.

Өзүн жакшы көрчү кишилерге түндө болгон окуяны төкпөй-чачпай айтты. Кишилер:

– Ап-бале-е! Ушундай ишти иштемек Кукем! Өз козусун аяган Борукчу уурудук айыбын тартсын. Ал айткандай, жыргаарын биз жыргайлы, – дешти.

Жатакчылар ал эки козунун этинен сорпо салышты. Жаш сорподон уурттап, этке тоюп алган соң, эчтемени билбеген болуп Куйручук Борукчунукуна келсе, ал бечара күндөгүсүндөй локуя албай эки бети шимилип, өңү кумсарып, тизелери коржоюп шордуу болуп олтурат.

Куйручук тек чочуп кетти:

– Сизге эмне болду, Борукчу аба? Ооруп калдыңызбы..

Борукчудан үн чыкпады, аргасыз тамшанды «оорусам түзүк болбойт беле» дегенсип.

Куйручук балача энтигип шашкалактап айтты:

– ...Сиздин Бозчолокту жасоол минип келатканын көрүп калдым, Борукчу аке...

Борукчу селт этти, одурая:

– Качан...

– Азыр эле... үйгө кирип келатып көрдүм...

Борукчу өз үйүнүн ичине батпай шашкалактады, жашынып:

– Эшикти сыртынан беките сал, садагасы. Мени жок де, жасоолго...

Куйручук эшикти сыртынан бекитти. Анан:

– Борукчу аке. Жым жатып калыңыз. Жасоол тургай, эми сизди тиги мергенчи Кайыптын кер тайганы да табалбайт...

Үнүн өзгөртүп, бирөөгө айткансыды:

– Борукчу аке үйүндө жок экен... ким билет... түндө тоого кеткенби... бая ойго кеткенби... көргөн жан жок... – Куйручуктун үнү улам алыстай барып басылды.

Урунун көчүгү кууш деген чын белем. Өз жүрөгүнүн «дүкү-дүкүсү» аттын дүбүртүнө окшой түшүп, Борукчу тактанын астында жым жатты далайга.

Бир маалда сырттан Куйручук кадимки өз үнүн угузду:

– Борукчу аке-е, жасоол Бозчологуңузду мага берди. Эми кайран Бозчолок экөөбүз жайлоодо бир апта кур оттоп бир жыргайлы!

Селее калган Борукчу айкырып тактанын алдынан чыккычакты, Куйручук Бозчолокко камчы басты. Сыртта ат дүбүртү тоого карай кетти.

Атчанга жөө жетмек беле. Ансыз да сыртынан бекитилген өз эшиги Борукчу ууруну чыгарбады. Куйручук узагандан узай берди, жыргап шак-шак күлүп.

Кара жемсөө – жегич, алдым-жуттум

Кеменгер – акылман, даанышман, жол башчы, жетекчи

Көөкөр – ышталган териден оозу кичине, моюндуу кылып жасалган идиш

Бөктөр – бүктөп алуу, бүктөй кармап алып түшүү, илип кетүү

Жосун – элдин түшүнүгүнө, адамкерчиликке туура келүүчү жүрүш-туруш эрежелери, мамиле, кыял-жорук

Ашыркы – алыскы, алыс жактагы

Барымта – жоолашкан тараптан тийип алынган мал же доо үчүн кармалган мал, жан, буюм, залог десе да болот.

1. «Куйручук» деген ат кайдан келип чыкты? Бул сөздүн лексикалык маанисин түшүндүргүлө.
2. Касам ичүү салты жөнүндө сүйлөп бергиле. Улуулардан сурап, касам ичүүнүн кандай сөздөр менен айтыларын дептеринерге жазгыла.
3. «Жыланаң арбак» кантип билинди?
4. Кудайбергендин үйү жөнүндө айтып бергиле.
5. Куйручуктун эпчилдиги, ойчулдугу эмнеден байкалды?
6. Борукчу кантип боздоду?
7. Жогорудагы эпизоддордон Куйручуктун сырт келбетин, анын жөндөм-шыгын, өнөрүн, дареметин айтып көргүлө.
8. Куйручук ууру, себеби..., жок, ууру эмес, себеби...
9. Куйручук бүгүн болсо, эмне жөнүндө айтмак?

АРБАК БОЛГОНДО

Киши канчалык эстүүсүнсө да, эрдемсинип, билермансып, менменсинсе да, турмуштагы эчен албан кубулуштар, укмуш көрүнүштөр, баарыдан кызыгы – ошолордон улам пайда болгон кишинин өзүндөгү күмөнгөрдүк, тайкылык, ал тургай деле баарын баамдаган билгич болуп туруп эле табышмактуу көрүнүштөргө кул боло калуу, өзүн-өзү күлкү этүүгө алпарат дечи.

Албетте, соңкулар анча ишене койбос: «албарсты», «арбак», «каргыш», «убал-сооп» Куйручуктун мезгилинде кишилерди чочутчу. Ынандырчу. Коркутчу. Анчейин купуя көрүнүштөргө кишилер ишенчү. Муну эмдиги билимдүүлөр, ашкере кыйын тапандар кандай туйса, андай туйсун. Дал ошол уяңдык кадимки ак дил ишенимдеги кишилерди куулук-шумдукка анча үйрөтө элек кез тура.

Айтор, ар бир көрүнүш ошол өзүнүн оң-терси менен кызык белем?.. Андай кызыктарга май тамызар Куйручуктай уулдар да ошо өз-өз мезгилинде жашап өтөт бейм.

Күндөрдүн биринде ой-тоодогу айылдарга укканды сестейткен укмуш кабар тарады:

– Пейли арамдар көбөйүп баратты эле... Тиги эле чоң атанын мүрзөсүнөн арбак күңгүрөнөт дейт кез-кез...

Дал ошол «күңгүрдү» тыңшагандай, кишилер сестее калышат, үнсүз. Биринин колу жакасына жакындайт. Биринин оозу жарым ачылып, бир кеп айтчудай болот. Айтпай сактанат.

Анан бири этиет сурайт:

– Ал күңгүр жарыктык чоң атабыздын өз бейитинен чыгат бекен? Же...

– Аны так эшиткен жан жок... Кээде бала ыйлагансып, кээде кемпир бышактагансып... анан ал күңгүр алда бирөөлөрдү кадимкидей каргайт дейт: «Жалгызымды өлтүрдүн, жакшылык көрбө, зулум бай», – деп.

Көтөрүлө калган кол эми жака кармайт:

– ...Ал кайсы бай болду экен, кудай... – Жарым ачылган ооз таң калып сурайт:

– Биздин урууда киши өлтүргөн кайсы бай болуп кетти экен...

– Аны арбак билет ко...

– Жалчы болуп жүрүп, тымызын жайраган эч ким деле жок болучу.

– Тиги Алакөз байдын койчусу өз эле ажалынан өлгөндөй болгон.

– Баса, ал Алакөз өзү да опат болбоду беле...

Ушул айың кыйлага тарады. Аны эшитип Куйручук кызыкты, «деги бир кызык кеп бар» деп. Анан ал маал-маал бирде күүтүмдө, бирде эл жатарда, бирде таң атарда мүрзөгө келип жүрдү. Күңгүр чыкпады. Анан ал шаршембинин түнүндө, бейшембинин түнүндө келди. Күңгүр чыкпады. Анан ал апта өткөзүп туруп, эл жатар маалда жуманын түнүндө келди эле, көп күттүрбөдү: мүрзөнүн батыш жагынан эчкирген үн чыга түштү. Каргылдана калды.

Кишилер айтышкан чоң атанын бейити мүрзөнүн чыгыш жагында эмеспи деп ойлоду. Батыш четтен каргылданган үн даана эшитилди. Зайыптын үнү. Кантсе да улгайган зайып.

Үндү улай шыдыр келген Куйручук:

– Эне, эмнеге ыйлап жатасыз? – деди түз эле.

Үн тып басылды. Чочуп сороюп тура калган зайыптын шооласы жакындан көрүндү.

– Эне, сиз кимсиз? – деди Куйручук, шоолага чукулдап.

– Сен ким элең, чунак? – деди шоола, мукактанып. Көрсө, уулунун бейитин кучактап ыйлап жаткан эне өзүн «эне» деп чакырган үн чукулдан чыга калганда, өз баламдын арбагы экен деп чочуп, апкаарып тура калган экен. Куйручукту тааныган соң эне эсине келди. Көз жашын сүртүндүбү, не уятынан ошенттиби, жоолугунун учу менен аарчынып, чочуганын сездирбей кобурады:

– Жалгыз Чолпонум тиги Алакөз байдын коюн багып жүрүп ала шалбырттын суугунда кабыргасынан кагынып, өлбөдү беле. Ошо баламдын үч жылдык акысын төлөбөй оңбогон бай өзү да өлө кетпедиби. Уулдары да арбак болгон атасынын ал карызын моюндарына алышпады. Артында калгандары арбактын карызынан өздөрү кутулчу эле. Эми заман бузулган сайын жадаса балдары өз атасынын арбагын сыйлабай баратпайбы, садагасы Куйручук...

– Өкүнбөнүз эне! – деп Куйручук энени сооротту.

– Кантип кейибсейин... байкушум жайы-кышы делдектеп коюн ак күзөтчү эле. Арбагына арнап бата этелик деп, Алакөздүн уулдарынан бир козу да сурап алалбадык... «Атабыз киши акысын жечү эмес. Силер калп айтпагыла», – дешип кайра абышканы уялтышыптыр.

Алда неме эсине түшө калган Куйручук энеге ишендире айтты:

– Энеке, анын амалын өзүм табамын эми. «Мен мүрзөдөн Куйручук балага жолуктум» деп жан кишиге

айтпаңыз. Тыптынч жүрө туруңуз. Балаңыздын акысы үч эсе болуп колунузга тиет!

Арадан күн өтпөй ой-тоодогу айылга айың тарады дагы:

– Күнгүрөнгөн арбак Алакөз байдын арбагы экен.

Күңгүр ошол кишинин бейитинен чыгыптыр.

Муну эшиткен кишилер мурдагыдан беш бетер селейишти:

– Ал Алакөз киши өлтүргөн жок эле да?..

– Э тирүүсүндө ал кишинин этегин кармап жүрдүн беле. Жер жамандап барбасын. Битекарын киши болучу.

– Битекарын киши эле киши өлтүрө бермек беле?..

Баягыда Жантык бай ташка кыпчылып калган кою үчүн койчусун жыга чаап өлтүргөн тура. Малкөй-зыкымың кишиден чычкак улагын өйдө көрөт.

– Ой аны айтасыңар. Тиги өзүбүздүн Тойтук молдочу. Куран окуса, кырааты уккулуктуу. Кеп айтса, кеби жугумдуу. Сакал сыласа, өзү салабаттуу киши эле, жарыктык. Козусу жамырап кеткени үчүн инисинин он эки жашар уулун ат менен кубалап, сууга киргизе сабап, жүрөгүн түшүрүп, арадан ай өтпөй ал бала өлбөдү беле. Бечара энеси тамырчыга баласын көрсөтсө, жүрөгү түшкөнүн тамырынан билген тура. Көчөт көчүртсө, атчан кишинин сөлөкөтү түштү деген.

– Ал бечара баланын жүрөгү түшүп, өлгөнү анык дечи, – дешти айылдаштар, өз тууганы Тойтук молдону айыпташып. – Жер жамандап барбасын. Жарыктык Тойтук молдо ошондой итабар ачуулуу киши болучу.

– Э ачуусу курусун...

– Алакөз бай да өлгөн койчусунун акысын бербей кетти деген.

– Бербей кеткени – бербей кетти го. Ал бечара койчусу кабыргадан кагынып өлбөдү беле...

Айың күч алып турган күндөрдүн бир түнүндө үстүңкү конушта үч үй болуп олтурган Алакөз байдын уулдарына ошол өз атасы Алакөз жарыктыктын арбагы сыр

берди. Айдын ала-телек түнүндө өзү баягы тирүүсүндө минип жүрчү аксак атына минип, чылк ак жамынып алыптыр. Кадимкидей алыстан алчактата бастырып келгенде ат дүбүртү төркү улуу баласынын чоң ак үйүнүн босогосун жыттап чочутуп, ат тура калыптыр:

«Эй жаман тукум, ук – дептир ата арбагы. – Киши акысын жегенди Аңкир-Мүңкүр таяктайт тура тиги дүйнөдө. Силердин атаңар – Мен – Алакөз, койчум Акматкарынын үч жылдык акысын бербегеним үчүн күрсү тийгенде **жампа** болдум. Аңкир-Мүңкүргө жалындым. Ай бою бейитимде күнгүрөндүм. Бириң үнүмдү эшитсеңчи, жамандар. Эки соккондо доңуз болдум. Эки ай коркулдадым мүрзөмдө. Не аны эшитпедиңер, жамандар. Баарың тең тирүү кезимдеги менден бетер малыңардын туягын санайсыңар. Эми мына, Аңкир-Мүңкүрдөн уруксат алып, өзүм келип, **аян** берип кеткеним. Аптадан калбай мүрзө тайыгыла. Бечара Акматкары койчунун акысын үч эсе айыбы менен төлөгүлө».

Ушуну билдирип Алакөздүн арбагы көздөн кайым болуптур. Муну не өндөрүндө эшиткени, не түштөрүндө көргөнүн даана билишпейт. Ал түнү ушундайча үн угулуп, ошол Алакөздүн чоң уулунун үйүн «тарс! тарс!» сабап кеткен доошун коңшулары да угушуптур деген кабар чын чыкты.

Көп узабай Алакөздүн уулдары **бейит** тайышты. Айткандай эле кочкор баштаган койдон он экини, теке баштаган эчкиден он экини, анан саан болор кунаажынды, минерине ат болор быштыны ала шалбырттын суугунда кабыргасынан кагынып каза болгон бечара Акматкарынын атасынын короосуна салышты, арбактын аманатынан корккон Алакөз байдын уулдары.

– Акыры ак эмгектин үзүрү кайтат тура. Эрте өткөн бечара Акматкарыңыздын акыбети кайтты, – дешип айылдаш ак ниет кишилер ата-энесинин көңүлүн көтөрүштү.

Кечээ эле муң жутуп кейиште олтурушкан ата менен

эне бүгүн өлгөн уулу тирилгендей жыргап күлүштү.
Күлкүдөн көңүлдөрү көтөрүлдү. Анан аларга ушул күлкү-
күнү берген Куйручук баланы алкашты:

– Өмүрү жамандык көрбө, жетим. Эл-журтундун
көңүлүн ачкан акылман шайыры бол!

Бирер күндөр өткөндө Алакөздүн балдарына сыр
көрсөткөн «арбак» баягы Куйручук бала экен деген айың
чын чыкты.

Жампа – уйдун тезеги, тегеректете жалпак жайылган тезек.

Аян – боло турган иш, окуя жөнүндө алдын ала билинген
белги.

Бейит – өлүк коюлган жай, мүрзө.

1. «Арбак болгондо» деген аңгеменин мазмунун сүйлөп
бергиле.
2. Эненин күйүтү жана Куйручуктун амалы.
3. Сынчы деген ким? Куйручук куудул эле эмес, сынчы да
турбайбы, ошого мисал келтиргиле.
4. «Бүгүн Куйручук тирүү болсо...» деген темада аңгеме
жазгыла.

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ

(1928–2008)

Чыңгыз Айтматов 1928-жылы төрөлгөн. Анын балтыркан балалык өмүрү Күркүрөө суусунун боюнда, Шекер кыштагында өтгү, ушул жерде айылдык мектепте окуп, ушул саяда көзү ачылды, дүйнөнү тааныды.

Атасы Төрөкул Айтматов (1903–1937) белгилүү мамлекеттик кызматкер экен, ал киши кийин 1937-жылы **репрессияланып** кетет. Апасы татар кызы Нагима Хамзаевна билимдүү, маданияттуу аял болгон. Ч. Айтматов жашынан эле бирде шаарда, бирде кыштакта окуп, эки тилди бирдей билген, ар кыл улуттагы ар кыл адамдар менен аралашкан. Өзгөчө чоң энеси Айымкандын жомоктору, болмуштары аны өзүнө тарткан, орусча китептерди жаналакетке түшүп окуган. Атасынын бейажал өлүмү, анан согуш чыгып, ал кездеги элдин оор абалы баланы эрте жетилтет.

Согуш башталып, алаамат түшкөн кезде, айылдагы эр бүлөнү аскерге жөнөтүштү. Ооруктагы элдин ысык-суугун, жамандык-жакшылыгын өз жүрөгүнөн өткөрүп турган ушул кездеги көрүп-билгендери, тааныгандары анын кийинки чыгармаларына калпып алар булак болгон. Ал жылдар жөнүндө жазуучунун кийин минтип эскергени бар: «...аскер штампы басылган, майор, капитандардын колу коюлган алакандай басма кагазды менден мурунку катчыдан калган казыналык сумкадан сууруп чыгаруу ар дайым жүрөктү мыкчып өтөр эле. Жазылган сөзү аз гана. Акырын окуйм да, кыргызча которуп берем. Анан унчуга албай туруп калам. Оболу «шырт» этип таш кулап, анан

көчкү жүрүп кеткендей эңшерилген оор үшкүрүк чыга дене-бойду дүркүрөтөт. Баш көтөрүп, түз караш кыйын. Күнөөм кайсы, бирок мүнкүрөп отурам, кагазды сунам. «Катып койгула», – дейм акырын. Мына ушунда чолпондой уулунун ордуна алакандай кагаз алган эненин араң карманып турган ыйы көкүрөгүн жарып, сыртка чыгат...»

Дал ушундай согуш трагедиялары анын «Саманчы жолу», «Атадан калган туяк», «Бетме-бет», «Эрте келген турналар», «Манас Атанын ак кар, көк музу» деген чыгармаларында ар тараптуу, жалпы адамзаттык деңгээлде чагылдырылат.

Айыл арасындагы иш кызыктырды көрүнөт, 1946-жылы Ч. Айтматов жети жылдыкты бүтүп, Жамбыл шаарындагы зооветеринардык техникумга кирип, аны артыкчылык менен аяктап, Фрунзедеги айыл чарба институтунун студенти болуп калат. Анын адабий ишинин башталышы да дал ушул институтта окуган кезине туш келди. Адегенде котормо маселесине арналган эки-үч макала жарыялады. Мунун акыр-аягы «Тоо арасында» романынын экинчи китебин орус тилине которууга алып келди.

1952-жылы «Газетчи Дзюйо» деген аңгемеси орусча жарыяланат да, ушундан кийин анын аңгемелери, макалалары гезит-журналдарга басыла баштайт. 1953-жылдан кийин үч жылдай зоотехник болуп иштеп, анан Москвада Жазуучулар уюмунун жогорку адабий курсунда билим алат. Аны бүтүп келгенден кийин бир аз убакыт «Литературный Киргизстан» журналынын редактору, бир нече жыл «Правда» газетасынын Кыргызстан, андан кийин Орто Азия республикалары боюнча кабарчысы, Кыргызстан Кинематографисттер союзунун төрагасы, Кыргызстан Жазуучулар союзунун төрагасы болуп иштеп келген.

Москвада окуп жүргөн кезинде «Бетме-бет» повести жарык көрүп, 1958-жылы «Жамийла» орус тилинде басылып, жазуучунун даңкы дүйнөгө тарай баштайт. Аларга удаа «Кызыл жоолук жалжалым», «Бото көз булак», «Биринчи мугалим» повесттери жазылып, жо-

горуудагы экөөнө кошулуп, «Тоолор жана талаалар повесттери» деген ат менен жарык көрөт да, ал өлкөнүн эң чоң сыйлыгына арзыйт.

1967-жылы анын «Гүлсарат», 1970-жылдарда «Ак кеме», «Эрте келген турналар», «Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт» повесттери, 1980-жылдарда «Кылым карытар бир күн», «Кыямат» романдары, 1990-жылдарда «Кассандра тамгасы», «Чыңгыз хандын ак булуту» романдары жазылып, анын ар бири дүйнөлүк адабияттагы өзгөчө окуя, көрүнүш катары кабыл алынды.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында жамы адамзаттын алдында турган ири маселелер, көйгөйлүү проблемалар көтөрүлөт, көбүнчө адамдын ыйманы талданып, **этикалык** жагдайлар алдыңкы планга чыгып, «Канткенде адам уулу адам боло алат?» деген соболго жооп изделет да, мунун баары бийик **гуманисттик**-философиялык деңгээлде чечилет.

...Залкар сүрөткер – азыркы учурда дүйнөдө чыгармалары эң көп окулган авторлордун бири. Чыңгыз Айтматов 2008-жылы жүрөк оорусунун айынан каза болду.

ЭРТЕ КЕЛГЕН ТУРНАЛАР

«...Адамдар үмүт менен жер оодарат,
Адамдар үмүт менен үрөн себет,
Адамдар үмүт менен деңиз чалат...»

(Тхерогатха. 527-536-б.

Байыркы Индостан адабиятынан)

1

...Үшүп олтурган балдардын ичинен бирөө ыкшып жөтөлсө сөзүн токтото калып, өзү далысын күүшөп коюп, суук класста Иңкамал-апай Цейлон жөнүндөгү, көк деңиз, ысык жерлер жөнүндөгү сабагын өтүп жатыры. Кулагы уккан укмуштарга биресе ишенсе, биресе ишене албай Султанмурат отуру. Цейлондо туулбай калганына ичи күйөт. «Ана турмуш, ана жашоо!» – деп санаасы алыста жүрсө,

көз кыйыгы терезеде. Мугалимди тиктеп отургансып, бирок байкатпай терезеге көз кыйыгын салып, сыртгы карап отура берчү. Азыр сыртта кар учкундап жаап, айнекке тийген кымкары кашектин бурч-бурчуна үйүлүп жатыры. Айнек түнөрүңкү тартып, чет кырындагы жылчыгынан суу сарыгып, сыя төгүлгөндөй түбүнө тоңуп калган. «Цейлондо терезенин деле кереги жок го, – дейт анда Султанмураттын чабыттаган ою. – Кереги эмне? Атүгүл тамдын кереги эмне? Эки талдын башын ийип, чөп алачык куруп ал да, жашай бер...»

Терезеден үйлөгөн суукка Султанмураттын оң капталы муздагандан муздап баратат. Кашекке тийген шамалдын ышкырыгы кулак түбүнөн ызылдайт. Бирок чыдабаска чара жок. Инкамал-апай аны атайы отургузган. «Балдардын арасында тири карагы сен эмессиңби, чыдаарсын», – деген. Суук түшө электе бул орунда Мырзагүл отурчу, аны Султанмураттын ордуна которгон. Аерге мынчалык суук жетпейт. «Мырзагүлдү деле жаныма калтырып койбойбу, терезе жакка мен эле отурбайт белем», – деп Султанмурат ичинде сызып калган. Бир партада жанаша отура беришмек. Эми танаписте жанына жолосо, манаттай кызарат. Башкалар менен аралашып ойноп жүргөнү, а Султанмурат барса эле кызарып, качып кетет. Артынан кубаламак беле. Анда балдар ого бетер күлбөйбү. Баарынан да береги чунак кыздар саал эле болсо, «Султанмурат + Мырзагүл = эки ашык» деп кагаз жазып, партадан партага таратат. Башынан Мырзагүл тартынбай жүргөндө отура беришмек, минтип сөз да чыкмак эмес...

Кап десең, Таластын аба ырайы деле тиги ысык жактагыдай болсо кана. Аба ырайы жакшы, жашоо-турмуш да башкача болмок. Адыр-адырда пилдер жүрмөк оттоп. Бирин өгүздөй чүлүктөп минип алсаң... Кадимки пилди, маймылды, дагы бир түркүн жан-жаныбарды Султанмурат көрүп келгенин элдин баары билет. Аны өзү да далайларга далай жолу айтып берген. Султанмураттын эси-көөнүнөн чыкпай калган бул окуя согуш чыгар алдында, согуштан мурдагы

жайда болгон. Чөп чабык кез эле. Атасы Бекбай жергиликтүү МТСке Жамбылдан жер май ташыйт.

...Арабасы да атайы жер май ташыганга ылайыкталып жасалган. Тактасы жок, узун катар эки устун, экөөнүн ортосундагы чуңкур жүлгөгө темир бочкеден экөө батат. Эң алдында «көчүк басар» эки кишилик орун бар. Болгон турганы ушул. Бекбайдын кошкону тандалма аттар боло турган. Эки ат тең кынык алган, катар желсе жаңылып бут таштабаган аттар. Бири – Чабдар, экинчиси – Чоңтору. Ат жабдыгы да келишкен. Аттары качан көрсөң тың. Жооптуу иштерди ар дайым Бекбайга тапшырганы да ошондон... Ошентип, мурдагы жылы окуу аяктап, жаңыдан каникул башталган, бир күнү атасы айтып калды: «Шаарга алпарып келейинби, ыя?»

Султанмурат кубанганынан дабдаарый түштү. Ананчы! Шаарды көрсөм дегенде эки көзү төрт болуп жүргөнүн атасы кайдан биле койду. Жаша!

– Бирок сен көп дардаңдаба, – деди атасы, мыйыгынан жылмайып, – ини-карындаштарың туюп калса, экөөбүздү карыш жылдырбай коюшат...

Мунусу да туура. Үч жаш кичүү Ажымураттын көктүгүн айтпа... Бекбайдын андан башка баласы жоктой. Кийинки эки карындашы – али жерден боорун көтөрө элек бөбөктөр, алар да ыйлап атып атасына бир асылып алышар эле. Бирок Ажымураттыкы айрыкча, ал атасын мынчалык жакшы көрүп, ач кенедей жабышып аларына коңшулар да таң. Аруукан деген коңшу кемпирден элдин баары сестенип турушчу, мүнөзү катуу, өзү каржайган сөөктүү, чаңырып сүйлөгөн киши эле. Кээде Ажымуратты тарбайган колу менен кулактан аткып, жекирип калчу:

– Ой, какмар, бала да үшүнтчү беле, мунуң жакшылыктын жышааны эмес! Бир балээ болордо бала ушинтип атасына эзилип калчу эле, шумдук, кокуй! Мунуңар бала эмей эле балаа! Деги койдурсаңар болбойбу, бул жакшылыктын жышааны эмес, жоругуң жолдо калгыр!

«Өз башына көрүнсүн, как баш!» – деп, апасы кемпирдин артынан жерге үч түкүрүп, анан атасына ашкере

элжиреп кеткен Ажымуратты көк желкеге бир муштап, үйгө кубалап кирип кетер эле. Бирок Аруукан энеге бет келип каяша айтуу жок.

Эми ойлосоң Аруукан эненин айтканы тегин сөз эмес экен. Ошондой эле болбодубу акыры. Ажымуратка гана боору ооруйт. Ал азыр эс тартып калды, үчүнчү класста окуйт, айрыкча апасынын көзүнчө токтоо, бирок акыйып жол карап, атасын сагынып жүрөт. Уктаар алдында да келме келтиргенден бетер: «Жаттым тынч, жаздыгым – кенч, дилим ак, тилегеним – атам эртең келсе экен», – деп шыбырап жатат. Күндө ошол. Апасы үйрөткөн келмени ал ушинтип өзгөртүп алган. Уктап ойгонсо эле баары өзгөрүп калчудай ойлойт. Иши кылып тилегине жетсе болду, атасы согуштан аман келсе Ажымураттыкы эле болсун, ушу баласын эле колунан түшүрбөй, мойнуна мингизип жүрсүн. Деги келсе болду. Атасын аман-эсен көрсө, Султанмурат ошол бактысына ыраазы.

...Сабак дале жүрүп жатыры. Иңкамал-апай эми Ява, Борнео, Австралияны айтып турган экен. Дагы уксаң, дагы укмуш жерлер, суугу жок, түбөлүк жай. Крокодили, маймылы көп, пальма өскөн, кулак укпаган ажайып нерселер. Кенгурусун айтсаң – укмуштун укмушу го. Күчүгүн боор баштыгына салып алып, чаап жүрө берет дейт. Ойлоп тапканын карасаң, жок, ошол өзү ойлоптурбу, табияттын жаратканы да... Кайрадан «Тур, Султан, кеттик» деген атасынын үнү кулагына угулду. Кайраттуу мурут кытыгылап кулагына тийгенде, Султанмурат төшөктөн ыргып тургучакты, көз ирмемде атасына ичи элжиреп, кандайдыр таттуу сезим көңүлүн сылап өттү. Ушул кайраттуу муруттун кулагына тийгенин, «Тур, Султан, кеттик» деген шыбырын кийин эстеп, канырыгы түтөй сагынып, эт-жүрөгү сыздап жүрөр катаал күндөр келерин Султанмурат ал учурда билбеди.

Алдагачан турган апасы жаңы жуулган көйнөк, былтыр атасы Чүй каналынан апкелген начальник кийчү чоң шапке, ошондон бери катып жүргөн батинкени кийгизди.

– Бутуну кыспайт бекен?

– Жок, кыспайт, – деди Султанмурат, саал кысып турганын жашырып, бир аз басканда калып кетер деп ойлоду.

...Кашка жолдо аткан таң менен чыккан күнгө көңүлү толкуп, Султанмурат кеңирсип баратты.

– Кандай, ойгондуңбу, – деди атасы, тамашалап.

– Уктаган жокмун, – деди уулу.

– Анда ме, карма. – Атасы божуну берди.

Мага деле айдатса деп эңсеп келаткан Султанмурат атасына эреркей жылмайды. Өзү озунуп сураса да болмок, бирок бу деген жөн-жай оюн эмес, чоң жолдогу алыс сапар, ошол үчүн атасы ылайык тапканда берер деп үмүттөнгөн. Божу чоочун колго өткөнүн аттар да туйду, бийлик начарлай түшкөнүнө нааразыланып, каяша кылчудай кулактарын жапырып, баштарын чулгуй бири-бирине сүйкөнүп калышты. Бирок Султанмурат божуну катуу силкип, ким экенин сездире:

– Чү, жаныбарлар! – деп кайраттуу үн салды.

Эгер ырыс-таалай деген адам үчүн өткөн чагында да, келечегинде да болбой, учурунда гана болчу болсо, ушул күнү, ушул жолдо Султанмураттын кучагы ырыс-таалайга толуп баратты. Атасынын жанында өзүн да мартабалуу эр-азамат көрдү. Көтөрүңкү көңүлү жолду катар бөксөрбөстөн бара берди. ...Ушунун баары Султанмуратка жыргал менен кооздуктун дүйнөсү болду. Бирок ал мунун баарын териштирип ойлободу, анткени жыргал үстүндө адам ойлонбойт. Дүйнө ушундай болуп курулган экен, башкача болушу мүмкүн эмес деп гана туюк сизди бала. Атасы да бардык аталардын мыктысы, башкача болушу мүмкүн эмес деп туйду баланын жүрөгү... Түш ообой шаардын чет жакасындагы бак-дарак көрүндү. Жолдогу жүргүнчүлөр да көбөйө баштады. Атасы божуну өз колуна алды.

...Жамбылдын Атчабар деген чоң базарына көчмө ажайыпкана орноп калган экен, өзү теңдүүдөн эч ким көрбөгөн укмуштарды Султанмурат мына ушерден көрдү. Жолу болгондо да ушунчалык болорбу, өмүрүндө шаарга бир келсе, адам түгөл көрбөгөн түркүн жан-жаныбарлары менен

ажайыпкана турса, ал аз келгенсип, тегерегине айланкөчөк-селкинчек, кыйшык күзгү, дагы бир шумдуктарын орнотуп койсо – мындан ашкан да бак-таалай болорбу...

Күлкүканага Султанмурат үч жолу кирди. Боору ооругуча каткырат да, сыртка чыгып кичине эс алып, кайра кирет... Арабасын чайканачы тамырына көздөтүп коюп, атасы уулун базар аралатты. Оболу атасынын тааныш өзбектери менен учурашып чыгышты. «Ассалому алейкум. Бул менин уулум!» – дейт Бекбай. Өзбектер орундарынан тура калып, колдорун бооруна алып, Султанмураттын саламын урмат менен алик алышат. «Өзбектер кичи пейил калк келет, – деп атасы корстон. – Көрдүңбү, сени бала деп санабай, урмат көрсөтүп жатышат...»

Анан базардын соода-сатык катарларын кыдырышты, дүкөндөрүн аралашты, баарынан көңүлгө толгону ажайыпкана болду. Жарданган калың топтун арасында түрткүлөшүп жүрүп, бардык капастарын, уяларын... көрүштү.

Өзгөчө эсинде калганы, албетте, кыйшык күзгүлүү күлкүкана болду. Өз кебетеңе өзүң боорун эзилгенче күлгөнүң кызык экен...

Султанмурат эки-үч партадан нары отурган Мырзагүлдү кыйыгын сала карап койду. «Сени ошо күлкүканага алып бара турган экен! – деди ичинен табалагандай. – Сулуусунган сени ошондо көрөт элем. Кебетеңи кыйшык күзгүдөн бир көргөн соң минтип ыргыштабай калат элең го». Бирок бул оюна кайра өзү оңтойсуздана түштү. Мырзагүл ага эмне жамандык кылды эле мынчалык табалагыдай? Өзүнчө жүрөт, көп кыздардын бири, азар болсо сулуулугубу? Ырас, класстагы кыздардын сулуусу Мырзагүл. Ошонусуна жазабы? Өйдөсүнгөн жок, кээде «жаман» деле алып калат.

...Султанмурат азыр кызды дагы бир карады да, аяп кетти. Көгөрүп, бүрүшүп, көзү суу түбүндөгү таштай жылтылдап, нымданышып отурат байкуш Мырзагүл, же ыйлап отурабы. Анын да атасы менен агасы согушта... Ай, Султанмурат, акмак элесиң да, оюңа жаман алып байкуш кызды...

Класстагы балдардын көпчүлүгү жөтөлүп отурат. Султанмурат да жөтөлүп койбойбу? Анан ал кара күчкө ыкшып жөтөлүп, ойдолоп жиберди. Эмне, башкалар жөтөлүп жатканда ал жөтөлсө болбойт бекен? Иңкамал-апай кыйык сала бир карап коюп, сабагын уланта берди.

– Султанмурат, сага не болду? – Иңкамал-апай партасына чукул келгенде, Султанмурат араң эсин жыйды.

– Эчтеме, – деп актангансып Султанмурат ордуна турду. Класс баштагыдан бетер муздап турган. Демейки жөтөл, кээ бир балдардын күлкүсү угулду.

– Бир туруп жөнү жок жөтөлө кетесин, анан суроо сура са укпай калганыңа жол болсун? – Иңкамал-апай нааразылана сүйлөндү да, чыйрыгып ийнин күйшөп койду. – Андан көрө саман апкелип, от жакчы.

– Кана эмесе, балдар, сабагыбызды уланталы, – дейт апай кайра.

Мына ошондон кийин сабактын көркү чыгат, апайдын ой-кыялы канат байлагандай көкөлөп, балдарды кошо күүлөнтүп, ээрчитип алып учат. Айтканынын баары көңүл менен көкүрөккө батып, класс бүтүндөй азгырылып, жетеленип калат.

Бирок кийинки күндөрү апайдын ою бир жерде эмес...

Ошол үчүн болуу керек, азыр да завуч коштогон башкарма Тыналиев класска кирип келгенде, Иңкамал-апай үрөйү учуп, доскага кетенчиктей берди. Ошондо да кайратын жоготпой:

– Тургула, балдар. Султанмурат, ордуңа бар, – деди.

Мештин оозун жаап, Султанмурат партасына барды. Киргендер саламдашты.

– Бирдеме болдубу? – деди Иңкамал-апай үнү буулуп.

– Жаман кабарыбыз жок, Иңкамал-апай, – деп башкарма көңүл тынчытты. – Мен жумуштап келдим. Балдар менен сүйлөшөр сөзүм бар. Сабагыңыздан алагды кылганымы кечирип коюңуз, уруксат алдым, – деп завучка башын жаңсады.

– Маанилүү сөзү бар экен, – деди завуч. – Отургула, балдар.

Класс отурду.

– Келген жөнүм мындай, – деп баштады Тыналиев, кадала тиктеген балдарды кыдырата карап, кыйраңын сездирбешке боюн түз кармап. – Мектебиңер суук экен, бирок самандан башка берер менде отун жок... Абал оор, согушта да абал оор. Былтыр эки жүз гектар жерге күздүктү кем айдап калдык. Бу да болсо согуштун кесепети... Мына менин келгеним да ушул түйшүк менен. Кээ бириңер азырынча мектепти коё тургула деп айткым бар... Буга эмне үчүн жан күйөт дебейсиңерби. Алиги күздүктөн айдалбай калган эки жүз гектар кемчилигибизди жаздык менен жабышыбыз керек... Айдоо алыс, Аксайда. Аялдар бара албайт. Башка жарамдуу эл жок. Эмне кылмакпыз? Ойлоп-ойлоп отуруп, акыры, окуучу балдар, силерден жардам сурайлы дедик...

Мына ушинтип сүйлөдү Тыналиев башкарма. Аскерден кие келген боз шинели үстүнөн түшпөгөн, көк тумагы башында, асынма сумкасы капталында, өзү жаш болсо да, караганы катаал, кабагы түнт, кабыргасы кем капталына кыйрандай баскан, бет отунун сөөгү чыгып, арыктап калган башкарма ушинтип сүйлөдү...

– Мен жыргап кеткенимен силерди окууңардан ажыратып жаткан жокмун, – деп сүйлөдү Тыналиев. – Башка арга жок. Кичине эмессинер, туура түшүңүлө. Согуш бүтөр замат, же андан деле мурун мектебиңерге өзүм кайра апкелип, окууңарды уланткыла дейм. Ага чейин силердин мойнуңарга тагылган милдет ушул.

...Бүгүн мектепке башкарма келгенин Султанмурат апасына жатар алдында гана айтты. Эртеден кечке уй фермада иштеп чарчаган апасы чекесин укалап отуруп укту... Анан бир оокумда балдарын уктатып коюп, Султанмурат да уктап жатат дедиби, чыракты өчүрөр алдында эки алаканына чекесин таяп алып, ыйлады апа. Уркуйган арык ийиндери гана диртилдеп, үн чыгарбай буулугуп, көпкө ыйлады апа. Султанмураттын жүрөгү өйүп жатты. Туруп барып, апасын жайкап, жылуу-жумшак сөздөрүн айтып, соороткусу келди. Бирок анте албады, жөн койду. Апасы азыр баарын

ойлоп, күйүп отурган чагы да: тиги кан күйгөн согуштагы атаны, балапандарча оозун ачкан быяктагы төрт баланы, кароосуз калган үй-жайды, күндөлүк көр оокаттын кыйынчылыктарын... дагы-дагы канча убайым санаа апасынын башын маң кылып жатпады...

...Тыналиев башкарманын ойлогон иши кечээ Султанмурат элестеткенден алда канча кыйын экен. Адегенде эле Чекиш деген чокчо сакал сары чал төртөөнө бирден нокто карматты. Анан башкарма баш болуп, баары эски ат сарайдын короосуна киришти. Кар баскан чоң короодо акырлардын түбүндөгү кашекти искегилеп, сүлдөрү калган аттар жүрөт. Аттар жайкысын семирп, кышкысын этинен түшөрү бештен белгилүү, бирок мобулардын кайырмакка илинер эти жок, аркайган сөөгүнө жабышып териси калыптыр. Жайы менен жан терин чыгара иштетип алып, кышында чоң короодогу сүрмө топко коң беришкен тура. Чөп салган, көз салган эч ким болбогондой. Жем-чөп тартыш экени белгилүү го, болгонун жазгы кош айдоого сактап отурушат. Балдар оозун ачып туруп селейген бойдон туруп калышты.

– Эмне алаясыңар! – деп чаңкылдады Чекиш чал. – Силерге буерде Манастын тулпарларын таптап туру дедиңер беле? Четинен кармап ала бергиле, тандаганыңар ошо болот. Жыйырма күн эле жакшы баксаңар ушул көтөрүм аттардын ар бири оюн салып чыга келет. Айтгы-айтпады дээрсинер! Чыдаганга чыккан аттар булар, караган көз, баккан кол болсо, көрөт элеңер!

– Кармагыла, балдар! Керектүү жем-чөбүн бүт беребиз. Кана, ар ким төрттөн алгыла! Жактыргылачы, кана, көрөйүн, – деди башкарма.

...Беш кошко деген жыйырма ат күнөстө тизилип, күртүлдөтө акырдан баш көтөрбөйт. Беш бала, жыйырма ат – Аксайдын десанты деп, Тыналиев ушуну айткан. Башкарма таң эрте келип бир кыдырып көрөт, ал учурда балдар да аттарынын жанында какыйып турат. Башкарманын алиги сөзүнөн кийин бригадир, арабакч, атчылары бардыгы «де-

сант, десантчылар, Аксайдын аттары, Аксайдын чөп-жеми, Аксайдын сокосу» дей турган болушту. Ат сарайдын жанынан өтүп бараткан салт адам да, десанттын ал-жайы кандай экен деп, бир башбагып кетет. Аксайдын десанты деген сөз бүт айыл элинин оозунда. Башкарма десанттын командирлигине Бекбайдын уулу Султанмуратты дайындаптыр деп сөз кылып жүрүштү. Командирлик оңой эле колго тие койгон эмес. Анатай экөө бир серпишип өтүшкөн.

– Эмне үчүн Султанмурат болот? Биз каалабасакчы? – деген Анатай ошол эле замат.

Султанмураттын жини келе түшкөн.

– Командирликти талашкан жокмун. Жете албай турсаң болуп ал! – деген ал.

– Эмне, ичин күйүп атабы, Анатай?

– Сен эмнеден куру калдың? Айтылдыбы, болду, Султанмурат командир!

Анда Эргеш Анатайга болушкан:

– Анатайдын эмнеси кем экен? Бою гана кичирээк болбосо, баарыбыздан күчтүү... Мектепке старостаны деле шайлап алчу эмес белек, келгиле командирди шайлайлы... Болбосо дайыма эле Султанмурат, бирдеме болсо эле Султанмурат!

Тыналиев унчукпай угуп турду да, күрсүнүп алып, башын чайкады, анан кебетеси катаалданып:

– Токтокула чууңарды! – деп буйруду. – Бери келгиле. Катар тургула! Десант дегенден кийин десант болосуңар. Менин сөзүмдү уккула! Эсиңерде болсун, командир шайланбайт, командирди андан жогорку командир дайындайт.

– А жогорку командирди ким дайындайт! – деп сөзгө аралашты Эргеш.

– Андан да жогору турган командир.

Унчукпай калышты.

– Эмесе, балдар, азыр согуш учуру. Демек, биз дагы согуш тартиби менен жашайбыз, – деп сүйлөдү башкарма. – Мен силер үчүн керт башым менен жооп берем. Экөөңөрдүн атаңар согушта курман болду, үчөөңөрдүн

атанар согушуп жүрөт. Өлгөндөрдүн да, тирүүлөрдүн да алдында мен силер үчүн жооп берем. Силерге ишенген үчүн жоопкерчиликти мойнума алып отурам. Алыскы Аксайга жөнөйсүңөр. Өзгөчө тапшырмага жөнөгөн парашютчу десант сыяктуу силер да нечен күн, нечен түн ээн жерде жалгыз болосуңар. Азыртан ыркырашып ынтымакка келбей турсаңар, аякка барганда кантип жашап, кантип иштейсиңер?

Ат сарайда катар тизилген балдардын алдында Тыналиев ушинтип айтты. Балдардын алдында кечээги парашютчу аскер, ошол эле аскердик боз шинелчен, көк тумакчан, асынган сумкасы бар, өзү жаш туруп, жаак эттери шылынып арыктаган, жарадарлыктын айынан бир ныптасына кыйрандаган, катаал жүздүү, өткүр көздүү башкарма ушинтип сүйлөп турду. Бекбайдын уулу Султанмурат командир болуп дайындалган Аксай десантынын алдында Тыналиев башкарма ушинтип сүйлөдү.

– Баарына сен жооп бересиң, – деди ал Султанмуратка. – Кишилерге да, унаага да, сокого да, шайманга да сен жооп бересиң. Аксайдагы айдоого сен жооп бересиң. Жооп бериш деген – тапшырманы аткарыш деген сөз. Тапшырма аткарылмайынча эч кимиңердин сөзүңөрдү укпаймын да, кабылдабайм.

Үркөрдөй Аксай десантынын алдында Тыналиев башкарма ал күнү ушинтип сүйлөдү.

Кошчу балдар башкарманын жүзүнө тик карап, сыймыктана кулак төшөп, ар бир буйругун аткарууга даяр турушту. Балдарга азыр алдында башкарма эмес, зоот кийген, каарынан жер жарылган кадимки көк жал Манас өзү тургандай көрүндү. Өздөрү болсо Манастын чоролору сыяктанды. Бир колго калкан, бир колго кылыч кармап тургандай сезишти. Манас өзү жардыгын айткан бу баатыр-чоролор ким эле?

Баш баатыр-чоро – Султанмурат. Бекбайдын уулу, он бештеги Султанмурат кошчуларга кол башы болуп дайындалды. Аталардын мыктысы Бекбай атасы алыскы чоң казатта жүрөт. Жоого минсе жарайт деген Чабдарын уулуна

таштап кеткен. Султанмураттын Ажымурат деген иниси бар. Кээде тентектигине кыжыры келсе да, жакшы көрөт. Султанмураттын дагы купуя сүйгөн сулуусу Мырзагүл бийкеч бар. Мырзагүлдүн күлкүсү кашкайып аткан таңдай. Шыңга бойлуу, кымча бел, бото көз, айдай сулуу бийкеч...

Экинчи чоро Анатай баатыр болду. Жашы он алтыга караган, бул бешөөнүн улуусу. Ителгидей мыжыгыр, теңтушуна алдырбаган баатыр. Жоого минер Октору деген аты да келишти. Анатайдын атасы да согушта, чоң казатта. Анатай да алиги ай жүздүү Мырзагүл **бийкечти** купуя сүйөт, бир өпкөнгө зар болуп жүрөт...

Үчүнчү чоро атка жеңил, тайга чак Эркинбек баатыр болду. Үйүндөгү балдардын улуусу. Досун жолго таштабас, бирөөгө кара санабас, ак жүрөк баатыр. Болгондо тиги чоң казатта Москваны коргоп окко учкан атасын эстеп, кийинки күндөрү көңүлү чөгүп жүрөт, балдардан жашырынып ыйлап да алат. Бирок жоого минер аты да жарашты, аркарды койдой айдаган Акбайпак деген күлүк.

Төртүнчү чоро – Эргеш баатыр. Бу дагы жанга шерик жакшы дос. Он бештеги курагы. Өз оюн тартынбай айтып, жакпаганын бербеген **көйгашка**. Ишенип тапшырган иштен кам санаба. Эргештин атасы да алыста, чоң казатта. Баатырдын өзүнө куп келип, Алтынтуяк аты да жарашты.

Беш чоронун бири – Кубаткул баатыр. Бул да он беште, үйүндөгү балдардын улуусу. Кубаткулдун атасы тиги чоң казатта Белорустун токоюнда окко учкан. Кубаткул өзү эмгектен чарчабаган мээнеткеч. Жибекжал тулпарын сылап-сыйпап таптап жаткан кези.

Тыналиевдин алдында мына ушундай баатырлар турду. Баатырлардын көк шили болгон желкесинде, дубал түбүндөгү узата созулган акырда Аксайга барып кош тартар жыйырма чобур турду. Кар кетери менен жер тилишке тетиги Аксайга барат бу балдар. Жаз келип, жер көбөрү менен кош айдашка тетиги Аксайга барат бу балдар! Бирок азырынча терebel тунжурап, жер тумчугуп калың кардын астында жатат. Ага болбой закымдап күндөр өтүп жатыры, күткөн кез жакындап келе жатыры...

...Кечээ күнү Тыналиев башкарма менен Чекиш бригад Аксай десантынын аттарын сыноодон өткөргөн. Соколордун баарына номур басылып, кошчулардын керт башына бекитилип берилген.

Султанмуратка номур биринчи соко тийди. Анан ар ким аттарын жабдыктап, сокого кошуп, өнөрлөрүн көрсөттү. Беш кош катарга тизилди. Четтен карасаң кадимкидей бараандуу көрүнөт. Аскер тачанкадай эле бар. Болгондо тачанка ордуна соко кошулган. Аттар күчкө толгон, **жабдыктары** кынала тартылган, майланган соколор жалтылдайт. Тыналиев башкарма кол башчыдан бетер десант алдында аркы-терки басты. Ар кимисине кайрылып, даярдыгын сурайт, балдар даярдыгын айтышат.

...Төрт күндөн кийин Аксайга аттанышат. Анда Мырзагүлгө жолукмак кайда. Бая күнкү берген катына али жооп жок. Ошон үчүн Султанмурат андан ачык жооп күтүп: «Аксайга жөнөп атам, аякта да маанилүү иштер көп», – демекчи болуп ызырынып чыккан... Жээк бойлой бастырып жүрүп, Султанмурат улам жолду карай берди. Мына ошондо жалгыз келаткан Мырзагүлдү көрдү. Кыз сууга жакындап калган эле. Дал аттамчыктан алдынан чыгайын деп, Султанмурат Чабдарды теминди. Жүрөгү опкоолжуп, ушунчалык коркуп, ушунчалык кубанып кеткен экен, башы айланып, эриндеринен «Кымбатым!» деген ысык деми чыкты.

Мырзагүлдү аттамчыктан тосуп алды. Аттан түшүп, тизгинди узун кармап, кыз бүйүзгө чыгарын күтүп турду. Мырзагүл ага түз келатты, жалжылдап тиктеп келатты, жадырап жылмайып келатты.

– Абайла, жыгыласың! – деп үн салды Султанмурат.

Гүлдөн-гүлгө учуп конгон көпөлөк мисал тиги кыздын этек-жеңи желбиреп, аттамчык аттап келатканы бир сонун көрүндү. Же сүйгөн жигитке ошондой сонун көрүнөбү? «Жигит» деген оюна Султанмурат өзү корстон болуп кал-

ды. Ал колун сунуп турду, кыз ага түз келатты, жалжылдап тиктеп келатты, жадырап жылмайып келатты.

– Абайла, жыгыласың, – деди дагы бир жолу.

Кыз эчтеме деген жок, күлүп гана койду. Мына ушунусу менен көптөн зарыктырып, санааркай күттүргөн жообу айтылгандай болду. Кат жазып, жооп күтүп, азап чегип жүргөн өзү апенди экен да!..

Кыз колун берди, эки алакан жабышып, Султанмурат кызды сүйөй тартып алды. Ушунча жыл бир класста бирге окуп жүрүп, кыздын колу мынчалык сезимтал, мынчалык сырдуу экенин билбептир. «Мына мен, каалаганың! – деди кол. – Мен кубанычтамын! Кубанычымды сезбей турасыңбы, сез!» Султанмурат кыздын жүзүнө тик бага карады. Карап алып, өзүн тааныгандай таң калды. Өзүндөй болуп кыз дагы көрүшпөгөндөн бери мурдагыдан алда канча өзгөрүптүр, бой салып, мүчөсү сыналыштыр, кеселден жаңы айыккан жандай көздөрү бир башкача, элегей тарта жалжылдайт. Кыз дагы аны сүйүп, түнкүсүн уйкусу качып, күндүзү санаа тартып жүргөндө Султанмураттай болуп өзгөрүп, өсүп калыштыр. Ошонусу менен ал азыр баштагыдан сулуураак, баштагыдан жакыныраак көрүндү. Турган турпаты таалайдын убадасындай болуп, ал убада көздөн көзгө өтүп, Султанмураттын жүрөгүнө куюлду, боюна тарады.

– Мен сени ооруп калдыбы десем... – Султанмураттын үнү титирей түштү.

Мырзагүл ага жооп берген жок, бир гана:

– Мына, – деди да, төрт бүктөлгөн жүз аарчы берди. – Сага!

Башка сөз айтпастан жөнөй берди. Кийин Султанмурат ушул жүз аарчы менен сүйлөшө турган болду. Бир күндө нечен ирет чөнтөгүнөн алып чыгып, жибек жип менен саймаланган жүз аарчыны карайт. Кайра чөнтөгүнө салып, аздан соң сагынып кеткендей кайра карайт. Дептердин барагындай жүз аарчынын бурч-бурчуна, четтерине гүл жалбырак түшүрүп сайма сайыштыр. Бир бурчундагы гүл

арасына кызыл жип менен үч тамга жазыптыр: «S. g. M.». Мунусу «Султанмурат жана Мырзагүл» дегени го! А кезде кыргыздар ийкемдүү латын тамгасын окучу, латынча жазылган бул үч тамга Султанмураттын узун сабак катына берген жообу эле.

Көкүрөгүн жарып кетчүдөй ичте удургуган кубанычын араң басып, Султанмурат ат сарайга келди... Анан ал беде апкелгени сарайдын чет бурчундагы маяга жүтүрүп барды. Күкүмдөлгөн беденин жыты буруксуп **каңылжаарын** жарган күнчубакка жетип, жүз аарчысын дагы бир көргүсү келди. Чөнтөгүнөн алып чыгып, нары айлантып карады, бери айлантып карады, атыр самынга жуулган жүз аарчынын жыты беденин жытын басып турду. Бир жолу мектепте ал Мырзагүлдүн чачынын жытын сезген эле. Эми жүз аарчыдан улам ошол жыт кыздын жыты экенин туйду. Ошентип көзү тойбой, көңүлү канбай карап турганда бирөө жүз аарчыны колунан жулуп кетти. Кайрылып караса – Анатай!

– Ии, жүз аарчы сайышып берише баштаган экенсиңер го!

– Келе бери!

– Катуураак кыйкыр, катуураак. Сүйгөнүм берген жүз аарчыны тартып алды деп кыйкырбайсыңбы! – деди да, Анатай жүз аарчыны чөнтөгүнө салып алды.

Андан ары эмне болгонун Султанмурат билбей да калды. Анатайдын коркконунан өнү бузулуп, ага кошо жини келип турганын бир билет, бет талаштыра коюп калды. Анан кулак түпкө дагы бир урду да, өзү ичке муш жеп, артынан учуп кетти. Оңко баш атып маянын түбүнөн кайра ыргып турду, ого бетер каны кайнап, дагы атырылды. Аңгыча балдар жүтүрүп келди, үчөөлөп арачалап калышты. Койгула деп, жакалашкандардын колдоруна артылып, экөөнү эки жакка тартты, ага болбой экөө жулунуп чыгып, жан аябай койгулашып жатышты. «Бергин дейм! Бергин!» – деп Султанмурат башка сөзгө келбеди, же өлүш, же жүз аарчыны кайтарып алыш гана оюнда болуп, эчтемеден тартынбады. Анатай ка-

рылуураак, алдуураак эле, анын үстүнө Султанмуратча туталанбай мээлеп даана уруп жатты. Бирок акыйкаттык менен актык Султанмураттыкы эле, ошол ага күч кошуп, жыгылып түшсө деле болбой кайра тура жүгүрүп, Анатайга атырылып тийип жатты. Дагы бир жолу Анатайдын муштумун жеп жыгылганда Султанмураттын колуна айры урунду. Айрыны кезей кармап тура келди. Балдар чуркурап туш-туштан кыйкырып жиберипти:

– Токто! Ташта айрыны!

Анатай качар жагы жок, бир тарабы дубал, бир тарабы мая болуп, туюкка камалып, эси чыкты, көзү алайып, колдорун арбандата калкаланып, айла тапшай калды. Айры жаман экенин туюк сезгени менен, Султанмурат аянар жерден өтүп калган, кайра бекемдик гана керек экенин билип, кайратына кирген эле.

– Бергин, – деди ал жаалданып, – оңбойсуң азыр!

– Ой, мечи! Ме! – Анатай алактап, тамашага чаптырган болду. – Тапкан экенсиң. Тамаша кылып койсо, тим эле... Ит экенсиң... – деп жүз аарчыны ыргытып жиберди.

Бир коркунуч өтүп кетти. Балдар жеңилдене дем алып, кужулдашып калды. Султанмурат жүз аарчыны төш чөнтөгүнө салды да, маяны айлана басты. Башы айланып, колу-буту калтырап турганын ошондо сизди. Эрдиндеги канын аарчынып, теңселе басып барып, маянын түбүнө кулады да, деми басылгыча чалкалап көпкө жатты...

9

...Алгачкы күнү аттар он-жыйырма кадам жерге тартып барып эле, тизелери калтырап, токтоп калып жатышты. Айдоону тайыздатып, соконун тишин саал көтөрүштү. Аттар каамытына көнүп кеткиче ошентип керек болду. Бүгүн жакшы тартып калыптыр. Курч туяктары дың жерге мылгый батып, төртөө **борозго** улай жүргөнгө көнө баштады. Чымдуу жер келсе, баштарын жерге салып, чымыркана тартышат. Куду алиги окуу китептеги бурлактар сыяктуу. Соко тиш жерди чытырата тилип, аттар кулак түбүнөн тер чыпылдагыча тынбай тартат.

Бирок күн бузулду. Аба нымтырап турду эле, заматта суук тартып, анан далбактаган сары кар жаап келди... Кыш али кетпеген экен да, мунусу коштошуп жатканы го. Бирок кошчуларга кыйын болбодубу...

Соколор жер тилип барат. Чубалжыган үч караан чаар ала мунарыкта толкун минген кайыктай кырга бир чыга келсе, толкундан шыпырылып түшкөндөй кайра жылгага кирип көрүнбөй кетет.

Эзилген ылайдан жуурулуп, жерден ат болуп суурулуп келаткансып, таноодон буу бүрккөн аттар жата калып тырмыша тартат. Булчундары буржуя түйүлгөн ысык сооруларына лапылдап түшүп жаткан кар эрип, боорунан ылдый чууруйт... Соко улам тыгылат. Султанмурат аттан түшүп келип, камчы сабы менен соконун тишине жабышкан ылайды тазалайт да, артта келаткан Анатай менен Эркинбекке кыйкырып коёт. Алардан жооп угуп, боорунан бери шөптүрөп, тер жыттанып турган аттардын ортосунан кысылып өтүп, дыңда жүргөн атына минет. Аттарга дем берип, дагы айдап жөнөйт.

Кар басылар эмес. Көк деиздин бетинде бараткан кемелер мисал үч кош калың туманды жирей ээрчишип, араң жылжкыйт. Уюлгуган калың кар дүйнөнүн үндөрүн бүт тумчуктуруп салгандай ың-жың. Кулак чуулдаган жымжырттан кошчулардын кыйкырыгы гана угулат... Эриген кар экени, же тер экени билинбей жаак ылдый суу шорголойт. Тизгин кармаган колдор муздак карга көгөрүп, шишип чыккан оң буту катар келаткан эки аттын тийишкен капталдарына кысылып, тартып алар бош жер жок, сыздап барат. Бирок Султанмурат тиштенди, артында Анатай менен Эркинбек келатат. Үч соконун алты тиши жер тилүүдө, күн али эрте, токтотор акысы жок. Аттар чыдаса болду, аттар гана чыдап берсе экен. Ошентип, оюнда аттары менен сүйлөшүп, аларга жалынат-жалбарат: «Чыдагыла, Камбар-Атанын тукуму, чымыркангыла! Бул оорчулук күн сайын баса бермекпи. Бүгүн кар жааса, эртең күн жадыраар. Чү, алгалагыла! Чыдагыла, жаныбарларым!

...Чабдарым, дили тууган, жаны жолдош жаныбарым, дың басып өзүң барасың. Тартканың соко, мингизгениң мен. Жаныңа батыра камчы чапсам кечир. Айла кеткендеги иш да, таарынба, Чабдар.

Карткүрөндөй каржайган Чоңтору, сен оң жагымда бороз малтап барасың. Чабдардан кийинки күчтүү сенсиң, ошол үчүн айдоо жакка кошком, ошол үчүн айдоо малтап, соко тартып, сага башкалардан оор болуп барат. Сени атам мактачу... Чү, жаныбарым Чоңтору, чү! Демиңен кайтпа, кыйынчылыкка алдырба! Умтул, Чоңтору! Чыда, жаныбарым!

...Чалкуйрук, сен да бир тууганымдай болуп калдың. Сен алдыда барасың. Чымыркана тарт! Чалкуйругуң булактап, көркөм атсың. Талыба, кыйыктанба. Чарчашыңа жол бербейм. Чү, жаныбарым Чалкуйрук, чү! Уят кылба!

Карагер досум, кандайсың? Жупуну, бирок жан жолдош атсың. Төрт ат тандап жатканда сени бекеринен алган эмесмин, ишенип алгам... Аксайдын айдоосу бүтүп, айылга кайтканда сени четке жетелейм, эл көрсүн, билип кой. Биз ошондо Мырзагүлдүн үйүнүн жанынан өтөбүз. Мырзагүлүм үйүнөн жүгүрүп чыгып, адеп эле сени көрөт, карагерим. Быякка жөнөөр алдында кол кармашып коштошо албай калдым. Бирок жүрөгүмдү жылытып, жүз аарчысы төш чөнтөгүмдө жүрөт. Кар тийгизбей, суу жугузбай сактайм. Мырзагүл оюман чыкпайт. Аны ойлобой коё албайм. Аны ойлобой койду дегиче жашоомдун кызыгы кеткени.

...Кызык кемпир биздин ашпозчу. Ач көз. Аттарга сугу түшүп, тамшана берет. Жакшы багылган экен, согумга жарачудай экен дейт. Эки эли казы шашпай чыгар эле. Илгери мындай аттарды ашка соёр эле дейт. Казы деп шилекейин чуурутат жез кемпир. Аттарга көзү тийбесе болду. Э, ошо да кеппи. Көз тиет деген калп деп окутпады беле мектепте. Тамакты маалында даярдап турса болду, былжырай бериң. Кызык, кечээ күнү тоо текенин этин салыптыр. Арык экен, антсе да кийиктин эти эмеспи, даамдуу. Эки мергенчи тоодон түшүп келатып, биздин отко кайрылыптыр дейт,

шыралга таштап кетиптир. Ушундай кыйын кезде салтты сактаган жакшы мергенчилер экен...

Аттар калчылдап жүрбөй калды... Буу көтөрүлгөн ат сооруларына кар тынбай жаап турду, эрип жатты. Төбөсүнөн баскан ным капты Султанмурат сыйрып таштады да, бүгүлбөй тоңгон колдору жан кайыштын илмегин чыгара албай кыйналды. Анан жаны кашайып, Чабдардын мойнун кучактап алып, буркурап ыйлап жиберди. Аттын кыйгыл-туздуу ысык терин эриндерине жугуза: «Алда байкуш аттарым ай...» – деп муңканды.

– Эй, Султанмурат! Кандайсың? Эмне болду? – деген Анатайдын үнү угулду.

– Чыгар аттарды! – деп Султанмурат кыйкырды.

10

Эртеси күн чайыттай ачылды. Кечээги алай-дүлөйдүн изи-жыты жок. Болгондо аба ным, саал чыйрыктырып сыдырым салкын, жердин бети кыламык кар, бирок тоо башкача, эски кийим ордуна жаңы кийим кийинип, сүткө чайынгандай таптаза. Чыгыштын көк асманын түркүн түс нурга бөлөп, дүйнөгө өзүн жар айтып жадырап, тоо артынан күн чыкты.

Бүгүн Эргеш менен Кубаткулдар келип калар. Беш соко, беш кош деген оңой күч эмес. Десант деп ошондо айтса болот. Анан үрөн сээп, маласын тартып сал да, Баба дыйкандан түшүмүн тилеп жата бер!

Ошентип, балдар тилкени эки тилимден кеңейте беришти. Алдыда Султанмурат, андан жүз кадамча артта Анатай, жарым чакырымдай кийин жакта Эркинбек...

...Маал-маалы аттарын «чү!» деп коюп, Султанмурат тетигинде четтеп бараткан атчанды көзү чалды. Ал айдоонун тигил учун кайрып, тоого бет алып барат, улам-улам кошчуларды карап коёт. Асынган мылтыгы бар. Башында саңсаң тумак. Мингени сөөктүү жээрде ат. Арттагы балдар да көрүп, кыйкырып калышты:

– Эй, мергенчи, бери кайрыла кет!

Бирок мергенчи жооп кылып үн салбады. Токтобостон, жакындабастан, улам карап коюп кете берди. Султанмурат кишинин караанын көргөнүнө кубанды, аттарын токтотуп, үзөңгүгө тура калды:

– Эй, мергенчи, шыралгаңа ыракмат! Ыракмат дейм! Жолуң болсун!

Бирок тиги атчан унчукпастан өтүп кете берди. Укпайт дегендей ыраак эмес болчу, бирок жооп кайтарбады. Кыязы, шашылып бараткан неме го. Аздан соң дөңдү ашып, көрүнбөй кетти.

Жарым сааттай убакыттан кийин дагы бир мергенчи көрүндү. Ал дагы мылтыкчан экен, ал дагы тоону бет алып кетти. Ал айдоонун быяк четинен айланып өтүп, ал да балдарды улам карап өттү, бирок кайрылбады, унчукпады, кошчулар менен саламдашпады. Салт билбеген немелерби, болбосо кошчу көргөн жолоочу кыя өтпөйт, кайрылып саламдашып, иш илгери болсун, кырман толсун, кепсенге келербиз деп кетет эмеспи. Чекиш чал айткандай, азыркы адамдар башкача болуп калганбы. Салтты унутуш деген эмне, айтса-айтпаса Чекиш чалдыкы туура белем.

Мергенчилер кеткенден кийин бир сонун окуя болду.

Адеп Анатай көрүптүр. Көрүп эле тамагы айрылганча кыйкырып калды:

– Турналар! Ээй, карагылачы, турналар учуп баратат!

Султанмурат башын шак көтөрүп, асманды карады. Төбөсү ачык, түбү жок, тунук көктө конгуроодой үн салып, кээде бири-бирине орун алмашып коюп, эки ача тизилген турналар учуп баратыптыр. Бийик учуп баратышат. Бирок асман андан бийик. Учукыйры, түбү жок ээн көктө каалгыган турналар шамалга учкан кыз жоолугундай болуп, көздүн жоосун алат. Султанмурат чалкалап карап туруп кыйкырды:

– Жаша-аа! Турналар!

Түшкө кирбес укмуш көргөнсүп, үчөө тең кыйкырды:

– Турналар! Турналар! Турналар!

Турналардын эрте келгени жаз менен жайга жакшы жышаан деген карыялардын сөзүн эстеди Султанмурат.

– Эрте келген турналар жакшы жышаан! – деп ээр үстүндө артына толгоно калып кыйкырды ал Анатайга. – Түшүм болот! Түшүм мол болот.

...Балдар ошентип акыйып карап турганда турналар акырындап төмөндөй баштады. Султанмурат бала болуп, башына жүн чыкканы турналарды жакын жерден көргөн эмес. Качан болсо бир көргөн түштөй бийик асманда учуп кетер эле.

– Карагылачы, карагылачы, конгону баратат! – деп кыйкырды Султанмурат. Үчөө тең аттарынан ыргып түшүп, кошту ордуна таштаган бойдон, турналар конуп бараткан адырды көздөй чуркашты. Жан аябай тызылдашты. Жакын барып көрүүгө чуркашты. «Укмуш ээ!» – деп өздөрүнчө энтиге кыйкырып чуркашты.

Ай, андагы Султанмураттын чуркаганы! Согоңчогу жерге тийбей дикилдесе жашыл кыраң жамынган жер алдын тосо жылып келаткандай. Тоолор жандай жүрдү. Нары карай конуп бараткан турналар кайрылып, бери карай каалгыш сүзүп келаткансыды. Кубанычка көкүрөгү өрөпкүп, буту жерге тийбей учуп бараткансыды. Турналардын бири бир тал канатын таштап кетсе Мырзагүлгө алпарып берер элем деп, бул укмуш окуяны бүт айтып берер элем деп, ээлигип чуркады. Жетсе эле болду турналарга, көрүп калса болгону. Көкүрөгүндө күйүтүү эмес, Мырзагүл деген назик сезимди ала чуркады. Колунда болсо, турнанын бир тал канатын кармап алып, ушу бойдон Мырзагүлгө чуркап жөнөмөк. Турнанын канатын суна кармаган бойдон Мырзагүлгө учуп-күйүп жетмек...

11

...Балдар кайра кайтып, кош айдоону улантты. Күн жакшы тийип берди. Түштө колхоздон араба келди. Аттарга чөп, балдарга картөшкө, эт, ун, отун алып келиптир. Чекиш бригад Эргеш менен Кубаткулду кош-мошу менен алып, эртең келмей болду деди арабакч.

...Ошону менен балдар айдоосуна кетти. Күн батканча айдашты. Кеч киргенде ошол тилкени бүтүрүштү. Айланта карасаң, аябагандай көп жерди коңторуп салыптыр. Балдардын биринчи айдоосу. Алдыда канча айдоо жатат. Бирок иштин башталышы бар. Башталышы болбосо уландысы кайдан болмок.

Күүгүм талаш акыркы борозду тилип чыгышты да, кайрылган жерлердеги алаларды терип айдап, анан токтолбостон соколорун жаңы тилкеге өткөрүштү. Эртең жаңы айдоо башталат.

Аттарды чыгарып, станга келгенче, каш карайып кетти. Кемпир жок, стан аңгырап ээн. Каруу кетип чарчаган балдар шашпастан, каамыттарын чыгарып, үйдөгү орундарына бөлөк-бөлөк жайгаштырып, он эки атты акыр ордуна пайдаланып жүргөн чөп салынуу арабага эки беттеме тизип байлашты. Эртең менен эрте туруп, аттарын кашып, сугарып алып, кайра ишке жөнөш керек. Караңгыда карайлашып бети-колдорун жуунушту, үй ичин кичине от тутантып, көжө жылыткандан эриништи да, оттун жарыгында кургак нан жеп алышты, муздак суудан бир-бирден жутуп, бүкүлү бойдон жата кетишти.

Султанмурат балдардан кийин уктады. Уктаар алдында эшикке чыгып, аттарды карап койду. Арабанын эки жагында алты-алтыдан байланган аттар кургак бедени жайбаракат күртүлдөтүп, кээде бышкырып коюп, тынч турушкан экен.

Түн мемиреп жылуу. Он бешинен өтүп калган ай отуруп чыкты. Султанмурат эмнегедир түпөйүл чочулап, бир аз басып жүрдү... Күндүзү көз жоосун алган тоолордун кокту-коллоттору айдын жарыгына ала көлөкөлөнүп сүрдүү, теребел тунжурап, караңгы түн тумчуктура басып турат, элсиз ээн жай. Бу күнгө чейин иш менен алек болуп жүрүп, иштен келгенде күп жыгылып, тырп этпей таң атканча уктап калып жүрүп, түнкүсүн бул тарап мынчалык сүрдүү болорун байкабаган экен. Ушинтип, чалды-куйдуланган оюнан ого бетер чочулап, ал үйгө кирди. Ордуна барып, көпкө уктай албай жатты... Ажымураттын айтканын эстеди, атам согуштан кайтканда Чабдарга учкаштыра кет, экөөбүз

элден мурда жетип тособуз дегени, тосуп алып, атасын Чабдарга мингизишет да, экөө үзөңгү кармап, эки жактан жандай жүгүрүп алышат. Ошондо күйүгүп далбалактап келаткан апасы, калган туугандар алдынан чыгат... Оо, андай сүйүнүч болсо, Чабдарды коштон чыгарып алып, ушерден түз чаап жөнөбөс беле... Кийин келип, өксүп калган жерин жүз эселеп айдап салбас беле.

...Анан кадимки аттамчыктан Мырзагүлгө жолукканын эстеп, караңгыда кайра күлүмсүрөдү. Кыздын алаканына жабышып, тумсак назик колу: «Мына мен, каалаганың. Мен кубанычтамын. Кубанычымды сезип атасыңбы?» – деп тилсиз айтканы азыр болуп тургандай туюп жатты. Анан кыздын кебетесинен өзүн тааныганын, ошого таң калганын, сүйгөн кызы экөө бир жан болуп калганына кубанганын да жыргап эстеди. Азыр Мырзагүл уктап жаткандыр... Султанмурат акырын төш чөнтөгүндөгү жүз аарчыны кармалап, сылап жатты.

Ошентип жатып кантип уктап кеткенин өзү билбей калды. Тырп этпей уктаптыр. Анан бир жаман түш көрүп, албарсты үстүнөн басып, муунтуп жаткансыды. Алкымдан муунтуп, колдорун артына кайрып жатты албарсты. Султанмурат чочуп ойгонуп, өңү-түшүн билбей бакырганча, бирөөнүн махорка жыттанган салмактуу туурук алаканы жаагын кабыштыра басты.

– Жаныңдан үмүт кылсаң унчукпа! – деди деминен махорканын кычкыл жыты урган неме кулагына кышылдап.

Анан ошол темирдей катуу кол жаагын капшыра кысып, оозун ачты да, чүпүрөк тыгып салды. Султанмураттын аза боюн муздак тер басып, өзүнөн-өзү калтырады. Булар кимдер болуп кетти, эмне үчүн байлап салышты?..

– Мунусу бүттү, – деп күбүрөдү алиги кышылдак беркисине. – Кана, эми тигилерди!..

Караңгыда Анатай жаткан ныптада алышып калышты. Анатай бир кыйкырып туйлап калды, бирок аны да байлап салышты окшойт, үнү чыкпай күшүлдөй дем алганы угулуп жатат.

Эркинбекти башка бир коюштубу, онтоп алып, ошо бойдон унчукпай калды.

Эмне болуп жатканын Султанмурат дале түшүнө албады. Чүпүрөк көмөкөйүнө тыгылып, оозунун ичи кургап, деми кысылды, байланган жип колун кесип, жансеректете уютуп баратты. Үйдүн ичи көзгө сайса көрүнгүс. Бирок булар кимдер, буерде эмне кылып жүрүшөт, эмне үчүн байлап салышты, эмне ойлору бар, же өлтүргөнү келгенби? Кайсы жазыгына?

Султанмурат туйлап, ооналактап кетти эле, тигилердин бирөө тизелеп өпкөдөн ныгыра басты да, бармактары темирби, чеке маңдайын оё нукуду. Акырын, бирок ызырына тактап айтты:

– Мөңкүбөй жат! Уктунбу? Балдардын башчысы сен болсоң керек ээ? Силерди бекер жоопко тартылбасын деп байлап салдык билсеңер. Түшүндүңбү? – деп кыш-кыш этип айтып коёт да, айткан сайын төбөгө чеге каккандан бетер катуу-катуу уруп коёт. – Эстүү болсоңор аман кутуласыңар. Силерди ушерден таап, чечип алганда, болгонун болгондой айтып бергиле. Силерди эмне кылмак эле! А эгер тил албай азыр мөңкүчү болсоңор, таарынбагыла, ушерден эле коңорду жулуп алам! Былк этпегиле! Өлбөйсүнөр, – деп алар күшүлдөп-бышылдап, сөгүнүп, какырынып чыгып кетти. Анан аттарга барышты окшойт, аттар үркүп күрс-тарс болуп кошкуруп жатты. Аздан соң бир топ аттын дүбүртү чыкты, камчынын чыпылдаганы, алиги кишилердин сөгүнүп-тилдегени угулду да, дүбүрт алыстап барып, биротоло житип кетти.

Бул окуянын коркунучтуу маанисин Султанмурат мына ошондо түшүндү. Урулар тура булар, коштун аттарын уурдап кетишпедиби! Ызасы ичин өрттөп, алсыз ачуусу кайнады. Колун бошотууга далбас уруп, ары-бери ооналактады, жылыш болбоду. Ого бетер тумчугуп баратат. Башын чулгуп, тили менен чүпүрөктү түрткүлөдү. Оозунун ичи ысып-күйүп, кан даамданып, опкоолжуп жүрөгү айланды. Ошентип, эптеп жатып, шилекей болгон былжырак

чүпүрөктү араң бүрктү. Камактан бошотко чыккансып, абадан энтиге дем алганда башы айланып, көңүлү караңгылай түштү.

– Балдар, менин оозум бошоду, – деди ал башын көтөрүп. – Менмин, Султанмурат! Тирүүсүнөрбү!

Эч кимиси жооп бербеди, бирок тиги экөөнүн тең орду-ордунда кыбыраган шыбырты угулду.

– Балдар, коркпогула, – деди анда Султанмурат. – Мен азыр. Азыр бир айласын табабыз. Силер менин айтканымды кылгыла. Анатай, кайдасың, кыбырап койчу?

Анатай дудук кыңылдап, оонай башын көтөрдү.

– Анатай, коё тур. Анатай! Ордуңан жылба! – Султанмурат төшөнчү-орундан, ат жабдыктардан артыла оодарылып оонап барып, жанына жетти. – Эми далыңы тосуп жат, мен да ошентем, колуну туштат. Колунду туш келтир дейм...

Экөө аркалашып жатты да, Султанмурат байлануу колу менен кыбырап жатып Анатайдын колу байланган жипти тапты. «Нары жат, бери жат, чыдай тур», – деп күшүлдөп жатып, жиптин учун таап тартты эле, бошой түштү. Анатай ыкшап колун чыгарып алды.

13

Чабдар ордунда калыптыр. Султанмурат үйдөн жүтүрүп чыгып, Чабдарга ыргып минди да, жулкунган жаныбарды бир тегерете токтой калып, балдарга кыйкырды:

– Анатай, айылга чап! Кармалбай тез жет! Элди чакыр! Мен ууруларды кууп жетип, алаксыта кармап турам. Тезирээк жете көр! Эркинбек, сен ушерде бол, эч жакка кетпе! Уктуңбу? Анатай, айылга чап! Мен кеттим!..

Жана дүбүрт кеткен тарапка Чабдардын оозун коё берди.

Алга, Чабдарым, алга, жан бирге жаныбарым! Кууп жет, ууруларды! Мен жыгылбайм, мен өлбөйм, менден коркпо, өзүңө кубат берсин! Чурка, жаныбарым! Өлсөк бир өлөбүз, ылдамыраак, ылдамыраак, Чабдар! Түн караңгы, мен көрө албайм, сен көрөсүң, тайманбай жаныңды үрө, аянбай күрпөң-күрпөң кулач кер, жаныбарым! Каерге жетишти

экен, колдон чыгарып жибербесек экен. Алгала, Чабдарым, алгала!.. Мүдүрүлбө, сүрдүкпө, эки көзүң экөөбүзгө шам болсун, жаныбарым!..

14

– Куугун! – деп бакырып ийди уурулардын бири, жакындап келаткан ат дүбүртүн угуп.

Экөө коштоодогу аттарды сабап, чаап жөнөштү. Эми куру санаа менен баюу бүттү. Же бар, же жок. Эми жоголуш керек. Эми куйрукту кыпчып качкандан башка арга жок.

Аттарды башка-көзгө чапкылап, бирин-бири шаштырып, урушуп-сөгүнүп, жандарын ала качты. Көп аттын дүбүртүнөн жер дүңгүрөдү. Ат жалында, атчандын кулак учунда шамал ышкырды. Караңгыда түн жээги жок, шары катуу кара дайра болуп бет алды каршы акты.

– Токто! Кутулбайсыңар, токтогула! – деп айкырык салып, Султанмурат улам жууктап кууп кирип келатты.

Бирок калың дүбүрттөн анын ач айкырыгы үзүл-кесил угулат.

Чабдар! Мал асылы Чабдар! Атанын жан жолдошу Чабдар! Түндү жиреп шукшурулуп учту, жаныбар! Бул Аксайдын этегин баскан караңгы түндө мүдүрүлүшкө да, кууганына жетпеске да акысы жоктой окторулуп чуркады.

Султанмурат ат коштой өксүй чапкан ууруларды бат эле баса жетти да, окчунураактан жандай чапты.

– Таштагыла аттарды! Таштагыла! Коштун аттарына тийбегиле! – деп кыйкырды.

Уурулардын бири коштогон эки атты алдыңкысына тапшырды да, Султанмуратка атырылды, аттан оодара тээп өтчүдөй жутунду. Бирок Чабдар буйтап, жолотподу.

Жайлачудай кууган уурудан буйтап, Султанмурат топ атты коштогон уурунун алдын торой, аттарды кайрый чапты.

– Кайры артка! – деп кыйкырды.

– Жолобо, жайлап салам! – деп күркүрөйт ууру.

Бирок Султанмурат көшөрө алдын тороп, кайрый берди.

Ушинтип кайкып учкан топ канаттуудай кайрый сала чаап баратышты. Алиги артынан кууган ууру жете келген сайын Султанмурат топ аттын нары капталына чыгат, аякка барса, бери капталына чыгат. Иши кылып түз качууга ууруларга жол бербеди.

Ошондо караңгы түндү жаңыртып мылтык тарс этти. Султанмурат мылтык үнүн укпай калды. Жарк эткен октон Аксайдын түн баскан жайыгы, жанынан чаап өтүп бараткан топ аттардын карааны, серендеген эки атчан көз ирмемге жарык боло түшкөнүнө таң калып, ою жыйналбай аттан учуп кетти. Ташка урунган мүрү какшап калганын да сезбей ордунан кайра ыргып тура калганда, астындагы аты мүдүрүлбөй эле окко учканын билди. Чабдар башын жерге ургулап, коркурап, чаап бараткансып, төрт аягы тыбырап жатты...

Жаны кашайган Султанмурат ойлоп-карап турбастан уурулардын артынан чуркады:

– Токто-о! Кутулбайсыңар! Кууп жетем! Чабдарды эмне өлтүрдүңөр? Атамдын атын эмне өлтүрөсүңөр?

Эсин жыйбай, аргасыз ачууга алдырып, атчандарды кууп жетчүдөй, кайрып келчүдөй болуп, Султанмурат жиниге чуркап баратты. Дүбүртү улам алыстагандан алыстап, уурулар кылчайбастан кетти. Султанмурат ага көнө албады, кууп жеткиси келди. Өрт алгандай бүткөн бою, бети-колу күйүп-жанып чуркап баратты. Жана аттан жыгылганда кыр таштарга алдырган колу менен бети ысып-күйүп, улам чуркаган сайын чыдатпай ооруду.

Акыры күйүгүп эт-бетинен эки-үч аласалып кетти. Жүрөгү мыкчылды. Бул тунжураган дүлөй караңгыны жектеп, көзүнөн от чагылып, жанына баткан оорудан онтоп, ооналактап жиберди...

Уурулардын алыс кеткен дүбүртү акырындап өчүп баратканын солуктаган Султанмурат жерге кулагын төшөп угуп жатты. Дүбүрт уламдан-улам жердин туюк теренинен араң угулуп, анан биротоло өчтү да, кара жер тынчып жатып калды...

Мына ошондо Султанмурат кыңкыстап ордуна турду, үн сала муңкана ыйлап, кайра артына темселей басты. Сооронор алы да, айласы да жок, же бул каран түн түшкөн Аксайда аны сооротор жан жок. Согуштан кайткан атасын тосуп чыгарда учкаштырып ала барам деп Ажымуратка берген убадасын эстеп алып, ого бетер мууну бошоду, ого бетер өксөп ыйлады. Эми Ажымурат экөө Чабдарга минип алып, стансага келген атасынын алдынан чаап чыга алышпайт. Эми Аксайга себебиз деген эгиндин баарын себе алышпайт. Тиштери жаркылдаган соколорун сүйрөтүп айылга салтанаттуу кайтар күн эми болбойт. Мырзагүл эми кубанып көчөгө чыгып тоспойт. Султанмуратты көрүп, сыймыктанып турбайт... Үмүт-кыялдын баары талкаланды... Ошол үчүн ыйлап баратты...

Жел жеткирген жаңы кандын жыты каңылжаарын жапырып, араанын козгогон сайын улам кара тумшугун жаланып, ач карышкыр күрпөң жортуп келатты. Жыт кууп, жакындаган сайын ач карыны кынжыйып ичине тартып, эртең мененки өлүмсүк, суз көздөрү от жанып кызарып келет. Кыштан арык чыккан кылкандаган каман жалдуу дөбөт карышкыр эле. Аксайды кыштаган бөкөндөрдүн арык-торугун кармап жеп жүрүп, бу кышты кечирди. Эми бөкөндөр казактын эрме чөлүнө түшүп кеткенден бери, кабыргасы каржайып, тумшугун желге тосуп, улуп-уншуп отуруп калган. Жаш бөрүлөр тобу менен тоодо аркар-кулжанын алсырагандарын кууп жүрөт. Бул болсо, суур качан чээнден чыгат деп, күнгөй боорду жойлоп келген, чарчаганда ач курсагын күнгө кактап, тилин саяндатып солуктап жатат. Бирок бүгүн-эртең чыгат деген суурлар кечигип, али жок. Айласы түгөнгөндө карт бөрү күнөстөгү көк ыранды жалмалайт. Ал оокат болмок беле, өзөгүн өрттөп, ичин ого бетер курутат.

Жаңы кандын жыты башын айлантып күчөгөн сайын бөрүнүн заары күчөп, башка бир ит-куш ээлеп албагай эле дегенсип, өзүнөн-өзү ыркырап коюп, күчөй жортту... Шилекейин чуурутуп азгырган жыт жылкы этинин жыты эле.

Жылкынын эти менен теринин буруксуган жыты бөрүнү мас кылып жиберди.

...Ушу жутунган боюнча боюн токтотпостон барып өлүк жылкыга тиш салмакчы болду, бирок куу бөрү көнүмүш сактыгына салып, шилекейин жалана боюн зордоп токтотуп, өлүктү бир айланып чыкты. Жылкынын өлүгүнүн жанында адам турганын көрө сала бөрү селес токтоду. Адам чочуп тура калды.

– Эй! – деп Султанмурат тап берип, жерди тепти.

Карышкыр кетенчиктей секирди да, куйругун такымына кысып, четке жылжый басты. Жолу болбоду. Адам турат. Адам этке жолотпойт. Бөрү жортуп саал алыстай берди да, тык токтоп, ыркырап адамга кайрылды. Көздөрүнөн көк чаар учкундар чачырап, кылкан жалы түксүйдү. Башын ийнине ката жыйрып, азууларын шакылдата арсайтып, жаалы көзүнө чыгып, акырын жакындай берди.

Султанмурат катуу кыйкырып бөрүнү токтотту да, Чабдардын жүгөнүн шыпырып ала койду. Жүгөндү колуна ороп жиберип, ооздукту салмоорлоп кармады. Эми анын куралы ушу жүгөн болуп калды.

Карышкыр дагы жакындап келди да, кылкан жалы дүгдүйүп, тулку-бою тырышып, секирмекчи болуп, жерге жабышып жата калды. Көздөрү Султанмураттын көзүнө кадалды. Бөрүнүн көзү курчураак, заардуураак сезилди.

Бирок Султанмурат жалтанбады. Болгондо өмүрүндө биринчи жолу жүрөгү муштумдай эт экенин, ал дүкүлдөп көкүрөгүн ургулап жатканын даана сизди...

Султанмурат жүгөндү оңтойлото кармап, илгери жүткүнө даяр турду.

Репрессия – кысымга алуу, куугунтуктоо, мамлекеттик органдар тарабынан жазалоо

Этика – адептүүлүк, ыйман-ынсаптуулук жөнүндө окуу, илим

Гуманизм – адамга боорукердик, камкордук кылууга, жакшы көрүүгө, сыйлоого, урматтоого негизделген мамиле.

Күнөс – күн тийип турган күнөстүү жер, тоонун күн нуру жакшы тийип турган бети

Бийкеч – бойго жетип калган кыз

Көйкашка – өзүнүн акылмандыгы, баатырдыгы, эрдиги, өткүрлүгү менен башкалардан айырмаланып турган артыкча, мыкты

Жабдык – ар кандай эмгек куралдары, шаймандар

Каңылжаар – мурун көндөйүнүн түп жак бөлүгү

Бороз – кош айдаганда соко жүрүп кеткен жол, соконун жерди каңтарып кеткенден кийинки изи

1. Сабак учурунда Инкамал-апай эмнелер жөнүндө айтты?
2. Сөз болгон өлкөлөрдүн саясий-экономикалык абалы туурасында эмне билесиңер? Бул аңгеме Султанмуратты кандай кыялдарга алып келди?
3. Анын атасы Бекбай кандай адам? Баланын Жамбыл шаарына барганы эмнеликтен эси-көөнүнөн калгыс окуяга айланды?
4. «Жыргал үстүндө адам ойлонбойт» деген жазуучунун сөзүн же «Бу дүйнөдө ата деген болору жакшы тура...» деген Султанмураттын ой толгоосун кандайча түшүнөсүңөр?
5. Турналардын эрте келишинин түшүмдүн мол болушуна кандайча байланышы бар?
6. «Мергенчилер» кимдер? Алар менен «Бетме-бет» повестиндеги Ысмайылды окшоштуруп турган эмне?
7. «Кудурети күчтүү табият дүйнөсүндө адамдар бири-бирине курал көтөрүп ок атып жатса да, адам тукуму кырылбайт, турмуш менен өмүр улана берет» деген автордун оюн кандайча түшүнөсүңөр?
8. Аталар көтөргөн чамгаракты кулатпай, коломтого жаккан отту өчүрбөөчү, турмуш менен өмүрдү улантуучу Султанмурат жана курбулары: Анатай, Эркинбек, Эргеш, Кубаткулдардын согуш мезгилинде көрсөткөн эрдиктери жөнүндө силердин оюнар кандай?
9. Тыналиев башкарманын «дыйкан дайыма тобокел кылат, бирок жерге дайыма үмүттүү карайт» деген сөзүнүн маанисин чечмелегиле. Чыгармага тандалып алынган эпиграф повесттин идеялык-көркөмдүк сапатын ачууда кандай жүк көтөрүп турат?
10. «Аксай десанты» деген темада дилбаян жазгыла.

«ЭРТЕ КЕЛГЕН ТУРНАЛАР» ПОВЕСТИ

Заманыбыздын залкар сүрөткери Ч. Айтматовдун бул повестинде согуш мезгилиндеги кыргыз жергесиндеги кыйынчылыктарды, оор жоготуулар менен Ата Журт башына түшкөн мүшкүлдү ким кандайча көтөргөнү, нечен курмандык менен келген жеңишке ким кандай салым кошкону таасын көрсөтүлөт. Чыгармадагы бүткүл окуя башкы каарман Султанмураттын башынан өткөргөндөрү, аны кайрадан элестетүүсү, таттуу үмүт-кыялдары аркылуу берилет. Султанмурат, Анатайлар кимдер? Көрсө, алар жазуучунун классташтары экен. Согуш жаңы башталган кезде, Айтматов он үчтөгү бала эле. Ал алааматтын адам башына алып келген бүткүл азап-тозогун өз көзү менен көрүп, ошол турмушту өз башынан өткөргөн. Ч. Айтматов улуу жеңишти жакындатууга кошкон балдардын ченемсиз эрдигин ушул «Эрте келген турналар» повестинде бөтөнчө бир эргүү, бөтөнчө бир кайталангыс сезим менен берген.

Чыгармада тынч турмушту бузуп, адам канына кумар болгондорго үмүт менен жер оодарган, үмүт менен үрөн сепкен адамдар карама-каршы коюлган. Бекбай менен Сатаркулдардын көтөргөн чамгарактарын кулатпай, коломтого жаккан отун өчүрбөөчү Султанмурат, Анатайлар бар. Анткени бейпил турмуш үчүн, адамдардын бактылуу жашашы үчүн, адамдар улуу үмүт менен уламдан-улам жерге дан чачып, үрөн себет. Мына ошол жер жырткандар менен адам үмүтүнүн түбөлүк аткарылышы үчүн күрөшкөндөрдүн арасында Ч. Айтматовдун таластык балдары да бар. Алардын эл-жер үчүн жан үрөп иштеген иштери кадимки «Манас» эпосундагы укмуштуу баатырларды да эске салат. Ошондуктан жазуучу башкарма Тыналиевди элдик баатыр көк жал Манастын өзүнө, ал эми Султанмурат баштаган балдарды анын баатыр чоролоруна бекеринен салыштырган жок.

АЛЫКУЛ ОСМОНОВ

(1915–1950)

Алыкул Осмонов отуз беш гана жыл жашап, ошол кыска өмүрүнүн он беш жылдай убакытын эле чыгармачылык ишке арнады. Бирок өзү айткандай, «кыйын жашап, жакшы жазган» акын кыска өмүрүндө нар көтөргүс көркөм дөөлөттөрдү жаратып, кыргыз адабиятында өз ысымын Чолпон жылдыздай жаркыратып калтырып кетти.

Ал 1915-жылы азыркы Панфилов районундагы Каптал-Арык айылында туулган. Өтө жашында ата-энесинен ажырап, Токмоктогу жетим балдар үйүндө тарбияланат. Кийин Фрунзе (азыркы Бишкек) педагогикалык техникумунда окуусун улантып, 1932-жылы «Чабуул» (азыркы «Ала-Тоо») журналына кызматкер болуп орношот. Талапкер бала Токмокто интернатта окуп жүргөндө эле ыр жаза баштап, анын айрымдары дубал газетага да чыгат. 1930-жылы сентябрда «Сабаттуу бол» газетасына жарыяланган «Кызыл жүк» деген ыр – акындын алгачкы басмадан чыккан чыгармасы. Ошол биринчи ыры жарыяланган он беш жашынан тартып, акын улам поэзия дүйнөсүнө терендеп кирүүгө аракеттенип, 1937-жылга чейин анын «Таңдагы ырлар», «Жылдыздуу жаштык», «Чолпонстан» аттуу үч ырлар жыйнагы жарык көрөт. Бирок бул китептер акындын талантын, жекече өзгөчөлүгүн толук көрсөтө албады. Ал жыйнактардагы ырлар ошол кездеги көпчүлүк акындардын ырларынын деңгээлинен аша албады, атүгүл айрымдары эстетикалык жактан жармач болуп, төмөн да турду. Ошону менен бирге бул жыйнактардан акындык таланттын «жылт» эткен учкундарын көрсөткөн айрым ырлары менен саптары көрүнө калган учурлар да болду.

Айрыкча, акындын жеке турмушу ары татаал, ары өксүктүү: жашынан учук оорулуу болуп, жаш жанына тынчтык бербеген катуу илдетке чалдыгып, кан жөткүрүп калды. Бир жагынан айыкпаган кесел акынды алсыратып чүнчүтсө, экинчи жагынан көксөп жүрүп көргөн кызы Жыпар айына жетпей чарчап калды. Буларга кошумча, жары Зейнеп менен турмуш оту күйүшпөй, көбүнчө жалгыз, түнт жашады.

1937-жылдан кийин сегиз жыл өткөрүп, 1945-жылы акындын «Махабат» жыйнагы жарык көрдү. Бул жыйнак кыргыз адабиятына өз үнү бар таланттуу акындын келгенин көрсөттү. Өлүм, өмүр, дүйнө, жашоонун маңызы, эмгек, сүйүү, жаратылыш жөнүндөгү байыртан бери эле ырдалып келаткан темаларды А.Осмонов өзүнчө көрүп, өзүнүн жеке турмуш элегинен өткөрүп, өзүнчө чечти. Эң негизгиси – ал катуу изденди: укмуштай көп окуду. Батыш жана Чыгыш адабиятынын ири классиктеринин чыгармаларын которду, эл аралап, элдин сөзүн жыйнады, күнү-түнү түйшүк тартып, «ыр көлүндө сүздү», пьесалар жазды. Мына ушундай талыкпас изденүү, чыгармачылык түйшүк, өзүнө-өзү алым-сынбоо акынды жетилтти.

Айтылуу Алыкул акын чыгармачылыгы гүлдөп, поэзиянын не бир керемет сырларын ачып, анын не бир бийик белестерин ашып бараткан мезгилде, 1950-жылы, бар болгону 35 жыл жашап, узак жыл жанын кыйнап келген дарттан – кургак учуктан каза тапты. Ошентсе да акын Алыкулдун ысмы ыр жандуу кыргыз журтунун ар бир үйүндө, ар биринин дилинде мейли ыр менен, мейли жан дүйнөсүндөгү ташыркаган талант менен түбөлүк жашай бермекчи.

МАЛЯР

Маляр келди, бир чоң үйдү майлады,
Кабак түйгөн капалыкты айдады.
Ушул адам, ушул сырдуу кийимчен –
Бул дүйнөнүн үстүндөгү каймагы.

Кетти, кетти, кетти чоң үй капасы,
Кеткенине кубанды уул, атасы.

Ушул адам, ушул эски кийимчен –
Бул дүйнөнүн үстүндөгү тазасы.

Үй тазарды, жарк деп кабак ачылды,
Өмүргө кас учкан чандар басылды.
Сөздөрү орой, чала кызуу бул адам –
Бул дүйнөнүн асылынын асылы.

Эң кеч жатып, элден эрте тура алган,
Ойлогонун ойдогудай кура алган.
Касиеттүү мындай кымбат кесиптен
Менин атам, билбейм, неге кур калган?

ЖУМУШЧУ

Жумушчу калк – дал өзүмдөй жөнөкөй,
Анда – **каруу**, менде – таттуу **көмөкөй**.
Бизсиз – ырсыз жана дагы эмгексиз
Бул турмуштун бир минуту жөн өтпөй.

Нечен дайра, нечен суулар байланып,
Өлкөбүзгө нечен шаар жайланып.
Жумушчу калк кана соруп чылымын,
Мен үстүндө ак куш болуп айланып.

Жумуш күчөп, жыл артынан жыл кууп,
Ондоп, бүтөп, улам бийик, кең куруп.
Жумушчу калк чайын ичип үйүндө,
Мен үстүндө алтын канат ыр тууп.

Бакыт жасап кур темирден чапкылап,
Тынчтык жасап, отту араага тарткылап,
Бул жашоонун жаны бизде экенин
Мен жар салам, канатымды каккылап.

ДУБАЛЧЫ

Эй, дубалчы, бийик кетти дубалың,
Кызыл, кызыл кыштарыңа кубандым.
Көнүл үчүн кол тездигин мага бер,
Сен бербесең, кимге менин убалым?

Бүгүн башка, кечеки мен караган,
Түздүгүнө, бектигине таң калам.
Чык, чык урган чың үнүндү мага бер,
Сен бербесең, кимге кадыр сала алам?

Ушул ак шерт, кечээ элиңе берген шерт:
Менин шаарым андан жаңы, андан бек.
Сынык өлкөм курч болотко куюлуп,
Шылдың болду согуш деген кара бет.

Барган үйгө, дагы он ирет барамын,
Билбегенге, көңүлүм түшүп карармын.
Ачык кыял, марттыгыңды алгандай
Муну дагы бекер сурап алармын.

А. ОСМОНОВДУН ЭМГЕК ТЕМАСЫНДАГЫ ЫРЛАРЫ

Алыкул чыгармачылык менен алпурушкан мезгилде, акындардын темаларынын эң башкысы эмгек болгон. Алар үгүтчү катары элди жумуш кылууга чакырган, көп нерсени бүт эмгек кылууга байланыштырган, маселен, аялдагы сулуулук анын көрк-келбетинде, сымбатында эмес, анын коомдук пайдалуу жумуш аткаргандыгында, мекен үчүн жан аябай иштегендигинде болгон. Эмгек кылууга чакырган миндеген ырлар жазылган, бүгүн анын баары тарых барагында гана калды. Осмоновдун да ошондой ырлары көп эле болгону менен, ал бул темада кандайдыр бир өзгөчөлөнүп көрүнө алган, б. а., эмгек ырлары аркылуу да акындык жүзүн көрсөтүп, өзүнүн жеке ойлорун айта алган. Маселен, «Маляр» деген ырда ушул кесиптин адамдарына мүнөздүү болгон пейилди, жалпы образды алдыга сүрөп атпайбы («сөздөрү орой, чала кызуу»), а башка акындарда эмгек адамдары бардык жактан келишкен кылып көрсөтүлүп келген. Анан ушундай кесиптен биздин ата-бабалардын куру калып келгенин, деги эле үй куруп, ал жерде маданияттуу өмүр кечирген жашоо

образынан алыс калганыбызды «касиеттүү мындай кымбат кесиптен менин атам, билбейм, неге кур калган?» деген суроо менен туюнтуп койт.

А. Осмонов эмгек процессин көбүрөөк сүрөттөйт, каармандарынын ички дүйнөсүнө аралашууга аракет кылат, ар бир ырында өзү кошо жүрөт, акын катары жумушчуга өзүнүн мамилесин, симпатиясын билдирет.

Каруу – күч, кубат, дарман.

Көмөкөй – кичине тил менен таңдайдын ортосу.

Далы – дененин бир мүчөсү, ийин.

1. А. Осмоновдун поэзиясында эмгек темасынын көп ырдалгандыгын эмне менен түшүндүрөсүңөр?
2. Азыр А. Осмонов кыргыз жумушчусун кантип ырдамак?
3. «Маляр» деген ырда малярдын образы кантип ачылган, образ ачуудагы поэтикалык каражаттар.
4. Жумушчу жана акын («Жумушчу» ыры боюнча талдоо).
5. «Дубалчы» ырынын ошол кез үчүн мааниси, ырдагы насаат, таалим, эки кесипти салыштыргыла.

АККАН СУУ

Ай аккан суу, аккан суу,
Шылдыр мончок таккан суу,
Сыр дайрадан чоң туруп,
Сыр аякка баткан суу.

Ай аккан суу, аккан суу,
Асман кезип шашкан суу,
Тынч деңизден кең туруп,
Бир чыныга баткан суу.

Ай аккан суу, аккан суу,
Ар пендеге жаккан суу,
Карысы да, жашы да
Кесирленип чачкан суу.

Ай аккан суу, аккан суу,
Өмүрдүн көркүн ачкан суу,

Ошентсе да адамзат
Бир тыйынга саткан суу.

Ай аккан суу, аккан суу,
Жок жерден кошун тапкан суу,
Айбанаттын бардыгы
Белинди кесе баскан суу.

Ай аккан суу, аккан суу,
Жалпы ааламды баккан суу,
Ошентсе да баркы жок,
Ар кай жерде жаткан суу.

Ай аккан суу, аккан суу,
Ичинде болбой таткан суу.
Өмүрү кең, күнү жок
Бул аккан суу, кандай суу?

Ай аккан суу, аккан суу,
Суун кургап түбүндө,
Акпай калсаң ошондо,
Түшөр элең көңүлгө.

Чаңкар эле адамзат
Азар эле адамзат,
Бир тамчыңа бир уулун
Сатар эле адамзат.

КАЙЫНДЫ

Калды, калды Кайыңды айлым ыраактап,
Мен **калтардай** алыс кеттим кылактап.
Мүрү түшкөн жетим куштун канатын
Айыктырган сууларыңа ыракмат.

Кеткен жолум күндүк эмес, айчылык,
Ошондуктан бир барбадым кайрылып.
Чолоо тийбей, боорум – калем экөөбүз,
Өскөн айыл, тууган жерден айныдык.

Же эр болбой сан жигитти башкарып,
Же мен болбой күйгөн оттой таш каарып,
Баркын билбей, жаным – калем экөөбүз
Бир боор эже-агаларды таштадык.

Неге унуттум ууз таза күндөрдү,
Кылтак менен **кыргыз** тутуп күлгөндү?
Эне-атадан, тууган-достон иши жок,
Таштан беле Алыкулдун жүрөгү.

Жок, туура эмес, кайда барсам – айлым бар,
Мага эне казак, кыргыз, орустар.
Ким өмүрдө кан кечишсе биз менен,
Ошол болот мага курдаш, мага жар.

Эстейм сени, Кайыңды айлым, сагынам.
Барбайм сага, сагынганда не кылам?
Бул турмушта мен атылган – күлүк ок,
Дениз, дайра, тоодон өтүп жарылам.

Учам алыс, арышым бек, чоюлбайт,
Такам – болот, тамандарым оюлбайт.
Тирүү жаным буйрубаган сыяктуу,
Мен өлгөндө сөөгүм сага коюлбайт.

ООРУЛУУ АКЫН

Оорулуу акын,
Ойго жакын,
Ооруп алсыз олтурат.
Акын, акын,
Акын баркын
Өлүм билбей кол сунат.

Оорулуу акын,
Сөздөрү алтын,
Алсыз, жалгыз олтурат.

Кантсин акын,
Ак кагаздын
Бетин ырга толтурат.

Оорулуу акын
Өмүр артын
Каламына калтырат.
Билген достор,
Жан жолдоштор
Эстесин деп бир убак.

Оорулуу акын
Соолук баркын
Эми билип тамшанат.
Кимдер келет,
Кимдер кетет,
Келүүчүгө из калат.
Оорулуу акын,
Ойлоп баккын,
Биздин журтка не калат?

Биз өлөрбүз,
Бирок өчпөс
Жазган ырлар төрт сабак.
Заман калыс,
Эрдик, намыс
Керек болор, берели.
Жан бүткөнчө
Кадырлайлы
Ата менен энени.

Кесир – бир нерсенин баркын, кадырын билбеген текеберчилик, аны чангандык, баалабагандык
Калтар – кылдарынын учу агыш, кызгыл тарткан жылтылдак кара түстүү түлкү
Кылтак, кыргый – канаттуулардын түрү.

1. Акындын поэзиясындагы Ата Журт темасы.
2. А. Осмонов эмне үчүн ар бир ырында өзү жөнүндө, өз тагдыры тууралуу ой жүгүртөт?
3. Оорулуу акын эмне үчүн ойго жакын?
4. Акын тагдыры ырларында кандайча чагылдырылган?
5. Ырларды интонация боюнча, уйкаштык боюнча талдап бергиле.
6. Ырлардан метафора, салыштыруу, эпитет тапкыла, алардын кандай кызмат аткарганын айтып бергиле.
7. А. Осмоновдун ырларын жаттагыла.

КЕҢЕШ ЖУСУПОВ

(1937)

Белгилүү прозаик К.Жусупов 1937-жылдын 14-апрелинде Нарын областынын Нарын районундагы Он-Арча айлында туулган. 1961-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетин бүтүрүп, газетада кабарчы болуу менен эмгек жолун баштаган. Андан кийин азыркы Бишкек шаарында басмада, киностудияда иштеген.

«Күтүү», «Акын», «Эненин жүрөгү» деген аңгеме, новеллаларын студенттик курагында жазып, адабиятка өткөн кылымдын 60-жылдарында кошулган. Ал – «Жүрөгүм менин тоолордо», «Микеланджело мекенинде», «Күлгүн курак», «Тоолуктар баяны», «Кан жолдогу ойлор», «Тулпар» сыяктуу окурмандарга белгилүү китептердин автору.

Кеңеш Жусуповдун «Ыр сабындагы өмүр» эссесинде таланттуу акын А.Осмоновдун инсандык жана чыгармачылык бейнеси таамай тартылып, бул чыгармасы үчүн жазуучу мамлекеттик сыйлыктын лауреаты болгон. 1987-жылдан азырга чейин «Ала-Тоо» журналынын башкы редактору болуп иштеп келет.

ЫР САБЫНДАГЫ ӨМҮР

(Акын Алыкул жөнүндө документалдык баяндан үзүндү)

«Көргүм келет, көргүм келет миң ирет,
Айткым келет сүйөм, көлүм, сүйөм деп.
Элесимде көл жатпаса шарпылдап,
Ырларымда анда кандай касиет».

(А. Осмонов «Көлдүн кечки көрүнүшү»)

I

...Алыкул таң шоола менен кошо турду. Кийинки күндөрү уйкусу качып баратат.

Ал короодогу өрүктөрдү аралаган таш төшөлгөн кыска жолдо аркы-терки басып жүрдү. Быйыл сатып алган көгүш «Победаны» айдар киши жок, кар баскан тейден турат. Адегенде ар кимге айдатып жүрдү. Жакындан бери Жапар деген жигитке жалыйна төлөп, айдамакка макулдашат. Мурда жалгыз башынды кайда болсо батырар элен, а мобу темирдин азабы мынчалык болорун билип коюптурбу!

Күндүн таңкы кызыл нурлары көк асманда каалгыган ак булутка жармашты, акын күндө караган алыстагы тоо башына чалынды. Алыкул ошо саам күн нуру тийген аппак тоонун бети ылдый чуркагысы келди... Неликтен үйдө кармалып, керээли-кечке шамы өчүп отурат?! Жөтөлгө жаңырган боз тамдан табият керемети сулуу да, улуу да эмеспи.

Алыкул оор, оор жөтөлдү. Ак кар бетине кыпкызыл түкүрүк түштү. Ал бутунун учу менен карды шилеп жаап койду. Башы айланып кетти, көзүнө калбырланган теректер көрүндү.

Негедир акындын көз алдына көлдүн толкуну келатты. Толкундун добушу угулду... Алыкул ушу көлдү биротоло көрбөй калчудай болуп кетти. «Кантип?» – деп чочуду акын. Алыкул түнү бою көлдү ойлоп чыкты.

– Болотбек, – деди үйгө баш баккан Алыкул. – Мобул кагазды Жапарга бер. Таякем көлгө барабыз деп жатат. Камданып тез келсин де.

Он алтыдагы кара тоголок бала **аштама** каалганы жаап, көчөгө чыкты.

Үйдү жыйыштырып, от жагып аткан кемпир Алыкулдун сөзүнөн чочуп кетти.

– Ботом, кыштын чилдесинде көлдө эмне бар? – деди кемпир, колун күбүп. – Жылуу-жумшак эле үйдө отурбайсыңбы, эми?

Алыкул жооп айтпады, эжесинин сөзүн жактырбады, үн катпай энтигип, тетири басты.

– Жок дегенде ушул кышында, ооруп жатканыңда көлүм дегенди койсоңчу, – деди кемпир. – Көлгө кетсек бирөө үйдү чаап кетпейби!

– Болотбек калат. Жашпы эми... – деди Алыкул. – Чаап кетер эмне дүр-дүйнөбүз бар эле?!

– Көлдүн кайсы жерине барасың? Адегенде үй дегенди дайындап кам көрүп албайсыңбы? Абалың алдакы болсо, деди кемпир. – Кимдин үйүнө барасың?

– Эл-журт бар эмеспи...

– Эл-журт эле дейсиң тунгансып... – деп, кемпир тескери бурулуп күңкүлдөдү. – Андан көрө табыпка түшпөйсүңбү...

Алыкул сөздү жактырбаганда мулуяп унчукпай калчу.

Тигинин бир айтканын бербегенин билип калган кемпир амалы түгөнүп, акыры колуна тийген төшөнчү, идиш-аякты үйдөн алып чыгып, машинанын артына шыкады.

Алыкул кемпирдин булкулдаганына жаны ачыса да, ичтен тынды. Сырга кемпир Алыкулдун эки-үч ата өткөн жек-жаат эжелери болчу. Ал айылда там-тарагы жок, ар кимдикинде жүргөн немелерге боору ачып, быйылкы жазда уулу экөөнү чакыртып алды. Жети айдан бери бирге турушат. Адегенде бир чети үй-жайга караан, жардамы тиер бекен деп бел кылган. Андан деле турмуш тунуп кетпеди. Ошентсе да тууган дегендин көңүлүн оорутпаган Алыкул ичинен өзүн гана жемелеп жүрдү.

Кандек үрүп, дарбазаны көздөй чуркады. Алыкул чакырткан Жапар келди.

– Жапартай, көлгө баралыбы? – деди акын.

– Мейли. Өзүңүз билиңиз, байке, – деди Жапар. Ал ийни менен дем алып, бети, ээрди көгүш тартып, чүңкүйүп, күрс-күрс жөтөлгөн Алыкулга бир паска айран таң кала карап, көзүн ала качты.

– Анда машинанды көрүп, от алдыр, – деди акын, аял-баласын таштап макул болгон жигитке ыраазы боло.

Алыкул демигип, үйдөн кызыл папкесин алдырып чыкты да, машинага салып, өзү көчөгө утурлай чыкты.

Ал заматта көл үстүнө учуп жеткиси келди. Көл жаныбар акынга далай саам дем берип өлүмдөн сактап

калып жүрбөйбү?! Көптөн бери көлүн көрө элек. Арыктап, алсырап баратканы да ошондон уламдыр. Алыкул үчүн көл эненин сүтүнө окшош эле. Көлдү түшүндө да көрүп туруп алды. Оюнан да кетпеди. Көлдү чаңкап турду. Ал жөнүндөгү ырын эстеди.

«Сүйөм сени өмүр күнүн сүйүнтүп,
Санааркабай нечен сансыз жыл күтүп.
Бала сүйүү, эне сүйүү, жар сүйүү
Сени чындап сүйгөнүмө бир күндүк».

Алыкул «Победасына» отурду. 88-24 номерлүү көк «Победа» эски боз тамдын короосунан чыкты. Үйдө он алты жашар Болотбек, сары кандек үрүп калды.

Бул 1950-жылдын декабрь айынын башы болчу.

Алыкул Осмонов ушу кезге чейин машинанын азабын көлдө болсун, Фрунзеде болсун далай сапар тартып келген. Акчалуу болсом биринчи иретте машина алам дечү. Мына, бир жылдан бери машинелүү. Анан эми моминтип өз машинасына отуруп, айылды кыдырып ыр жазууну эңсебеди беле! Ар бир адамдын өмүр баянын уксам деген.

Тоолор, бактар, талаалар ак ала болуп, жомоктогудай көрүнөт, ар кайсы жеринен каргалар уча качышат, кээде алардын зым карагайдын башында соксоюп конуп калышканын көрөсүң.

Акыры Алыкул көлдүн илебин сезгенде кабагы ачыла түштү.

Көл жээгине келгенде акын машинаны токтотту. Ал жолдон чыгып, көл жээгине каалгый басты, элдейген карааны таш арасындагы шыбактарды аралап арбандап баратты. Жээкте селейген Алыкул жыбыраган көлдүн бетинен жоготконун издегендей кыдыра карады. Бир оокумда көлгө колун жууп, жакасын көтөрүп, жээк өйдө жөнөдү.

Көл бетинде сүзгөн жалгыз ак куу акын ырын эске салат.

«Кыштын күнү талаа көрксүз, көл сулуу,
Ток пейилдүү кыштактар бар жыпжылуу.
Жымжырт жаткан биздин өмүр ушул көл,
Толкун эмес, толкун эмес, ал – ак куу».

Бир маалда Алыкул машинаны көздөй басты. Жээк менен машинанын аралыгы ага бир күнчүлүк жолдой көрүндү. Ал улам өрдөн тынып, демигип келатты, улам тура калып, кайрылып көлдү карап коёт.

Ал машинага араң жетти. Жол бою көзүн жалдыратып отурган бойдон кете берди. Алыкул машинанын каалгасын улам ачып, эс алып отуруп, «Койсарыга» жетти. Жээкке машинаны токтотту. Бу саамкысында басууга кубаты жок болчу. Жээкке барып, жөтөлгөн бойдон далайга отурду.

Ушу саам Алыкулдун көз алдынан көлдөгү өмүрү тизилип өтгү белем...

II

«Чар-Уяда» баягы ызы-чуу жок, аңкыйып, көчкөн боз үйлөрдүн орду калган.

Алыкул «Чар-Уянын» ээн талаасында кечке жуук, эртең менен «бүркөө түндөй» жалгыз сөлдөйүп жүрөт. Ал кээде кара жерден кочуш топурак алып, аны жыттап, жер үстүнө салаасынан чууртуп келет. Айдарым талаага түшүп, чөп баштарынын ыргагына, ар бир курт-кумурсканын кыймылына каранат. Торгойлоруна кулак түрүп, асмандагы ак булутту узатат, чөптөрдү да жыттайт, «ың-жыңсыз тынчтык менен эрмектешет». Акынды мыжыккан «мен киммин?» деген ой. Пендечиликте ар адам суроонун жандырмагын Алыкулча акылмандык менен чече алабы?!

«Мен киммин? Бир жай адам – Алыкулмун.
Эгерде жаза албасам – алсыз кулмун.
Томсоруп, кол куушуруп өтүп кетсем,
Заманга анда менин кайсы кунум?!»

Алыкул көл жээктеп, шалбааны көздөй төтө жол менен эртели-кеч илкип басат. Көл жарыктык адамды сергитчү, көңүлдү ачып, жаман ойдон, ички өзү менен акыйнек айтыштан арылтчу. Ал бир улуу сулуулуктун, жакшылыктын түбөлүк жарчысы эле. Көлдү караганда Алыкулдун ооругусу, дүйнөнү кыйып кеткиси келчү эмес. Ал береги асманга, сулуулукка тирүү бойдон калгысы,

табияттай таза болгусу, ого бетер жан боорундай сүйгүсү, береги кереметти адамдарга сүйүнчүлөгүсү келген.

Ал көлдү карап отуруп келе калган кайсы бир ыр саптарынын ичтен күбүрөп, анан дептерине шилтей салчу.

Алыкул Ысык-Көлдү жөө кыдырып, жээги менен айланып чыккысы келген. А бирок, аттиң, жарым чакырым баргандан кийин чарчап, желге ыргалып калар эле.

Алыкул кээ бир күнү талаадан «чабыттап жем издеген ак барчындай» үйүнө эки-үч сап ыр таап келет. Акындын бир күнү «соп-соп десең баса албаган кош өгүздүн жаманына» барабар. Кээ бир күнү «көктө сызган тулпар ат». Кандай мээнет менен тапса да, акындын максаты ырын элге тартуу кылуу, өз доорунун чын китебин, дайрадай тынбай аккан эрдиктерди жазуу эле.

Акындын андай бейпайын көл жээгиндеги эс алууда жүргөн бекерпоз кара көздөр түшүнмөк беле. «Күнүмдүк ырахатка мас болгондор» акындын кыял-жоругуна кыт-кыт күлүшөт. Акын кыт-кыт күлгөн ай нурлуу эркетайларды жек көрбөйт, алардын шылдыңынан уялбайт. Акын атүгүл жаш теңи сүйбөгөнүнө, бүркөө түрүнө, ал кетирген оорусуна, соңунда баласы жогуна, кедейлик, жоктугуна уялбайт. Акын момундан уялат: эл алдында «көзгө толор бир чоң эмгек кылбагам».

Акын шам жанганда баш пааналаган түнөгүнө кайтат. Тапкан олжосун акын бардык адамдарга: баягы шылдыңдап кыт-кыт күлгөн аялга да, жолдошторго да, баягы асыл жарга да... – баарына тең ыраа көрүп чачкысы бар. Акын баарын сүйөт, анын жек көргөн душманы жок. Мейли адамдар ага **кайырдин** болушсун, шылдыңдашсын, күлүшсүн акын андан кемибейт. Ал адамга боорукер. Кайра адамдарга жакшылык тилейт. Жаанга калган аркандай чыйралат. Анткени чыгармачылыктын жыргал-кууралы ошондо.

Алыкул түнкүсүн ыр менен алек. Ал түн баласынын көбүндө кирпик какпай, иштегенди жакшы көрөт. Ошондо иши жылат. Көлдүн кезек-кезек күү менен урулган шарпылдагы угулуп турчу. Акындын алдында күйгөн үлбүл шамы алыскы жээктеги жанган маяк менен эрегишип,

кадыр түн тосуп, түк өчпөй чыгат. Дүйнөлүк адабияттын тарыхында түн ичинде үкүдөй тирмейип иштеген Петрарка, Гёте, Бальзак, Достоевский жана башкалар болгон экен. Алыкул Пушкиндин түнү иштээрин билген. Байрон «Абидостон келген колукту» поэмасын төрт түндө жазып бүткөн.

Түнкүсүн үй суук болчу. Кээде Алыкул токойдон, жээктен өзү сүйрөй келген отунун түнү бою жагып чыгат. Ошентсе да сууктун тумшугу көптө барып сынар эле. Алыкул улам чыртылдап өчүп күйгөн оттун илебине ыктай жылып, буту-башын оронуп, сырдына калема экөө суукту, акын баркын билбеген өлүмдүн кол сунушун тоотпой: «Аттиң, эки ооз ыр жаратсам ээ», – дейт.

Акын А. Осмоновдун 1944-жылдын кыш айында, отуз төрт күн ичинде, жасаган эмгегинин түшүмүн карайлычы. Алыкул бул күндөрү эки миңден ашык ыр сабын жазган. Ал жазуудан ырахат алган. 1944-жылдын мартында Койсарыда биротоло поэзияга башын байлаган акын мындай дептир: «Жазуу деген кандай кымбат нерсе. Дүйнөдө жазуудан өтөр жыргал жок. Эч болууга мүмкүн эмес». Алыкулдун айтканы күндүр-түндүр иштеген Петрарканын «Жазбай калсам, анда жашабай эле коём» деген сөзү менен үндөшүп атпайбы! Алыкулдун чыгармачылык өмүрүн карасаң, акын ийгилигине алымсынып, ыраазы болуп, магдырап, токтоп калган эмес, улуу акындардын сабагын алган, дээринде бар изденген адам өзүн-өзү ачып, акыл-сезимин байытып, дайыма алдыга, сулуулукту табууга умтулган. Ошон үчүн акындын ички дүйнөсүндө өсүш болгон.

Алыкул көбүнчө жылт этип жанган оюн жоготпой, тема коюп, дароо дептерине кыскача шилтей салчу. Кээде ошол теманын жанына пайдаланчу сөзүн же ыр сабын эскерип жазган. Анан ошол дептерлерин карап иреттүү иштеген. Акын ыр жазгыча оюн жедеп бышырган, жакшы-жаманын териштирген. А. Осмоновдун көлдөгү өмүрүн жана чыгармачылык өнөрканасын байкап жүргөн жолдошторунун бири Ш. Жамансариев минтип айтканы эске түшөт: «Мага А. Осмонов адегенде жөн гана ойлонбой, көл жээгинде бекер

жүргөнсүп көрүнгөн. Жаңылышмын. Ой-санаасы эле ырда экен. Жүрөгү жылыганда гана ыр чыгарат тура. Жазам дегенин тез иштейт. Бир жазууга ою жетилбесе, жүрө берерин билдим. Алыкулга «ушуну жаза салчы» десең, көшөрүп болчу эмес. «Бөлөк бирөөнүн жүрөгүн менчиктеп албайм, ыр чыкпайт», – деген. Өзүнүн оюн гана ыр кылып жазчу. Алыкул ыр жазардан мурда темасын, айтар ойду, кандай көркөмдүктө жазыларын, көлөмү канча, деле төрт тарабын зергерче саресеп салып караган. Анан «жети өлчөп, бир бычып», көңүлү жылып, көзү жетип, дити тартканда, ою жетилгенде гана киришкен. Ошондо гана чыгарманын бактысы жарк деп ачылат эмеспи.

* * *

...Алыкул түндөн селт этип чочуп ойгонду. Аны бирөө ойготконсуду. Ойготкон ак кагаз бетиндеги калемидир. Бир ойгонгон соң далайга уктай албай, түн күзөтмөй адаты. Ал далайга көлдүн аста-секин шыбыртын тыңшап жатты. Кыш илсеби үйгө билгизбей кирип ичиркентет. Бул канчанчы кыш? Алыкул канчоосун билет? Өмүр дегениң да уурданып өтүп баратты.

Акын темир керебетине өчөйө отуруп, оркойгон тизесин жуурканга ороп, бир аз жылынды. Ал дептерине калем менен «Отуз жаш» деп тема койду.

«Брас, өмүр кандай кыска, кандай аз, тагдыр ошол өлчөмүнөн көп кылбас...» – деп жазып барып, Алыкул андан ары улай албай, кагазга тирмесе отуруп калды. Анын көз алдынан учкан куштай зымырап өмүр кербени өттү. Алыкулун курусун, көрсө, жарым жашын жашап коюптур?! А мүмкүн, мындан аз жашаар...

«Бирок, чиркин, аздыгына мейли эле...»

Кана баягы ырдын саптары, шыңгыр этип колдон түшкөн чынынын шоокумундай беймаал келе калчу?!

Миң сан суроо адамды туш-туштан каптайт. Кана баягы ооздон чачылган сөздөр? Ойлордун табылбаганын карачы?! Эмнеге ыр шыдыр кетпейт? Эмнеге, ким үчүн жазасың ырыңды? Береги эки сап ыр акынга алыстан чыккан

чакырыктай угулду. Башка сөздөрү табылбай жатты. Акын алсыз белем...

Алыкул калемди ыргытып ийип тура качкысы келди. Кайра эле баласын кыйбаган атадай жазганына үйрүлүп отурат. Мындай түн күзөтүү далай өттү. Калеми экөө бир сап ыр таба албаса да, калем-кагаз менен отуруунун өзүнчө делбиткен жыргалына кумар. Өзүнө бирде урушсаң, бирде энелик мээримдей боорукерсиң. Бир жазганда коркуп да, сүйүп да, жан ачып да иштейсиң. Акыры кубанычын дегдейсиң. Ошо марага жетүүң керек!..

«Анын октой тездигине катат баш...»

Алыкул жаш кезинен жашоо, өмүр, анын кыскалыгы жөнүндө эрте ойлонуп келатат. Ал жыйырмага чыгып-чыкпай жатып, «Оо курбум, кеткен менен өмүр кыска» («Жолдошторум менен», 1934-жыл), «Кыска өмүрдү мол кылууга аттанган» («Билинбеген үч мезгил», 1937-жыл), «Кыска өмүргө чындап болсун даба деп» («Портретке», 1937-жыл) өмүрдүн суудай агып өткөнүнө, кыскалыгына кейиген. Алыкул жыйырма бешке чыкканда, 1940-жылы, «Артың өкүнүч, алдың кызык койнунда аз жашадым, дагы азыраак жашармын», «Көбүктөнгөн күлүк аттай аркырап, жыйырма беш жетип келди чапкылап» («Көбүктөнгөн күлүк аттай аркырап») деген ыр саптарын жазган.

«Кечээ гана тиги кырда жок эле,

Кайдан чыкты боз ат минген отуз жаш?...»

Алыкул поэзия, сүйүү, өмүр үчүн күрөшүп, алардын бар-кын эрте билген. Аларга аёо менен баа берген. Ошондуктан жаңыдан акылга, күчкө толгон кезин ал бир алтымышка чыккан кишидей кейиште айткансып кетет.

Алыкул ушуга дейре эле пайдасы тиер, жарытылуу эч эмгек кылбаптыр. Анын курбулары майданда жанын кыйып, душмандан Ата Мекенди коргоду. А Алыкул болсо өзүнө жакпаган бир аз ыр жазымыш этиптир. Калк камын ойлогон азаматтын отузга чыгып алып жасаганы ушулбу?

Жок.

Акын болуп, элинди сүйүп, пайдамды тийгизем десең, Музадан күнүгө толкунданууну, ырайымды күтпөй,

темирдей эрк менен жоокер көкүрөгүн окко тоскондой эрдикте чыдап иште. Эл тарыхын баяндаган, духун көтөрүп, дилинди тазартар, акыл-насаат айткан, кубаныч-кайгысын жеткире берген, жүрөк жылыган сонун ыр жаз. Жалкоого, ач көз, арамза, мансапкорго бакыт, толкундоо, ырахат, жакшы ыр сабы бекер жерден өзү келип бербеси чын. Өзүнө, өмүрүнө акыл токтотуп, ишине зергердей өжөрлөн! Ошондо толкундоо, ыр сабы өзү күттүрбөй келет.

Ыр сабы удаама-удаа жаабаса да, Алыкул устадай өжөрлөнүп, калеми экөө отура берди.

«Токточу, өмүр, токточу, өмүр, токтой тур!..» – деди, Алыкул **Пегас** атын минип издеп чыкканы эки сабак ыр, курал-жарагы сүйүү болду, үйү – бүткүл Ата Журт. Бул да аздык кылат. Акын болуудан мурда адам болушун керек белем. Өмүрдү кандай жашап өтүү өзүндөн экен. Акын өмүрү кыябында тартылган жаадай чыйрак керилип, ошол чыңалуусунан өмүр бою жазбай, сынга салгандай өтүш керек турбайбы!

«Он беш жолу улам кайра туулуп,

Он беш жолу жашарбасам карап тур!..»

1944-жылдын кыш күнүндө элүү төрт сап ыр табам деп жатып, Алыкул түндү аппак атырды. Ал ырдын акыркы сабын жазып бүтүп, кудундап сүйүндү. Ал жаз айын көргөндөй ичи жылыды. Уйкусуз түнүнө кайыл, жеңишине, кубанычына акыры ыраазы. Муну эч бир ырахат менен алмаштырууга болбойт эле. Ар бир жеңиш, ар бир ыр сап, ар бир ыр ушинтип кара түйшүк менен келет.

Кыргыз адабиятында А. Осмонов ойчул акындардын бири деп бекеринен айтылбаган чыгар.

А. Осмонов боз улан кезинен философия китептерине кызыккан, акылмандардын сөздөрүн дептерине жаза жүргөн. Алыкул акылмандыкты, даанышман ойлорду, чындыкты, турмушка, адамга, чыгармачылыкка, акынга баа берген тыянактарды өзү ачкан.

Алыкул ырларында турмуш, өмүр, жашоо жөнүндө дүйнөнүн акылмандарындай иреттүү ойлонбосо да, өзүнүн кыска өмүрүндө калемдештеринен өзгөчөлөнгөн,

дүйнөгө ачык, тике караган акындык көз карашы болгон. Ал турмушта жакшы-жаманга башы бышып, эрте жетилип, көзү ачылган. Акын кичинеден чоңду, майдадан улукту көрүүгө, жөнөкөйдөн татаалга жетүүгө умтулган. Алыкул элдин байыртан келаткан акылмандыгын, салтын, ооздон-оозго, колдон-колго өткөн маданият байлыгын, ата мурасын танбай, сүйүп, үйрөнүп, жаңы турмушка гумандуу, оптимисттик көз карашта караган. Алыкул ошондуктан жашоо турмушунда куру даңк, дөөлөт, даражага сук артпаган, дүнүйөнүн артынан сая куубаган, колдо барга каниет кылган токпейил, сыпайы, адептүү, боорукер, сак, эмгекчил болгон экен. Мына, Алыкулдун колундагы байлык, дүр-дүнүйөсүн карайлы: калем, музыка, поэзия, китеби, махабаты. Алыкул дайыма жакшылык, ой-санаанын маданияты жөнүндө ойлоп, ошонун камын жеген. Дити кара эч качан бийик максат, улуу жеңиштерге жете албасын билген.

Чыныгы чыгармачылык гана акынга кубаныч, ырахат, бакыт алып келет эмеспи!

Алыкул жаш кезинде өзүнүн бекерпоздук менен өткөн күндөрүнө аябай өкүнгөн. Дүйнөлүк адабияттын улуу адамдары эмгек менен гана көрүнүшкөн. Эмне үчүн алардын сабагын үйрөнүп, жолун жолдобойт? Алыкул улуу Гётенин чыгармасына, өмүрүнө жаш кезинен суктанган. Сексен үч жашты жашаган немец элинин улуу акыны элүү жашында беш жүз чыгарма жазган, алтымыш жыл жаны сеп албай иштеген Гёте өмүрүндөгү чыгармачылык түйшүгүнө баа берген дешет. «Төрт жума да өзүмдүн ырахатым үчүн жашабадым. Мен дайыма тоого таш көтөрүп чыкканы баратып, колундагысын кулатып жиберсе да, кайрадан таш көтөргөнү камынган, чексиз убараланган адамдаймын», – дептир. Ал эми Бальзак бир күндө он сегиз сааттан иштеген. Күн сайын иштеген В.Скотт, В.Гюго, Флобер, Ж.Санд, Болер, Брюсов жана башкалар болгон. Ал эми Эмиль Золя: «Бир сап жазбаган бекер күн өтпөсүн», – деп айтыптыр.

А.С.Пушкин күз айы жемиштүү иштегендей, А. Осмонов жазды жакшы көрсө да, насили кышында жемиштүү иштеген. Анын себебин эки анжы жоруса болор. Бир чети

кыштын ызгаары Алыкулга бычактай тийсе, үйдө отуруп ыр жазган. А экинчи жоромол: жеке турмушунун ызгаары менен табият ызгаарына чыйралган акынга **Муза жадыгей** ырайым этип, ырын шыдыр жазсын деп, даарып кетсе керек. 1945-жылдын январь айында үч поэманы же болбосо бир миң эки жүздөн ашык ыр саптарын жазган. Ошол эле жылдын декабрында Алыкул кээ бир күндө сегиз ырдан жараткан күндөрү да болгон. Отуз күндүн ичинде төрт поэма же болбосо эки миңдей ыр саптарын бүткөн. Үч саптарынын билинбеген, ичтен күйгөн оттору, акак таштай салмактуу сөздөрү, адамды жакшылыкка, бийиктикке, сулуулукка, күрөшкө чакырган ойлору бар.

Алыкул «Койсарыда» эки кышты өткөрдү. Эки жаңы жылды тосту, экөөндө тең жалгыз шам менен отуруп, калеми менен сырдашып: «Барактап, ой улантып, китеп ачтым. Вино ичпей, кол кубантып ырлар жаздым», – деген. Акын «Койсарыдагы» түнкү жалгызчылыгын төмөнкү ырында жазган:

«Түн суук, кыш ышкырат үйлөрдү ачып,
Ой-кырга дубана албас күмүш чачып.
Бйлатат, урат, ойнойт, ыза кылат,
Жыргалдуу жазды алыска ала качып...»

Акын ушундай маалда да чөгүп, ымтырак болуп калбады. Ал калеми экөө кайра күчөйт. «Кеткен кемтик жакшы ыр менен жетилет. Андай болсо, көп кечикпей кууп жет».

Алыкул барган сайын башын жогору көтөрүп, эмгекчил, бактылуу адам эле. Ал ичинен Петраркача «жазганды ичер суум, көрөр күнүм так бүткөндө гана токтотом» – деп кесе тиштенди. Ооруп жүрсө да, алсыз болсо да, Алыкул «аалам алпы Шекспирдей күч менен», «Аалы шерден алдуу болуп», ыр жазганын байкайбыз. Акын ыры деп мээримин төктү. Ал бардык кудуретин ырына жумшады. Ырынын жаралышына, ошонун жашашына кубатын берип жиберди. Алыкул бардык эле өнөр менен адабияттын улуу иштерманынын жолуна түшкөнгө далалат куруп, кайгы аркылуу кубанычка жетүүгө умтулган.

Өнөр, адабияттан кабары жок, кайдыгер адамдай өзүбүзгө **сопол** суроо берип көрөлүчү: Алыкул жедеп кайтпаган оорулуу болсо, аз өмүр сүрөрдү туйса, бирөө аны кыйнап жатпаса, эмне үчүн алына ченеп иш кылбай, ушунча кымбат жанынан аша кечип, неге күнү-түнү иштеген?

Ал жашоону, тиричиликти, турмушту сүйгөн. Акын өзүн аяган жок, бизди аяп, сүйгөн. Адамдарга кылдай арамдык санабай, биздин камыбызды көргөн, дүйнөнү кооз, сулуу, ыйык көрсөткөн. Жүрөгүбүз таза болсун деген, бечара. Акын тирүүлөргө насаат айтып, сезимди, акыл-ойду тазарткан. Биздин адам экенибизди эскерткен: эмгекке, сүйүүгө чакырган. Өзүнүн ой-санаасындагы, жашоосундагы кемчиликти башкалар кайталабасын деген. Турмуштун оор-жеңилдигине, кубаныч-кайгысына чыда, адам экендигинди унутпа деген, саймедиреп.

Акын деген поэзиянын саябандуу гүлбагына тынч, келекелеп, жыргап жан багайын деп келбейт. Ага алсыздыктын кереги эмне! Поэзияга бел буугандын дымагы, океанда кол кайыгын айдаган адамдай, күчтүү, үмүткөр болушу керек. Ошондо гана поэзиянын азап-тозогун, ырахатын сезе билесиң. Поэзиянын эшигинин алдында «Алсыздарга жол жок» деген жазуу турарын дүйнөлүк поэзиянын улуу акындары какшап турушат. Дүйнөдө «акын калп айтпайт» деген кеп, ишенич бар. Кейпи, бул ырасым байыркы гректерден бери келаткан акындардын өмүрүнөн улам чыкса керек. Непада байыркы гректерде жаза тайып акындар калп айтса, улуу күнөө, жазага татыктуу эле, акындын калпы өзүнүн чыгармасынын, өмүрүнүн бүткөнү менен барабар болгон. Эгерде азыркы күндө поэзиянын алиппесин тааный албаган кунарсыздар, анын эшигин сүзүп, жөөлөп киришкендер, ыйманын жеп калп айтышса, анда алар чыныгы акындын кешигин сагалап, эптеп күн көрүп, ошонун шарапатынан жан багып, күн кечиргендер. Ырларына калп айтканы, – анда ал өзүнө калп айтканы. Андай өзүнө чындыкты айта албаган **ычкынчаак** акындан эмне жакшылык күтөсүң?!

Аштама – бир нерсени экинчиге кийгизип, улап коюу

Кайырдин – башка диндеги киши

Пегас – чыгармачылыктын пири, акындыктын колдоочусу

Муза жадыгей – искусствонун пири, колдоочусу деген түшүнүк

Сопол – кыска, чолок

Бичкынчаак – жалганчаак, тайсалдама

1. 5-класста өткөн «Толубай сынчы» поэмасын кайрадан окуп чыккыла. Жазуучу көрсөткөн таамай салыштыруулар, элдик сөздөр кайсыл учурда пайдаланылган экен?
2. Петрарканын «Жазбай калсам, анда жашабай эле коём» деген сөзү менен Алыкулдун 1944-жылдын кышында «Койсарыда» өткөргөн күндөрүнүн кандай байланышы бар? Ошол мезгилде ал күн сайын ондогон ырларды, кээде поэмаларды жазыптыр. Укмуштуудай мындай түшүмдүү, өндүрүмдүү иштөөнүн сыры эмнеде?
3. «Отуз жаштын» жазылыш тарыхын К. Жусуповдун жазганы боюнча айтып бергиле, ал ырды таап, көркөм окугула. Жазуучу А. Осмонов жөнүндө жазып жатканда эмне үчүн Шекспир, Пушкин, Гёте, Шота сыяктуу алп адамдардын, дүйнөлүк классиктердин атын улам кайталап атап турат?
4. «Көл жана Алыкул», «Түн жана Алыкул» деген темада дилбаян-толгонуу жазгыла.
5. «Ысык-Көл жана Алыкул» деген темада поэзия кечесин өткөргүлө: көл жөнүндө акындын ырларынан көркөм окугула; А. Осмоновдун өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу викторина суроолорун түзгүлө. Ал соболго жолдошторуңар жооп берсин; «Акын көлдүн жээгинде» деген сүрөт тарткыла жана Алыкулга арналган ыр боюнча конкурс уюштургула.
6. Чейректтик кайталоо сабагында дилбаян жазуу үчүн болжолдуу темалар: «Акын жана көл», «Алыкулдун поэзиясы – чындыктын ыры», «Акындын өмүрү – ыр сабындагы өмүр».

ЭССЕ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Эссе – адабий сындын, изилдөөнүн өзгөчө бир жанры, анын башкы айырмалуу белгиси – өз алдына койгон проблеманы, ачууга аракеттенген теманы өтө эркин берет.

Бул жанрда автор тандаган теманы изилдөөдө адабий сын эмгектериндегидей баяндоонун ырааттуулугун, жыйынтыктардын аргументтүүлүгүн сактабайт. Эсседе автор өз ой жүгүртүүлөрүн, кыялын кеңири көрсөтөт. Адегенде ушул мааниде колдонулган.

Терминдин мааниси биздин «тажрыйбалоо», «сыноо», «иштелип бүтпөгөн чыгарма» деген сөздөргө жакын. Бул жанрда жазган автор ар кандай окуяга, көрүнүшкө, инсанга өзүнүн баасын берүүгө тийиш. Стилинин образдуулугу, сүйлөө речине жакындыгы жана курчтугу менен айырмаланат, мындай чыгармаларда көбүнчө философия, эстетика, адабий сын, көркөм публицистика аралаш келет. Жанрдын эң негизги белгиси – документалдуулугу, б. а., тарыхый болгон окуяга, реалдуу турмушка, чыныгы жашап өткөн жана жашап жаткан каармандарга кайрылышы. Бул жагынан ал очеркке жакын, а бирок очерктен айырмасы – стилинин өтө эркиндиги, көркөм фантазиясынын байлыгы, субъективдүү (жекече) ой пикири, тигил же бул окуяга, адамга, тагдыр-мүнөзгө мамилесинин күчтүү берилиши. Бул сапат-белгилер «Бир сабындагы өмүрдө» да даана көрүнүп турат. Мисалы: «Ал эми Алыкул Осмонов болсо өзүнүн балалыгы, ата-энеси, туулган айылы жөнүндө эң аз жазган, тактап айтканда, беш-алты эле ыры бар. Ал суз балалыгын, ошол опур-топур, сур жылдарды эстегенди жаман көрчү. Атүгүл өзүнүн өмүр таржымалында да эсте калбаган балалык чакты, ата-энесин, өз айылын, ошо оор мезгилди оозго алгысы да, эстегиси да келген эмес. Алыкул калеми төшөлө элек боз улан кезинде эле «сенин айың, сенин далай жылдарың, ушул күнгө, сезбейм, кантип жылганын...» деп, балалыгын баштап келип, «кимди ата дейм, айткан менен уят ко» деп зарланып, каңырыгы түтөгөн.

Акын тегин жерден мынчалык күрсүнбөйт эле, анткенинин жөнү бар. Алыкул көпчүлүк элчилеп ата-эненин мээримин көрбөй да, сезбей да калган. Ал бала кебетеленип, ата-энеге эркелегенди башынан өткөзгөн эмес».

ТӨЛӨГӨН КАСЫМБЕКОВ

(1931–2011)

Тарыхый романды жазуунун чебери, кыргыз эл жазуучусу Т.Касымбеков чыгармачылыкка шыктуу экени Кыргыз мамлекеттик университетинде окуп жүргөндө эле байкалган. 1958-жылы «Тууган жер», 1960-жылы «Адам болгум келет» аттуу китептери жарык көргөндөн кийин кара сөз жаатына дагы бир таланттуу жазуучунун келип киргенине жалпы адабий коомчулук күбө болгон эле. Анткени «Адам болгум келет», «Жетим» повесттери ал кезде адабий сында да, окурмандардын кабыл алуусунда да жакшы ой калтырган.

Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» чыгармасы – кыргыз адабиятынын айдыңындагы алгачкы тарыхый роман. Жазуучу мындан башка да «Жетилген курак» аттуу чакан романын жазган. «Сынган кылыч», «Келкел» тарыхый романдары менен Төлөгөн Касымбеков өлбөстөрдүн катарына кирди.

«Адам болгум келет» повести кандайдыр бир деңгээлде алыскы Жаңы-Жол районунун Ак-Жол айылында туулуп өсүп, турмушка жана чыгармачылыкка умтулган, турмуштан өз жолун, өз ордун табуу үчүн күрөшкөн автордун өзүнүн алгачкы өмүр жолунан да кабар берет. Аталган повесттин баш каарманы Асыл жогорку окуу жайына өтөм деп келип өтө албай калып, кайра айылга кетип, атка минер актив болууга аракеттенет. Көптөгөн өйдө-ылдый убаракерчиликтен кийин ал актив болуудан мурда сөздүн толук маанисиндеги Адам болуу керек экендигин жакшы түшүнөт.

Төмөндө жазуучунун ушул повестинен үзүндү окуйсунар. Мындан тиешелүү тыянак чыгаруу өзүнөрдөн.

АДАМ БОЛГУМ КЕЛЕТ

(Повесттен үзүндүлөр)

– Асылбек!..

Көзүмдү ачсам, этек жагымда камчысын бүктөй кармап, атам турган экен. Сыртка кийчү сары купайкесин кийип, эни төрт эли текматы менен белин бекем курчаптыр. Төбөсү карыга тиер-тийбес болуп, жүзү күнүрт чалып жакшы көрүнбөдү. Нары кичинекей терезенин сынган көздөрүнө адеп камыр менен гезит чаптай берип, назар салган кишиге куду чылпак баскан көздөй ботала болуп калган. Күн жайылганда биздин үйгө араң жарык кирчү. Жарык кадыресе экен, башымды көтөрсөм:

– Мен районго кеттим. Сен машина менен артыман бар. РайФО ченден тап. Иш бар... – деди атам. Үнү кандайдыр басаң. Бирдеме жөнүндө мени менен макулдашканы тургандай. Кебетеси баягыдай эле суз, бирок мамилеси кыйла жумшак. Айтор, эмне айтар экен деп кулак түрдүм. Атам ашык сүйлөбөдү, кайта мен жактан алаксып, башка бирдемеге көңүлү ооп, үй ичин кыдырата тиктеди. Көзү төркү кадада турган сомкесине түштү. Үбөлөнүп кете тургансып, акырын колуна алды да, кармалап туруп-туруп, ийин кага улутунуп, кабагын чытыды. Калем сайгычында шиш учталган жалгыз калем жүргөн экен, аны сууруп алып көрдү, кайра ордуна сайды. Карачы... Жээктери кырылып, бети майланышып кирдеп, эскилиги жеткен ушу сомке, боор этинен кесилип жасалгансып, көзүнө ысык, жүрөгүнө кубат. О оомал-төкмөл дүнүйө, бул так он жыл мурда жатса-турса жанында, аттанса ээрдин кашында, машинага түшсө жамбашында жүрбөдү беле!

Үшкүрүп жиберди да:

– Гм... тура турсун... – деп күбүрөдү. Али бышык бекен дегендей, сомкени айланга дагы бир карады да, жанагысындай эле этияттык менен кадага кайра илди. – Тура турсун. Асылбек бир жерге илээшсе, ошо тутунар...

Мени бир тиктеп алып, тышка чыгып кетти. Аттын

дүбүртүн тамдын самтыраган камышынын айдарымга шыдыр-шыдыр эткен жеңил шоокуму басты.

Апам уй саап болуп, өзүнчө жобурап далиске кирди:

– Бир балгам сүт араң... Байып калды, торпогун кошуп эле жиберсе болот эми. Э Асыл, турдунбу, каралдым! Окуйм деп жүрүп, биротоло алың кетип, көк жашык болуп калган окшойсуң. Жаткың келсе жата бер, кагылайын. Азыр дүмбүл бышырып берем, каймакка жанчып берем.

– Апа!

– Ыя, каралдым?

– Атам районго эмне кетти? Мени да бар деди го.

Апам токтоло калып:

– Билбедим, балам, – деп койду, – бар десе барасыңда.

Бир иши бардыр да.

Түшкө жакын райФОнун эшигинде болдук.

Кирип-чыгып жүргөндөр көп. Ар ким өз жолу менен го, көз тааныштар саламдашып өткөнү болбосо, токтоп жай сүйлөшкөнү жок. Ушу тапта атам деле андайды каалаар эмес. Сиркеси суу көтөрбөй тургандай чүтүрөйүп, бирдемени оюна топтоп, салмактап, өзү менен өзү алек.

– Азыр... – деди ал, токтоло калып, бир чоң терезени карап алып. – Аксакалдын алдына киребиз. Сыр бербей тың отур. Жарышып сүйлөбө, бир нерсе десе кут этпей кулак сал. Ойлонуп жооп бер...

«Дөөлөт консо бир чымындын башына,

Зымырык куш салам берер кашына...»

Уктуңбу, балам...

Кабатыбыздан салам айтып кирип бардык. Менин оозум кыбырагансып гана тим болду эле, анын эсесин атам чыгарды. Бар жүрөгүн ошо саламдын ичине кошконсуп, созолонуп куп кыраатын келтирди. Төрдөгү кызыл столго өбөктөп бирдеме жазып отурган киши акырын баш көтөрдү. Алигин элпек алды. Жашы отуздан ашкандай. Өтө эле кодо окшойт, чоң столдон көкүрөгү араң чыгат. Чачын тасырайтып кырдырып таштаптыр. Күлүндөгөн көк көзү, кызыл чийкил, эки бети болтойгон неме экен.

– Аксакал... Сак-саламат гана, демдүү гана жүрөсүзбү?!
Атам кош колдоп, жигиттин колун көпкө силкилетти.
– Бала-чака эсенби? Кызмат көңүлдүүбү, аксакал?
– Шүгүр, аксакал, ыракмат. Отуруңуздар.
Мен да кол алыштым.
– Бул жаман менин уулум!.. – деп күлгөн болду атам. –
Ат жалын тартып, көкүрөк көтөрүп келатат...
Начальник бутумдан башыма чейин бир тиктеп:
– Билем, – деди жай гана. – И, аксакал, келип калыпсыз?
– И келдим, аксакал! – деп жалпактады атам, анан мукактана түшүп, кирпичи суюк кызыл көзүн алсыз ымдап, сөз узатты. – Менин келгеним, аксакал...
Тиги, ушул азыр күтүлбөгөн бирдеме ыргып чыга калчудай, башын бир жагына кыңырайтып, атамдын оозун тиктеп, ынтаа коюп калды.
– Менин келгеним, аксакал, өзүңүздө биртике иш бар эле... – Атам сөздү алыстан кайрыды. – Сиз жаш да болсоңуз башсыз, алдыңыздан өтүп айтайын дегеним – мени болсо бошоттунар, карыды-арыды дедиңер. – Үнү дирилдеп, муңга чалынып, аянычтуу чыкты. – Билими жок дедиңер, макул, таарынчым жок! Алдыңызга келип, айтайын дегеним, аксакал... Асылбекти окууга жиберсем, сырकोолоп кайра келип калды. Гм... Кантсе да билими бар жаштар... Ишенип бир милдет такса...
Чоң унчукпай уга берди.
– Сизге эп келсе, Асылбекке менин ордумду берсеңер...
Өзүм жардам берем, эчтеме эмес, алып кетер.
Тиги мурутунан жылмайды. Кебетесине куду акылы ордуна келе элек жаш баланын жоругуна күлгөн даңгыл адамдын түспөлү чыга түштү.
– Жарыктык, сиздин ордуңузга башка киши алда качан дайындалып калбады беле? Анан...
– Билем, аксакал – деди атам, сөзгө моюн бербей катуулап. – Ошол орунга Асылбек деле жарайт, бир калем учу экен... Эми ошону орундатып коюңуз?... – Көзү жашылданып, тили быдылдады. – Бир калем учу экен эми... Өзүңүз

көрөрсүз, Асылбек андай кежирлерден эмес, аксакалын сыйлап алышка жарайт!

Жигит ачык эле күлүп жиберди:

– О жарыктык! Атайын билими бар киши турду го. Сиздин уулунуз орто мектепти гана бүтпөдүбү. Бул акча иштери, өзүңүз билесиз, жооптуу иш. Эптей албайт да!

– Эптейт, аксакал, эптейт... Кокус, жазып-тайып эсептен кетип, мойнуна бирдеме түшсө, жалгыз атымы сатып да болсо төлөп коём. Мен ошого кантип жарабайын, аксакал!..

Атам аарыдай жабышып, бөйпөндөдү. Сөз алдын тосуп, бирде күчөнүп, бирде бушайман тарткандай бошондоп, анткен менен көздөгөнүнөн жазбай, тигини ийиктиришке, ынандырышка тырышып сүйлөдү. Ыйык санап, көптөн бери көкүрөгүнө басып келген жылуу үмүтүн тоодой ишенич менен ортого салды. Уулу экөөбү кызматына ар качан даяр туарын боз торгойдой сайрады. Көзүн жашылдантып, жалдырап тиктеди...

Мен тердеп кеттим. Начальник атамдын оюндагыдай экчелбеди, биринчи жолку кебетесинде, биринчи жолку сөзүндө эле кала берди. Ал тургай атама бала катары карашы күч алып, уурту жалжайды:

– Жарыктык, каруу-күчкө толгон жигитке жумуш ар жерден табылат. Колхозго киргизип коюңуз. Ушундан жакшысы жок!

Атам башка чапкандай чыга жөнөдү. Колтугуна кысып турган сары тумагы жерге түшүп кетти, ага карабады. Мен ушуну эле күтүп отургам, жарышып кошо жөнөдүм, бар болгону сары тумакты иле чыктым... Тышка чыккан соң, абактан бошонгондой жеңилдене түштүм.

– Келе! – деп корс этип, атам тумакты колуман жулуп алды. – Бу терсейген кысталактын ушундай ит экенин билдим эле. Адам экен деп келсе, терсеет! Ушул мансап түп казанак болгонун көрөбүз, кызталак!

Атам ал бойдон тынчыбады. Өйдө-төмөн чапкылап жүрүп, бир күнү кудундап келди:

– Биздин силсавиттин секретары бошойт экен. Райисполком тарапка көтөрүлгөнү жатса керек. Жолдош Бердике

менен эле сүйлөшө койсокпу... Кандай секретарь коюп аларын пирсидатил өзү билет.

– Иши кыйын да, – мен чынымды айттым. Анткен менен иште деп кыстаса баш тартпай турганмын. Көңүлүм ооп турду.

Атама сөзүм чекеге чапкандай тийди:

– И? – деди түз эле, чекирейип. – Жарым жансыңбы? Окууң жетишпейби? А тиги жаман Элмураттын баласы Көкүл кантип иштеп жүрдү. Чыпчаң төрт жыл турду го. Мына эми райисполкомдун карамагына өтөт. Саал тура түшүп, райисполкомго пирсидатил болот ал. Тигини, былдырап отурганын... колдон келбес иш жок!

Унчуга албай калдым. Деги го, сельсоветке секретарь болсом жаман болбос эле. Жергиликтүү өкмөт. Аерден партияга өтсө, атам айткандай, чондорго жаман көрүнбөй иштесе, көтөрүлүп кетсе болот.

Атам жарыктык кашың серпиле электе ичинди аңтара билген өтө сергек, куу киши. Кебетемен оюмду дароо баамдай койду.

– Сен былк этпе, – деди жумшактап, – мен өзүм сүйлөшөм. Кел деген күнү барып, чыкчыйып иштей бер!

Андан кийин апама буйрук берди:

– Ой, сен эми бозону камда. Жолдош Бердикени мейманчылайбыз. Гм... баягы улак... Кандай ал? Эттендиби кичине? Буту айыктыбы?

– Шакшак коюп таңып жүрбөдүм беле, буту сопсоо болуп кетти көрүнөт, көк баш жеп турат, – деди апам.

Жаным чыгып кетти.

– Кереги жок! – деп күңкүлдөп, тескери карай бердим. – Бая күнү жетишкен жок беле?! Жагынып!..

Атам чаңырып жиберди:

– Эмне?! Жагынган болот бекен ошо?! Сыйлаган дейт аны! «Чондон чоң аягынды аяба» деген. «Таш – ташты эриткен аш» деген. Эптеп бир жерге илээшсең, өтүң болсо, андан нары өзүң билип кетпейсинби! Ой, сен адамдай болчу, деги байгамбарына жагынсам ит болоюн!

Сүйлөтпөй салды.

Андан көрө быштыны мин. Өз боюңа карап, чыкыйып жакшылап жүр. А жанагы Чотур-мотурга окшогондордон алыс бол. Жолдош-жорону тандай бил. Айтмакчы, Бердикенин Мыктысы моюндашкан досуң эмес беле, ошондон айрылба. Анын райондо жүрөт кечээ. Бердике сени колдойт, көтөрмөлөйт... Бизге, балам, ошонусу керек азыр!

1. Биринчи эле көзгө чалдыккан сүрөттөө, деталь аркылуу ата менен эненин кандай адамдар экенин мүнөздөп бере аласыңарбы?
2. Асылбек, атасы, РайФОнун начальнигинин сырткы кебетесин, портретин мүнөздөгүлө. Асылбектин атасы начальниктен эмнени талап кылды жана эмнеге нааразы болуп чыкты? Атанын талабын начальник неге аткарган жок?
3. Асылбектин атасы айткан макал-ыр эмне үчүн начальникке кирип баратканда айтылды? Окуя ким тарабынан баяндалып жатат?
4. Төмөнкү суроолордун айланасында ой жүгүртүп көргүлө: Дос, кас деген кимдер? Кесипти балага ким таап берет? Өзүбү, атасыбы? Асылбек неге атасынын сөзүнөн чыга албайт?
5. Өзүнүн көңүлү чаппаса да, атасынын каалоосу менен гана кесипке ээ болгон айылдаштарың же башка тааныштарың барбы, алар кимдер?

II

Атам үйгө турбайт. Кайда барганын, эмне кылып жүргөнүн айтпайт. Айтор, суусарга таш капкан коюп жүргөн битир аңчыдан бетер тымпыят. Байкашымда, баягы эле мени ишке илээштирмектин көйгөйүндө окшойт. Андасанда: «Гм... Жакында бир жаңсыл болгудай го», – деп коёт. Бирок оозу бош.

Жогорку айылда Базыл деген чолок бар, зериккенде ошого барып эрмектешчү болгом. Базыл керээли-кечке эшигинин алдындагы чоң тыттын көлөкөсүнө атайы жасалган такта секиде отурат. Уйкусу келсе ошерге каңкайып уктайт, уйкусу канса кайта баш көтөрөт. Эки колу менен

жер таянып эмгектеп, мойнун созуп-созуп оро-параны арыга тиктеп, зонкулдап чарбасына баш-көз.

Түштө бардым.

– Ке-ел! – деп, Базыл аке нары жылып адатынча жанынан орун көрсөттү. – Асылбек үкөм, ке-ел!

Анан комузун алып:

– «Сары барпы» ... Нызалы авамын күүсү. Ыраматылык те шынаада отуруп алып, кайран киши комузун куду эле сары барпы чымчыктай минтип бижир-бижир сайратчы экен! – деп толгоп кирди. Ар дайым киркиреген пас үнү менен күүнүн ырын керектүү учурунда ыргакка коштоп, бирде көмөкөйдөн тайлактай боздоп күңгүрөп, бирде тандайдан чын эле армандуу чымчыктай чулдураган болуп, жан үрөп чертет. Үнү анча келбейт, бирок күүнүн мукамы кадыресе көңүлдү жетелеп, кыялды эргитет.

– Базыке, муну кечээ керээли-кечке черттиңиз го. Башка күүнүз жокпу? – деп сурадым акыры. Кичине териге түшүп, комузун акырын баш жагына жөлөп:

– Чарчадым, ох... – деп жата кетти.

... Базыл терең ойго чөмүлө, түнөрө үңкүйүп, кандайдыр мен укпаган мундуу обонго салды. Комуздун көөдөнү боздогон каймалдын көмөкөйүндөй күңгүр чалып, чыйрак кыл беш бармактын уунда шыңгыр какты. Мукам күү ар кандай кишини жолдо баратса тык токтотуп, алда кайда белгисиз түпкүргө кыялын жетелеп, термелтип, башын төмөн ийдиргидей. Ырга, күйгөнгө караганда солуктаган ыйга ыкташ, чучук сыздаткан өкүнүчкө жакын.

... Базыл адатынча бак-бак сүйлөп, көкүрөк керди:

– Эски күү. Илгери-илгери кыргыз атпай жайкысын кыранда, кышкысын ылымтада көчүп-конуп жүргөн кез экен дейт. Ушу биздин Аксы багытынанбы, кулак угуп, көз көргүс бир жакка Чынар деген айдан-күндөн ашкан сулуу кыз олжого кетет. Айтымда, Чынар кыз барган жеринде кордук көрүп, түгөнгүс түйшүккө туш болуптур. Күндө токойго отунга барат, күндө ошерде арчадан арчага кылактап конуп, бир жалгыз күкүк жүрөт. Ошондо карагайдын түбүнө, эңилчек

баскан ташка отуруп алып, бечара Чынар кыз күкүк менен үндөшүп минтип ыйлаган экен дейт:

Таластын башы Тарагай, күкүк...
Жыгачта узун карагай, күкүк...

Боздогон ингендей мойнун созо, көзүн сүзүңкүрөп, кир-киреген жапыс үнү менен мунга чалынган комуз күң-гүрөп, андан нары коштоду...

Ак-Байтал ашуу бербеди, күкүк...
Аксыдан киши келбеди, күкүк...

Көк-Байтал ашуу бербеди, күкүк...
Көк-Суудан киши келбеди, күкүк...

Көк арча башын сактаган, күкүк...
Канатын күнгө кактаган, күкүк...

Куу арча башын сактаган, күкүк...
Куйругун күнгө кактаган, күкүк...

Аксыдан келсең кайта бар, күкүк...
Акканга кабар айта бар, күкүк...

Көк-Суудан келсең кайта бар, күкүк...
Көкөңгө кабар айта бар, күкүк...

Ортоңку чың толгонгон чыйрак кыл сөөмөй менен терилген сайын, тырмак менен чертилген сайын өпкө кага соолуктайт, эмшендеп зар ыйлайт, сыздайт...

Арманда Чынар өлдү де, күкүк...
Ажалга шордуу көндү де, күкүк...

Кыйноодон Чынар өлдү де, күкүк...
Кыямат жүзүн көрдү де, күкүк...

Йе-е атаңа наалат замана!.. Ушинтип куса басып, бечара Чынар кыз тамыры кыркылган чөптөй куурап, ак эткенден так этип, бу опасыз дүйнөдөн учуптур дейт...

Күкүк ай, күкүк... күкүк ай, күкүк...
Күкүк ай, күкүк... күкүк ай, күкүк...

Бирдын артынан күүнүн өзүн дагы бир кайрып таштады да, Базыл, армандуу Чынардын ыйын кошо ыйлашкандай, сабыры сузданып, улутунуп алды. Тымтырс. Кандайдыр сыйкырдуу күч башыбызды имерип, ой кыялыбызды арбап, учсуз-түпсүз тереңге тартты...

О алыскы акылга камтылгыс түпкүр, керең заман. Күүдүү удургуган шамалга аралаш уңкулдап бөрү улуп, үстүндө баюлуу коркунучтуу балдырап турса, кенебей, жайдак жондо ээрин жазданып, эки колун чокусуна алып, кыргыз таш уйкуда коңурук тартат. Не дейсин, азды бөлө тартып, көптөн куйрукту сыртка сала качып, эрлер бөрүгө насиптеш. Эр өлтүрүп, кун кууп, олжо талап, көр намыска желдет жүргөн күн.

Ана... чымкый кара жамынган эки ийнине эки нар көтөрчүдөй ал жигит кол баштап, бир бейпил айылды кызыл кереге кылды. Ана, кол башчынын туулгасы жаркылдайт. Үкүлүү кундуз телпек кийген ай жамал кызды уншутуп, теминдирбей улам дыр коюп өрөпкүп турган жаадай кара аргымактын көмкөргөн казандай соорусуна арта салды. Ошол – Чынар кыздын өзү... Улуган иттен айланып түшкөн кузгундан башка айылда тири жан көрүнбөй, кан сасып, түтүн быксып гана кала берди.

Тигине... Чынар кыз колтугу кызандап, чачынын бири жазылып, карт арчанын түбүндө, эңилчек баскан ташта олтурат. Терebel ың-жыңсыз. Чагылган тийип куураган куу сөңгөк арчада учуп-конуп жалгыз күкүк какшанат. Чынар кыздын ак жүзү кубарыңкы, кабагында – кайгы, көзүндө – жаш. Бечара жаагын тизесине жөлөп, кош канаттуу эркин макулук менен муңкана үн алышат. Макулук күндөн-күнгө үйүр алып бараткандай, чочубайт, кыздын дартын түшүнгөндөй, жубаткандай, эш болгусу келгендей, үстүнө айланып, леп-леп канат кагат...

Күкүк ай, күкүк... күкүк ай, күкүк...
Күкүк ай, күкүк... күкүк ай, күкүк...

Ортобузду кузгун жашы камтыгыс аралык бөлүп турса да, Чынар кыздын аянычтуу зары түшүндөгүдөй ың-жыңсыз терендикти жарып, кулактын түбүнөн чыңылдайт. Бир ууч өмүрү дастан болуп, атадан балага өтүп, энеден кызга кетип, кыяктын кылында, комуздун үнүндө. Көзү өтсө, кезинде жолборстон тайманбаган азамат эрлердин аты кошо өчөт дешет, а бу жарганаттай алсыз кыздын элеси али тирүү. Зомбулукка түбөлүк каргыш жаадырган ый, ошо көр заманга минден бир табылгыс адил күбө, өчпөс тамга...

* * *

– Асыл, тура калчы, үйгө кирчи, о тиги наркы бурчта кичинекей арча челек бар, ошону апкелчи. Жеңең бозо сүзүп куюп кеткен ошого. Айтмакчы, кечээ көрбөдүң беле, ошерде эле турат.

Челекти көтөрүп муздак бозодон экөөбүз экиден кере-кере жутсак, суусунубуз канып, капчыгыбыз чыга түшпөйбү. Базыкемин ансайын бабырап сөзү көбөйдү. Акыр-аягында:

– Минтип байлоодогу иттей соксоюп отурам эми! – дейт, баягы эле сурун жазбай. Чөгүү, өкүнүү билинбейт. Күйүп-күйүп бүткөн шекилди, кейпине кылдай да кандайдыр бир өзгөрүү кирбейт. – Аскерге кырк үчүнчү жылы кеттим, ошондо сенден жаш болчумун. Эне сүтү оозумдан кете элек кез эле да. Гм, анан ушинтип эки бутту берип кайтпалдыкпы.

Эки буту тең тизеден жогорураактан жок. Мултуйтуп кайыштан кеп кийгизип коюптур. Эмгектегенде урунган таштан, чөңөрдөн кадыресе калка, жанына аралжы го. Бутуна кошо батыш жакка бетинин кызылын, этинин ысыгын да калтырып келген окшобойбу, жашы отуз бештердин алды-артында гана турганына карабастан, көзү оңурайып, жаагы калжайып, өз курагынан алда канча кары. Баш-аягы аптадан бери гана сырлана болуп жүрсөм да, бул адамдын бир жолу кабак чытпай, жарым жанмын дегенин укпадым. Ар дайым шашылбай, сүрүлбөй, кол башындай бүйрүмө калтасын

алдына коюп, чылымды калем саптай кылып ороп, анан топчудай ишин тоодой деп, оозуна батышынча бапылдай берет. Колунун сулуулугун, эптекейлигин терип-тепчип мактанат:

– Атасынын көрү деп, районго барып, артилге кирип, өтүкчүлүк кылсамбы дедим эле! – дейт эргип. – Садыр болбойт. Кой аке дейт. Колунан келсе, ушерде эле балачаканын чокоюн ултарып берип, чарбаңы карап отура бер дейт. Эмесе, жакшы-жакшы деп, кеп жыгач апкелип бер дедим. Жакында, мына жакында кеп жыгач колума тиет, карап тур, чокой бекен, кыздарга сый өтүк тигем! Көрөрсүң, үкө, саймалап отуруп, куп келиштирем да!

* * *

Базыл аке огородунун жарымына асилдүү чилки жүтөрүдөн айдаптыр. Ар бир түбү экиден-үчтөн бала кучактап, кыйгаз дүмбүл кези экен. Көгүнүн жагымдуу жыты кошул-гашыл болуп, сотонун үлпүлдөгөн кызыл, жашыл чачыгы алда кайдан аңкыйт. Жарымынан бери тарта бир тилке картөшкө, бир тилке коон, дарбыз, бир тилке капуста, бадыран, сабиз сыяктуу бирдемелери бар. Так күрөндүнүн түбүнө помидор тигип салыптыр. Балдактарын ие майрамда жасанган кыз-келиндердей кызыл-тазыл болуп көздү кызыктырат.

Дыйкан кишилер айткандай, жүтөрүнүн түйшүгү да көп, түшүмү да көп. Эки жолу айдайсың, малалайсың. Себилгенден кийин сегиз күндө эрте жаздагы байчечекей жабырап чыга келет. Үч айрылганда – кара чабыгы, карыштан өткөндө – орто чабыгы, тизеге жеткенде – түбүн көммөйү. Чапмак азап – үч чабыгында тең ар түптү үч тегеренип кеткен уруп, кесегин талкалап, чөбүн арылтып, кыйшандабай туруп маңдай теринди тамчылатышың керек.

* * *

...Бечара Базыл качан көрсөң такта секисинде соксоюп отурса... кандайдыр көзгө көрүнбөс, балта менен чапсаң кыркылбас жип менен айлампа кылып аркандап койгонсуп, ошол айланадан карыш жыла албаса... элге окшоп агын сууга түшүп, ак карлуу тоого чыгып, эркинче жүрө албаса...

анын жалгыздан жалгыз эрмеги ошол комуз эмес беле!.. Бала дейбиз, жан башка болгон соң, жол да башка турбайбы, балдары бөрбөндөшүп мектебине жөнөшөт, теңтуштарына кошулуп так секирип ойноп кетишет. Кудайдын кутуу күнү керээли-кечке кантип жанына кармайт. Башынан сылап, мурдунан өөп, бир сыйра эркелетип калышка араң үлгүрөт. Эр өлүгү тоодой үйүлгөн, кан түтөгөн жайга денесинин жарымын таштап келген адамдын көөдөнүндөгү күйүтүн, ызасын, арын, кегин көөдөктөр түшүнмөкчүбү. Ошентип, согуштун чидерин түбөлүккө кийип, ич күптүсү башынан ашып, томолонуп жаткан зарделүү эрдин көкүрөк дартын ошол өрүк комуз гана билчү эле го! Күңгүрөнүп, желдирген аттай коштоп, алда кайда тээ замандын түпкүр жагына жеткирип, кайра биздин тушка калкылдата жетелеп, ал буюм жандуу буюм эле го, тилдүү буюм эле го... санаасына төтөк, көңүлүнө жетек эле го.

1. Базылдын тагдыры жөнүндө сүйлөп бергиле. Асылбек андан эмнени үйрөндү? Чынар кыздын арманы эмнеде? Каармандардын кебине байкоо жүргүзүп, мүнөздөрүн ачкыла.
2. Эмнеликтен автор Асылбектин таржымалына согуш майыбы Базылдын баянын кошту? Базыл жана Асылбек: кимиси коом үчүн, эл үчүн пайдалуу дешке болор эле?
3. Өткөн темаларда жана класста силер окуган кайсыл чыгармадан Чынар кыздын баянындай кайрылууну кездештирдиңер? Ал экөөнүн жакындыгы, окшоштугу жана айырмачылыгы эмнеде?

IV

- Апа, эки өтүктүк конч жок да?
- Тургандыр.
- Турса кана? Баятан бери үч сыйра эсептедим.
- Же... дагы бирөөгө бергендирсин, эстечи.

Ойлоном, ойлоном. Бу аптада эч кимге кайыш берген эмесмин. Өткөн-кеткенди тырышып эске салам, кайта-кайта түгөлдөйм, эки өтүктүк хром конч, башы кошо кем.

– Атаңан сурачы. Чондору бир жакка жумшап жибербесе, турбайт, түшкө жакын келип калар.

Өзүмөн-өзүм итирксийим келип, өзүмөн-өзүм буулугуп, бирөө менен сүйлөшкүм да келбей, сүйлөгүм да келбей, эшикке да чыкпай, дулдуюп бурчта отурдум. Атам кечиккен сайын чыдамым кетет, кыжаалатым күчөйт...

Эмне? Курдашымдан, замандашымдан кем жаралган кемпаймынбы, ыя, турмушка бир тактача керегим болбой, өлбөстүн күнүндө эки көздү жылтыратып жүрүп, бул ааламдан бир өтүп кете берүүчү макулук катары кала беремби? Ой-кыялым алда кайда учат, учкан сайын чарасыз абалга такалам. Чын да. «Ой, мен кантем?!..» – деп, дилимден ачуу кыйкырык, ызалык атылат. Алмадан алма, алчадан алча... эмне, ушул чынбы, миң жылдардын тажрыйбасынан арткан калетсиз сөзбү? Мына, атам байыркы койчу, азыркы чала актив, тили буудай кууруган куру чечен, ишинде дайыны жок куу чирен... демек, мен андан ашып кете албаймбы? Ыя, кантсем да адам болушум керек эле го... Ооба, Чотурдай адамдарга ылаажы барбы, алар, турмуштан таалим алган, кайра турмуштун өзүнө кереги тийчү заттар. Жашай билет, жашата билет. Айланасы абат, шаттык, тоюнчулук. Не дейсиз буга?..

Апам ичи-тышын сыйрып жууган эски төшөгүнүн кирип калган кир пахтасын тытып отурат. Ал анда-санда мени алдыртан тиктеп коёт, менин көңүлүмө түшкөн бүлүктү жүрөгү сезгендей, четтетип чала-чарпы билгендей, кебетесинде кабатырлык бар.

Эң акыры чыдабады белем, жаныма келип:

– Кагылайын, Асылтай... эмне, бирөө менен нары-бери дештиңби?.. Эки күндөн бери санааркап калдың да. Же бир жериң ооруп турабы, медегим?.. – деп үйрүлө арык колу менен чекеми басып көрдү. Чекең ысып турат, төшөк салып берейинби, бир пас жатып алчы. Ысык бирдеме ичсең тердээрсиң. Кагылайын кубарган... Ошентчи, жатып эс алчы, районуңа эртең деле барарсың. Карачы, көзүң киртейип...

– Апа, сопсоомун!... – деп жубатып, майда-чүйдө убарага салбас үчүн, чыйралып койдум.

– Кубатым... ырысым... Алдына кетейин... ооруң мага келсин...

Апамын минтип мындан он жылы мурдагыдай эркелете пешенемен сылап, эңиле тумшук салып, жыттап койгону жанымы ыйлагандан башканы билбеген чарасыз наристедей сездирип жиберди. Кечээтен берки жүрөк өйүгөндүн баарын буркурап туруп алдына төгүп, өксөп-өксөп жардам сурагым келип кетти. Бирок, карачы, мен анте албайм. Анда ого бетер капа болот, үрөйү учуп, мени боорунан кысып, карыш жылба деп зар какшайт. Бырыш баскан жүзүнөн ылдый кулаган ысык жашты көрүшүм мага жеңил келмекпи... Туюкка такалып отурганым, беттеген багытым, көздөгөн максатым менен иши жок, «ар кимдики өзүнө, ай көрүнөт көзүнө», мандайында эсен-соо кыбырап жүргөнүм бечара энеге тоодой медрес, түгөнбөс ырыс да.

Атам келди. Чайга отурду.

– Ой дейм, Асыл жолдон калып отуру, эки өтүктүк кайыш жок, көрдүңбү? – деп сурады апам.

– А тиги... – Атам чай уурттап алды. – Устага берип койдум эле. Муногу өтүгү кургур майрыйып баратканын... Бири биттин кабыргасындай ылдыраган неме болучу, сага маасыга ылайыктап...

– Кой, өтүк-маасы кийбесек жылаңайлак жүрөрбүз!.. – Апам чебеленип кетти. – «Ач кулактан тынч кулак», кырсыктан тышкары бололу. Эсепсиз дүнүйө барбы, баланын мойнуна түшсө кеп угуп калат экен дебейсиңби, ыя, байболгур?

Атам күлүп койду:

– Асыл эки өтүктүк булгаарынын жообун табар. «Май кармаган бармагын жалайт».

– Коку-уй, байболгур, бармагын жалайт деп отуруп, «жаман айтпай жакшы жок», ой, баланы каматып ал дагы!..

Атам камырабай нанын чайнай берди. Унчуккан жокмун. Куржунду алып, ордуман турдум. Апам туталанып...

– Бя, Асыл... – деп, кандайдыр жаман окуя, бөөдө кайгы ага алдын ала сезилгендей, үрөйү уча чыйпылыктап ээрчий

чыкты. – Кагылайын... кайыштарыңы апкелдирип алып, анан барсаңчы, ыя?

– Мейли, апа. Эптеп бир жаңсыл кылармын.

Эң акыркы аптада жыйылган терилерди атка тендеп, кайыш салынган куржунду ортосуна коюп, үстүнө баса минип, жолго чыккандан кийин кыжаалаттык тарай баштады.

Алакандын чункурундай кичинекей сай... Ак-Жол кыштагы... Мен те күрөөнүн түбүндөгү ак жардын кыпчылында туулупмун. Балакатка жетип, балтыр эгим чыңалганча, о тиги тегеректе курчалган ак чач тоолордун шиш чокуларынан башка көзүмө урунбаган. Ааламдын болгон чеги ушул эле го дечүмүн, андан нары учсуз-түпсүз жарга такаларын сезер элем. Чымчыктай эркин балалыгым ушул түркүнтүмөн мөмөлүү токой капталган күдүрөйгөн адырмакта, эрте жаздан кеч күзгө чейин көк жашаң үзүлбөгөн ничке өзөндө, күнгө жалтырап ийриле аккан шок суунун боюнда калды. Ушерде сабатым чыкты, эс тарттым. Мен үчүн бул жерден кымбат эчтеме жоктой, өз энемин жүзүндөй жакындыкты, жылуулукту сезем...

...Барарым менен терилерди кампага өткөрдүм, кидирбей директорго кирдим. Кадимки адаты, алгач ал мени тиктеген жок, сары мурутун сербейтип колундагы кагазга үнүлдү да:

– Сүйлө... – деп, кош көңүл күңк этип койду.

– Мени бошотуңуз.

Директор чала уктумбу дегендей, таңыркагандай карап:

– Эмне дейсиң? – деп тактады.

– Мени бошотуңуз.

– И! Эмне болду? Түш көрдүңбү?

– Эчтеме болгон жок, бошотуңуз!..

Ал көшөргөнүмү көрүп жумшара түштү, муңайым сүйлөдү:

– Иштей тур. Ырас, жакшы иштедиң, иним... дагы эки-үч ай чыдай турсаң быякка көтөрөрүмүн, өзүмүн жаныма алармын. Атаң айткан, макул деп койгом. Жашсың, өсчү балдардансың...

Ар ким өз тоочуна күл тартып, менин ишим алга жүрсүн дейт тура. Мунун оюна койсо, мени оңойлук менен колунан чыгаргысы жок. Орун басарлыгыбы, башкасыбы, иши кылып, өйдөрөөк бирдемесине көтөрмөлөп алып, «көтөрдүм, жогорулаттым...» деп, астыртан милдет коюп, коркок билиш кармап, кандай айтса ошонусун аткарып жүргүсү бар.

– Бошотуңуз. Чоң кыл дедимби сизди?...

Сиркем суу көтөрбөй турганын сезип, түңүлүп, менин акылсыздыгыма бир эсе кыжыры келип, бир эсе кейигендей акырын улутуна:

– Мейлиң, бала, – деп купуя эскертүү айтты ал.
– Мындан жакшы жер таппайсың. Кыскан эч ким жок, шаштырган эч ким жок, өз оюңча ишти кылдырата бермесиң. Болуптур, арыз жаз, эсептеш.

Эсептеше келгенде, баягы эки өтүктүк кайыштын изи чыкпады. Так ошерден директор мурутун чыйрата баштады:

– Мына, жетпейт! – деп, чекиресе тиктеп, ушуну менен мени майтаргысы келди. – Кантип бошотобуз? Жок, бала, жөн эле бошотуп... акым жок. Растрата!

Ичим күйүп:

– Эмне, эки өтүктүк конч үчүн мени баалап, байлап алгыңыз барбы?.. – деп катуу сүйлөдүм. – Үч айдан бери айлык акымы алалекмин го, ошо жетип калар! Жолтоо кылбаңыз, мен Шамалды-Сайга баратам... ГЭСке кетем!..

* * *

Керзо өтүгүм бир калыпта түкүлдөп барат. Ойду алаксытып, кандайдыр үй жолдоштой эш, эрмек.

Жайык жер жазды мурун тосот тура... Тоодон ылдый аба жылуу, күн чайытай таза. Кылайган кар, карайган балчык жок. Терebel магдырап, тири жанга жагымдуу, ыксыроо, кеңирсүү. Шибер тушарда Төтө мойнок шуру жайып, түркүн түстүү байчечек жыбырайт. Шыбак көк ноотудай жымылдап, жаз желинин жумшак агымына толкуйт, агат,

кармасаң кычкылсымак жагымдуу жыпары бурулдап колуңа келет. Ар кай жерде бадал каралжын жашыл бүрүн күнгө тосуп дүпүйөт. Чымчыктар жазды мактап, өткөн жаманчылык күндөрдү унутуп, түрдүүчө үн салууда. Боз торгой ойкуп-кайкып, эркин канат делдиретип: «Өй, адам, кайда барасың?» – дегендей, бир түрдүү чулдурап, **жопараңа** токтоло таңыркагандай болот. Те карайган **бөлтөктөн** бери эки **күйкө** обого эргип, каз-каз болушуп калкылдап көрүнөт, ошо нары жакта кандайдыр алардын көңүлүн арбаган, тарткан бирдеме бар белем, кайта шунгуп бат эле көзгө илээшпей да калып жатты. Бөлтөктүн сол тарабында **жоносто** кой жайылып жүрөт. Койчуманы кыранда алдын тосмолоодо, бирде соксоюп көтөрүлө түшөт, бирде кара бараңга жетет, түпкүргө төнүп, жел канатында үнүнүн жаңырыгы гана үзүл-кесил кулакка илине калат, тымыйт. Улам этекте тала-тала болуп карайып, айдоо көбүрөөк. Иштөөчүлөр кыймылдаса, араң-араң эрбеп деп көзгө чалынат. Соколорун чиркеген тракторлор кумурскадай бүдүрөйт, үнү көлдүн түпкүрүнөн чыккандай тунгуюк тырылдайт, бирине-бири уланып, жалпыланып, кең обого жайылып, сиңип кетүүдө.

Этекте, Нарындын жээги жакта, бакка көмүлгөн кыштактар көрүнөт, четирээгинен акталган тамдар бүлбүл тартат. Кыштакты жандап күн чыгыш жакка созулган, кашкайта асфальтталган тасма жол жатат. Жол кадырын жолоочу билет, бул абдан түз жол, азыр мен ошого түшөм. Асман тунук, ар кайда ак төөнүн чуудасындай чубалып сейрек булут асылып турат. Жакында бороон боло койбос. Улуу күн улуулугун, айкөлдүгүн кылып жандуу-жансызга тең жылмаюуда, мээрин тең төгүүдө. Чаалыгармын, бирок жетер жериме кыям түштө жетермин...

Мына бул мен эс алып отура калган казанбактай таштын түбүндө бир кара башыл боз курт жүрбөйбү. Бирде созула, бирде бели дүңкүйө түшүп, көзгө илээшпеген майда буттарын быжыратып алга өрмөлөйт, бир орунда

тегерене кайрылат да, кара тумшугун өйдө көтөрүп, алтын күндү тиктеген кейиптенет, кайра өрмөлөйт. Карап турсаң, ушунун абалында да алда нерсеге түйшүктөнүү, жашоо үчүн аракет-күрөшүү бар.

О, тирүүлүк, мынча неге кызыксың!

Ордуман туруп, андан нары жүрүп кеттим...

«АДАМ БОЛГУМ КЕЛЕТ» ПОВЕСТИ

Т. Касымбековдун бул чыгармасында турмуштан өз ордун таппаган, жекече ой-пикири, көз карашы али калыптана элек, өзүнүн карманып, тутунган жолу жок, али олку-солку, ээрчиме жаш адамдын башынан өткөргөн ар кандай окуялары көрсөтүлөт. Башкы каарман Асылбек адегенде окууга өтпөй калганына арданып, адам болуунун бирден-бир жолу окууга өтүү деп эсептейт. Бирок окууга өтө албай, айылга кайтты. Атасы болсо анын «алдым-жуттум» болуп, башкалардан өзгөчөлөнүп бай жашашын, оокаттуу жүрүп, кошоматчыларды күтүшүн каалайт. Уулун дал ошондой адам кылгысы келген ата, өз максатын жүзөгө ашырыш үчүн, ар кандай иштерге барууга да даяр. Анын ою боюнча адам болуунун жападан-жалгыз жолу ушул. Адегенде Асылбек да атасынын айткан сөзүнөн чыкпай, анын көрсөткөнүн аткарууга аракеттенди. Жаш жигит ошол бойдон жүрө берет беле, ким билет, анын өмүр жолу ар кыл мүнөз-тагдырлар менен тогошуп, алар Асылбектин өмүр жолуна бурулуш жасап, турмушта адам болуунун не бир изги жолдору бар экенин, дүйнөдө адамдарга жакшылык кылуу зор иш экенин көрсөттү.

Акыры апталар, айлар өтүп, чыныгы адам болуу кандай экенин Асылбек боолголоп түшүнө баштады. Бирок, эмгектенгенден баштап, атасынын «алдым-жуттум» тарбиясы жедеп канжанына сиңген жаш жигиттин чындыкты издеп табышы кыйында турду. Анткени ал жакшылык менен жамандыктын, тазалык менен арамдыктын, майда

мүдөөлүүлүк менен чоң ишке умтулуунун ортосунда арабөк турат. Бир жагында «алдым-жуттум» деп, «табыштуу жумушка орноштурсам, андан ары жыргабай жаны жокпу» деген атасы турат, бир жагында майыптыгына карабай дыйканчылык кылган, көкүрөк дартын комузу менен бөлүштүргөн Базыл турат. Дагы бир тарабында «күндүк өмүрүң болсо, түштүгүңө жорго мин» деп, чардап-жыргаганды баарынан жогору койгон Мыкты, «тартайган» Чотур, анын улама-кайып баянындагы Чынар кыз бар. Мына ошолордун баарынын ичинде жаш жигит Асылбек да бар. Ошондой кымгуут турмуштун, ар кыл адамдардын арасында жүргөн Асылбектин дээринде аруулук, ыймандуулук көктөп келаткан экен, ал адамдыктын чыныгы түбөлүктүү адил жолун тандап алууга кудуреткүчү жетип, атасы менен кадыресе күрөшкө чыкты. Бул күрөш ыйман-жанын тазартып, аны эски түшүнүктөн, көз караштан арылтты.

Асылбектин образы – турмуштан өз ордун таба элек, аны табыш үчүн жол издеген жаш адамдын жалпыланган образы. Башкы каарман адегенде көбүнчө окуяга өзү активдүү катышпай, байкоочу катары гана көз салып карап турат да, анан өзүн атуулдук жактан түптөнтүп алгандан кийин гана адам болуш үчүн жол издөөгө өтөт. Чыгарманын акыр жагында ал айлана-чөйрөгө сын көз менен карап, ак-караны, жакшылык-жамандыкты иргеп түшүнүүгө жетишет. Өз ою жок, жетелетме жаш жигит повесттин соңунда: «Токто, көрүшөбүз али! Мен өз ордумду табам! Мен өз ордумду бул тирүүчүлүктүн ак өзөгү – адилеттиктен, адал эмгектен табам!» – деп, күрөшкө чыккан максаттуу адамга чейин өсүп жеткенин көрөбүз.

Жопара – өң-түс.

Бөлтөк – дөңчө, дөңгө окшогон кичине тоо, дөңсөө.

Күйкө – кыргыздан кичирээк саргыч күрөң түстөгү канаттуу

Жоносто – (диалектилик сөз) коктунун кыры, кыр тартып, жон болуп кеткен жер.

1. Повестти бүт окуп чыгып, ар бир бөлүгүнө ылайык өзүнчө темалар койгула. Аны интернеттен жүктөп алсаңар болот.
2. Асылбек атасы жөнүндө кандай ой жүгүртчү эле? Эки өтүктүн кончунун жоголушу анын мурдагы оюн кандай өзгөрттү?
3. Ата-эненин жана баланын мүнөзүн талдагыла. Кампа башчысы менен Асылбектин мамилесинен эмнени байкадыңар? Башчынын жашоо мүдөөсүн кандайча түшүндүрөтү?
4. Каармандардын сүйлөө ыгын, кебин талдагыла. Чыгарманын акырындагы пейзаждык сүрөттөөлөрдү жазуучу кандай максат менен жазган?
5. «Май кармаган бармагын жалайт» деген макалдын маанисин чечмелегиле. Бул жөнүндө үйүнөрдөгүлөр менен кеңешкиле.
6. Повесттин негизинде «Мен келечекте ким болом?» деген темада дилбаян жазгыла.

БООРДОШ ЖАНА ДҮЙНӨЛҮК КЛАССИКАЛЫК АДАБИЯТТЫН ҮЛГҮЛӨРҮНӨН

ЗАХИРИДДИН МУХАММАД БАБУР

(1483–1530)

Чыгыш элдеринин жана адабиятынын тарыхында Бабур мырза өзүнчө орду бар инсан. Ал – мамлекет башкаруучусу, коомдук ишмер жана аскердик ири жетекчи. Он эки жашынан тартып отуз беш жыл Фергана вилаятынан тартып, Самарканд, Ооганстан, Индияны башкарат.

Захириддин Мухаммад Бабур 1483-жылы Фергана өрөөнүндөгү шаарлардын бири Андижанда төрөлгөн. Анын атасы Умаршайх ата-теги Темур хан болуп, Фергана вилаятын башкарып турган. Апасы Жунускандын кызы Кутлуг Нигарханым болгон. Бабур мырза өтө жаш кезинен кат-сабатын ачат. Илим-билимге, маданияттын тарамдарына кызыгуу анда эрте башталат. Ал жазган казал, адабий көркөм чыгармалар менен илимий эмгектер анын өз мезгилинде жетерлик билим алгандыгынан кабар берет. Экинчиден, анда тубаса талант болгон. Ошондон улам ал илим-билимге, чыгармачылык ишке эрте киришет. Муну менен бирге аскердик ишке да машыгат, бул ошол доордогу хан урпактарынын салты эле. Ал ат жалында чоңоюп, ууга чыгып, аң уулоого да кызыгат. Аскердик иште арстандай чапчандыгы үчүн да «Бабур» – «Арстан» деген ат алган. Булардын баары Бабурдун ар тараптуу инсан катары калыптанышын шарттайт.

Фергана байыртадан көпчүлүктү кызыктырган берекелүү өрөөн болгон. Ушул өрөөндүн акими Умаршайх Андижандын батыш жагындагы жар башында жайгашкан Аксы чебинде жашаган. Жар көчүп кетип, Умаршайх каза болот. Анын артында үч уул, беш кыз калат. Эркек балдарынын эң улуусу Бабур он эки жашында атасынын ордуна Фергана вилаятына бийликке келет. Самарканд акими Султан Ахмад мырза, Ташкенттин акими Махмудхан чоң кол менен Ферганага каршы чабуулга көтөрүлөт. Жаш Бабурга аларга каршы туруп, атасынын тактысын сактап калууга туура келет, ага аталыктар да, энеси Нигарханым да жардамдашат, кол топтойт. Жаш Бабур биринчи жолу коргонуу согушун жетектеп, жеңишке жетишет. Ал чоң атасы Амир Темурдун кол астында болгон жердин баарын бириктирип, өкүм жүргүзүүнү эңсөйт. Ушул ой менен 15 жашында Самаркандга жүрүш жасап, аны оңой эле ээлеп алат. Бирок бул ийгилик көпкө узабайт. Биринчиден, Самарканд шаарынын ички абалы начар эле, экинчиден, өзү туулуп-өскөн шаары Андижан коркунучта калат. Бабур Самаркандда жүргөндө чыккынчы бектер шаардын бийлигин иниси Жахангир Мырзага өткөрүп беришет. Бабур Андижанга жол алат. Бул арада Самаркандды да Бабурдун аталаш тууганы Султан Али мырза ээлеп кетет.

Бабур кийин Андижанды да, Самаркандды да экинчи жолу колго киритет, бирок бул жеңиш да көпкө узабайт. Ал бул шаарлардан кол жууп, бүт бийлик Шайбанийханга өтөт.

Бабур аргасыз өз журтун таштап кетүүгө мажбур болот. Алгач Ооганстанды, кийин Индияны багынтып, ал жерлерде өз бийлигин орнотуп, тарыхта белгилүү болгон Бабурийлер империясын негиздеген. Мамлекетте түрдүү дин өкүлдөрүнүн тең укуктуулугун камсыздап, жергиликтүү элдин сүймөнчүлүгүнө жетишкен. 1526-жылы душмандары тарабынан ууланып, араң тирүү калат. 1530-жылы 26-декабрда оорудан улам Аграда дүйнөдөн кайтат. Керээзи боюнча сөөгү Кабул шаарына коюлган.

Азыркы учурда Андижанга барып калсаңар, шаарда Бабурдун атына коюлган эң көрүнүктүү жайлар бар: Багу Бабур, Бабур айкели, Бабурдун символдук күмбөзү, Бабур атындагы университет, борбордук китепкана жана башка.

Ал чет элде жашаса да өзүнүн эски өзбек жазуусун унутпай, чыгармаларын ошол тилде жазып келген. Эмгектеринен эң жогорку орунду автобиографиялык чыгармасы «Бабурнаама» ээлейт. Ал чыгарма өзбек классикалык адабиятында теңдешсиз эсептелет. «Бабурнаама» дүйнөнүн көптөгөн тилдерине которулуп, жогору бааланган. Жанрдык жагынан Бабурдун поэзиясы Чыгыштын классикалык салты менен шай келишип, көп түрдүүлүгү менен айырмаланат.

РУБАЙЛЕР

Ооматың келип алтын баш жетсе дөөлөткө,
Уу тырмак болуп элинди салба мээнетке.
Беш күндүк өмүр, кыйшайар баштан ооматың,
Эчен жан өткөн күч менен элди жөөлөткөн.

* * *

Дөөлөтүн ашып, өссө да бийик мартабан,
Ыпылас, жакшы сөз калбай ээрчийт артыңан.
Ыраазы болуп ким өткөн жарык дүйнөдөн,
Ар бир жан кетер жашоодон кумар таркабай...

* * *

Көрүнбөйт кыйры, мекеним калган алыста,
Оюн-зоок, шаттык туулган жерде калышкан.
Мен өзүм каалап, көктүккө салып кеткенмин,
Шылтоо да, жол жок кайрылып артка барышка!

* * *

Тар жолдо дайым эл жөлөк болот эмеспи,
Азаптуу күндө элимден уктум кеңешти.
Ачылды көңүл, а бирок калды түпкүрдө,
Арылбай менден кусанын тагы эң эски!

* * *

Ой-кырга сүйрөп жашоонун өктөм агымы
Калтырды менден үйүмдү, мал-жай, багымды.
Таажылуу башым кириптер болуп ар ишке,
Өксүтүп кайгы сындырды далай шагымды.

Бабурга Мекенин сагынуу канчалык оор, татаал болгондугу жогорку саптарда даана чагылган. Туулган жердин топурагы – ыйык, алтын, суусу – өмүргө мүрөк, абасы – жанга жагым. Лирикалык каарман ысык жүрөгүн сууруп алып, алаканына салып алып Ата журтуна чуркап кеткиси келет, кыялында бир нече жолу учуп барып, аз убакыт болсо да романтикалуу дүйнөгө аралашат, кубанат, сүйүнөт, а бирок реалдуу көрүнүшкө түшкөндө кайрадан маңдайга жазылган тагдырга баш ийип калганга өкүнөт, өксүйт, бошондойт. Чындыгында эл-жерди сагынуу мотиви Бабурдун лирикаларында өтө күчтүү чыкканы – анын өмүр таржымалы менен түздөн-түз байланыштуу.

Бабурдун рубаилеринде жан дүйнөсүндөгү сезим отун жандырган экинчи тема – Махабаттын улуулугун, асылзаадалыгын дүйнөгө жар салат. Бул темада да алыстагы сүйгөн адамды сагынуу мотиви башкы орунда турат. Ошентип, Бабурдун ички сезиминде негизги көркөм объектиге алынып, поэзиянын эң бир сыйкырдуу, кереметтүү, назик тилине салынган темалары бири-бирин толуктап, кошумчалап турат.

Лирикалык каарман ашыктык дартка чалдыгып, сары оору болуп, кайгыга батып, кат жазып, жообун күтүп калды. А бирок жооп кечиккен сайын ал тынчы кетип, өңдөн азып, көңүлү кайтып, түбөлүк күтүүнүн ээсине айланды. Сүйгөнүндөн оң жооп күтүү кандай бакыт!

Кыялап учкан кыялдын сенсиң паанасы,
Көксөөсү канбас рухтун сенсиң каалоосу.
Көңүлүн күүлөп эргитип турган Бабурду
Жакыны сенсиң, жамалы жанган даанасы.
Эй, гүлүм, сен деп, кош көзүм менин карыгып,
Жообунду күтүп, жолунду тосуп зарылдым.

Ырда жооптун келбей жатканына атайы басым жасалат. Лирикалык каарман сүйүктүүсүнөн тезирээк сезимди кабыл алуусун каалайт. Айла канча, кат жообу жоопсуз калган сайын ал не кыларын билбей дүйнөдөн безип кеткиси келет.

Үзүлүп капыс кетемби деймин өмүрдөн,
Жөнөткөн мага угалбай жообун чыныгы.

Тартылып көзгө элесин өчкөн сүрөттөй,
Кусалык менен өзөндө жүрөм күн өтпөй.
Жакшы жооп угар күнүмдү тилеп кудайдан,
Түйшөлүп көңүл тынчыбай жарым мүнөткө.

Бабур үчүн бийлик менен байлык кымбат эмес, сүйгөнүнөн жакшылыктын кабарын угуу өмүрүндөгү эң улуу нерсе.

Катымды көрүп, түшүнүп менин алымды,
Гүлдөтсөң боло саргая түшкөн багымды.
Таяныч болуп алтын тоо мейли тиресин,
Өксүкмүн дале жетишпей турса бир өзүң.

Туу тутуп келем, кара көз, сенин атыңы,
Түгөнсүн мейли, жашоомун таттуу татымы.
Кол сунуп жетпей, көз жумса Бабур кокустан,
Жүрөктө кетер ысымың бирге кыйылып.

Калгандай чөлдө суусадым жайдын күнүндө,
Дидарың башка суусундук болор булакпы.
Түпөйүл кылып кыйноого салган рухтун,
Чаңкоосу канбас көксөөсү сенсин туруктуу.

Жүзүңдү чайса Ай менен Күндүн жарыгы,
Алардан чындап кызгандым, сулуу, тарыдым.
Жылаажын үнүң жаңыртып тынбай айлана,
Тымызын ырдап тургандай сен деп бары бу.

Гүл болсоң эгер мен булбул, гүлгө жарчымын,
Сен шоола болсоң Күн тийген тоонун артымын.

Алдына тике баралбай жүргөн ийменип,
Көпчүлүк элге шах болсом, сага жалчымын.

Кол-бутум байлап кактаган күчтүү кош оттон,
Ырайым кылып азаттык берип бошотсоң,
Кул болуп сага кызматың кылып өтөйүн,
Отунду жагып, чыгарып күлүң очоктон.

Акындын назик, асыл жүрөгүндө чоң сүйүү жатпаса мындай ыр саптарын жаратуусу дегеле мүмкүн эмес эле! Лирикалык каарман сүйүктүүсүнө жетүү үчүн ички дүйнөсүнүн эң татаал, эң кыйын жолун тандап алат – канчалык азапка батып, айыкпас дартка кабылса да сабырдуулук менен күтө берүү. Анын күтүүсү, үзүлбөс үмүтү – ак тилек. Анын ыр саптарынын таасирдүүлүгү, реалдуулугу ушунусу менен шартталат.

Сүйүүнүн күчү жүрөгүн жара тилгенде,
Шахтын да калбайт дарманы жырғап күлгөнгө,
Көз ирмем сайын жаралып жаңы ишеним,
Махабат дарты азаптуу болот билгенге.

Тырмагын малып жүрөктү кайгы тытканын,
Сезбедиң шахым, сыздаган үнүм укпадың.
Сары оору болуп жүргөндө тосуп алдыман,
Жаңырган айдай жайдары басып чыкпадың.

Акын өзү таажылуу шах болсо да, шагы сынып, тескерисинче, кызыл гүлүнүн алдынан баатыр жалтанып, мартабалуу шах атап турганына кубанат. Ал кыздын алдына жүрөгүн тартуу кылып гана койбостон, андан чоң жардам сурайт. Кыздын көңүлү, мээрим – аны үмүттүү кылат:

Байланып башым азаптуу ышкы күчүнө,
Акылда калган мендик деп сени түшүнөм.
Төп келбей калса көңүлдүн салган толгоосу,
Шектенип кээде чочуймун көргөн түшүмөн.

Көңүлүм туйлап секирген ойноок улактай,
Карегим тунду жамалың издеп булактай.
Күкүктөй мени муңкантпай үндөп алсаңчы,
Көзүмдүн курчун кетирип, жашым кулатпай.

Махабаттын кудуреттүү күчүнүн алдына тизе бүгүп, падыша ыйлап жатат, анын ички дүйнөсүнүн тазалыгы, абийири, мээримди апачык көрүнүп турат. Болбосо падыша кылыч, найзаны колдонуп, зордук-зомбулук менен өз максатын орундатса ким кой дей алат?! Лирикалык каармандын жан дүйнөсү ага жол бербейт, тескерисинче, мындай дейт:

Ордунан чыкса оюмда жүргөн тилегим,
Жакуттан кымбат мойнуңа белек илемин.

Демек, акындын сүйүүсү – ай, күн, жыл менен теңелбейт, оргуштаган сезими тереңден орун алып түбөлүктүү. Мамлекеттик ишмер, согуш менен алектенген Бабур лирикалык акынга айланып ар бир адамга жакын сезимди ушунчалык таасын, элестүү, образдуу чагылдырганына таң калбай коё албайсың! Бабурдун рубаилеринде сезимдин күчү сезилип, махабат темасынын көп кырдуулугу ар тараптан сүрөттөлгөн. Акын махабатты курулай абстракттуу саптар менен көкөлөтпөйт, тескерисинче, алар адам башынан кечирчү турмуштук-философиялык ой толгоолор менен бекемделип жандуу берилет.

1. Бабурдун өмүр баяны жана чыгармачылык жолу боюнча эмнелерди билесинер?
2. Акын өзүнүн рубаилеринде эмне жөнүндө айтып жатат?
3. Акындын «Бабурнаамасын» таап класста окуп көргүлө.
4. Рубаилерден жаттап, айтып бергиле.
5. Мекен тууралуу ырлардан тандап, жаттап келгиле.

РУБАИ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Рубаи араб тилинен алынган сөз болуп, төрттүк (куплет) деген маанини билдирет. Рубаи – төрт гана саптан турган, көбүнчө а-а-б-а, а-а-а-а формасында уйкашкан лирикалык ыр. Арабча аталышына карабай, алгач фарс адабиятында пайда болуп, кийин араб жана түркий адабияттарга өткөн.

Рубаи үчүн жалпылаштырылган философиялык ойдун болушу, аруз ыргагындагы ахрам жана ахраб тармактарында жазылышы зарыл. Чыгыш элдеринин классикалык поэзиясында абдан кеңири тараган Рудакий, Омар Хайям, Жамий, Наваий жана башка акындардын лирикасынын көпчүлүгүн рубаилер түзөт.

Рубаилер терең философиялык, адеп-ахлактык пикирди, акындын турмуштук тажрыйбаларын кыска формада, көркөм, терең жана жаркын чагылдырган ыр түрүндөгү чыгарма болуп саналат.

Чыгыш поэзиясын изилдөөчүлөр рубаинин төрт элементтен турарын белгилеп жүрүшөт. Тактап айтканда рубаинин төрт сабынын тең өзүнчө аталышы, аткарган милдети болот. Биринчи сап тезис деп аталат, автор рубаисинде айта турган пикирди ортого таштайт, б.а. чыгармасынын темасын белгилеп алат. Экинчи антитезис деп аталган сапта болсо, биринчи сапка карама-каршы пикир айтылат. Үчүнчү моддан рубаи деген сапты акын төртүнчү сапта айтуучу жыйынтыгы үчүн көпүрө катары колдонот, төртүнчү сап синтез деп аталат, мында бардык саптардан негизги идея чагылдырылат. Рубаи өтө кыска болгону менен, анда терең ой берилет. Бул жанр азыркы түрк элдеринин поэзиясында, анын ичинде кыргыз адабиятында да бар.

Азыркы заман өзбек адабиятында да рубаи жазуу салты кездешет. Маселен, Максуд Шайхзаада, Абдулла Ариповдордун эң жакшы рубаилери бар.

АЙБЕК

(1905–1968)

Белгилүү Өзбек адабиятчысы Муса Ташмухаммад уулу Айбек 1905-жылдын 10-январында Ташкент шаарында токуучунун үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Алгач мектепте, кийинчерээк педагогикалык техникумда окуган. 1925–1930-жылдарда Орто Азия Мамлекеттик университетинин (Азыркы Өзбекстан Улуттук Университетинин) социалдык илимдер факультетинде билим алган. Аталган жогорку окуу жайын бүтүрүп, ошол эле университетте окутуучулук кылган.

Айбек өз чыгармачылыгын ыр жазуудан баштаган. Анын «Тууг‘улар» аттуу алгачкы жыйнагы 1926-жылда жарык көргөн. Андан кийин акын ири ырчылык жанры саналган дастандарды жарата баштайт. Анын «Dilbar – davr qizi» (1931), «O‘ch» (1932), «Baxtigul va Sog‘indiq» (1933) өндүү түрдүү темадагы ондогон дастандары удаама-удаа жарыяланды.

Эң чоң дарыялар да алгач тоолордон шылдырап түшүүчү кыл аркандай ичке жылгалардан башталат. Силер көргөн дарыялардын кудуреттүү агымында дал ошол жылгалардын ар биринин өзүнө ылайык үлүшү болот. Ошол сыяктуу, Айбектин кийинчерээк жазган ири прозалык чыгармалары – «Qutluq qon» (1940), «Navoiy» (1944), «Quyosh qoraymas» (1958) өндүү романдарынын көрөңгөсү да чакан-чакан аңгемелер болгон. Аларга «Fonarchi ota», «Musicha», «Singan Umid», «Oltin topaq», «Gulnora» өндүү аңгемелерин киритүүгө болот. Эң маанилүү жагы бул чыгармалардын көпчүлүк

каармандары кийин да жазуучунун оюнда жашоону улантты, чыгармачыл өсүп өнүктүрүлдү.

БАЛАНЫН КӨӨНУ ПАДЫША

(«Bolalik» повестинен)

...Көчө бүгүн жандана түштү. Токуучулар кездеме токуу үчүн узунасынан тартылган өрүмдү жайып, жипти көк түскө боёшту, бир жагы одоно, кылдуу, дөңгөчтөй оор шайманды өрүмдүн үстүнөн жүргүзүп, жипти жылмалашат. Токуучулардын көбү кары-картаңдар. Бир аз шоктук кылсаң «Бут астында оролошпо» деп жемелешет алар.

Мен арыктын боюнан бир бөлүк ылай алып «пак-пак» ойноп олтурсам, үйүнөн досум Аазам атырылып чыгат. Көздөрү кандайдыр ойноок. Карасам, колунда бир тилим анделек. Мен ага «Таттуубу?», – деп тигилем.

Ал менин суктанганымды билгендей колун артына жашырат да, башын чайпай мактанат.

– Атам алып келди, дагы бар. Ах, таттуу...

Мен ылайды ыргытып жиберип, чуркап Мирахмат атанын үйүнө кирем. Шыпырылбаган, кароосуз калган кең короодо абдан бийик, көрүмсүз, эски пакса дубалдуу бөлмөнүн кичине, жарыбаган дарчасынын жанында чоң атам досу менен сүйлөшүп олтурат. Мен анын бооруна кыпчылып алам.

– Чоң ата, анделек...

Абышканын кулак салгысы жок, таягынын учу менен жерди уруп, сүйлөйт:

– Билем, билем, Мусулманкулдун адамы болчу ал, шайтанга да сабак берчү эле...

– Бали, эсиңизде экен... – эски топулуу башын оор серендетип, сөзүн улантат Мирахмат ата: – Ошол ата безери, ак кылынган менен бет маңдай келип калсам болобу. Ал атта, мен болсо жөө. Колумда чокмор. Өзү деле дөөдөй кубаттуу, каардуу жигит эле да.

Мен карыялардын сөзүнө өзүмчө эле берилем. Бирде чоң атама, бирде анын досуна тигилем. Алар кандайдыр хандар, бектер, коргондор, согуштар жөнүндө сүйлөшүшөт. Кимдир бирөөлөр чоң дарбазаларды бекитип койгон, кээ бирөөлөр шаарга суу бербеген, багбандар кайсыдыр жерлерге качып кеткендиктен, бактарда мөмөлөр бышып, сасып-чирип кеткен. Бул сөздөр мага жомоктон да кызыктуу туюлат. Акыры абышкалар тим болушат, өздөрүнчө жаштыгын сагынгандай жер тиктеп калышат.

Мен чоң атамдын колунан тартам:

– Анделек...

– Тек тур, тентек. Али бышкан жок... – дейт чоң атам.

Мен дагы кыстайм. Колунан астейдил тартам. Мирахмат ата мени алаксытуу үчүн чоң таягын колдон колго тез өткөрүп, кырылдаган добуш менен кандайдыр кызык ыр ырдап берет. Жок, мен ага көнбөйм. Мага айла табыша албайт.

– Эмне кылмакпыз. Бала да. Баланын көңүлү падыша...

Бул сөздүн маанисине түшүнөм. Анткени мен өз каалаганымды айтсам, ал ар убак тегеректегилерге же болбосо өз-өзүнө ушинтип койчу.

Биздин үйдөн тар көчө бойлоп жүз кадам жүрсө, таш терилген чоң көчөдөн «Акмечит» айылына чыгат. Бул жерде үч дүкөн бар, бири касапкана, экөөсү майда буюмдар сатылуучу дүкөндөр. Муса соодагердин дүкөнү көзүмө боштой көрүнөт. Ал жалаң сабиз, пияз, ун, керосин сатат. Бирок сыпайы, ширин сөз, сакалдуу карыя Сабыр дүкөнчүдө болсо чымын-чиркейлерден карайган тизилген билерик нан, «ат нан»дардан, кургатылган жийде жана какылардан тартып, тээ таш көмүр, кургак беде, «маккаисано»¹га чейин баары табылат.

Биз ушул дүкөнгө барабыз. Сабыр дүкөнчү майин үнү менен «Баракелде, азаматсың, чоң атасы тоюн көрсүн», – деп мени эркелетип коёт.

---

¹ Маккаисано - тропикалык жана субтропикалык өлкөлөрдө өсүүчү көп жылдык бадал жана дарактардын жалпы аталышы. Алардын ичти сүрүүчү дары катары колдонула турган жалбырагы.

Чоң атам үйүлүп жаткан анделектерден бир кичинесин алатда, жыттап колума карматат, кийин баасын сурайт. Дүкөнчү бир нерсе дейт. Чоң атам асылган каштарын чимирип, бир карайт да, узун, кең ак бөз көйнөгүнүн чөнтөгүнөн бир канча акча чыгарат. Ар бирин көзүнө жакын кармап, абдан тигилип, сатуучунун алдына таштайт. Сабыр дүкөнчү башын чайкайт.

– Болбойт, аксакал дагы азыраак кошуңуз, – дейт.

– Токтот. Баасы жакшы болду, – дейт чоң атам жекирип, үйгө бурулат. Сабыр дүкөнчү аркадан дагы болбой астейдил кыйкырат.

– Дадакозу ата, бир аз кошпосоңуз болбойт!

Чоң атам ага кайрылып карабайт. Тар жолго киргенде, өзүнө өз сүйлөп кетет: «Нысап менен саткын да. Оозуңа батканча айта бересиңби!». Кийин менден да ирээнжийт, «Тентек, сабыр кылганды билбейсиң. Базардан чоңун алып келет элем».

Мен анделекти кучактаганча шамалдай учам. Айванда топубу, жээкпи тигип отурган эжемден бычак сурайм. Агам да, бир четте эмненидир тигип олтурган эжем да сүйүнөт. Мына, абышка да акырын кирип келет.

– Кымбатка алдым. Базарга барат элем го, бирок көнгөн жок уулуң, – дейт апама. – Баланын көңүлү алтын. Аман болсун, артымда калсын. Бул тентекти абдан жакшы көрөм.

Абышка ошондон эки-үч күн өтүп көчөдөн тердеп-бышып кирип келет, койнунан чоңдугу чыныдай, таргыл анделекти чыгарып берет. Кийин апамабы, энемеби базардын ызы-чуусунан даттанат...

***

Повесттен алынган ушул чакан эле үзүндүнүн өзүнөн кокусунан жазуучунун балалыгы өткөн доорго туш болгондой сезебиз өзүбүздү. XX кылымдын баштарындагы эски Ташкенттин кымгуут көчөлөрү көз алдыбызга элестейт.

Токуучулар өз иштерин көчөгө чыгып алып жасагандыктарынан улам алардын короо-жайлары анчейин чоң эмес экендигин билсек болот. Жадагалса, караңгы кышта тар короодон сыгылып, зериккен кары кол өнөрчүлөр жаздын күнүнөн ыракаттангылары келет. Деги жылуулугу анделекти бышырууга жетип калган күндүн табы кимдин денесине жакпайт дейсиң...

Жаш Мусанын «арык боюнан бир бөлүк ылай алып «пак-пак» ойноп» отурганынан да күндөр бир топ ысып калганы билинет.

Айбек балдардын мүнөзүн абдан жогорку деңгээлде билгендиктен, жазуучунун сүрөттөөсүндө алар өтө табигый түрдө көз алдыбызга тартылат. Азамдын акыркы мактануусу, «Ах, таттуу...» дегени Мусанын чыдамын түгөттү. Анын көзүнө өзү сүйгөн «пак-пак» оюну да көрүнбөй калат:

«Мен ылайды ыргытып жиберип, чуркап Миракмат атанын үйүнө кирем...»

Миракмат атанын короосу кенен болсо да, анын шыпыруусуз, кароосуз калганынан бул үйдөгү жаш-жалаңдын башына кандайдыр каранкун түшкөнү сезилет...

Ушул короодо эки карыя суудай агып өтүп кеткен жаштык доорлорун эстеп отурушат. Бала күбө болгон маектешүүдөн алардын күчкө толгон кездери Мусулманкулдар, тактап айтканда, Кокон хандыгы дооруна туура келгендигин байкоого болот.

Эгерде «Балалык» повестин таап, толук окуп чыксаңар, өтө кызыктуу окуяларга бай бул чыгарма Айбектин балалыгы, өспүрүмдүгү жөнүндөгү түшүнүгүнөрдү кеңейтэри бышык.

Айбек таланттуу акын жана жазуучу гана эмес, ири аалым, публицист жана котормочу да болчу. Ал орус адабиятынын белгилүү өкүлү Пушкиндин ыр түрүндө жазылган «Евгений Онегин» романын, Лермонтовдун «Маскарад» чыгармасын, армян элдик эпосу «Сосунли Давид» дастанын жана башка ондогон чыгармаларды

өзбек тилине чебердик менен которгон. Ал 1943-жылда Өзбекстан Илимдер академиясынын анык мүчөсү болуп шайланган. Өзбекстандын эл жазуучусу деген жогорку наамга татыктуу болгон.

Муса Ташмухаммад уулу Айбек 1968-жылдын 1-июлунда 63 жашында оор дарттан улам көз жумду. Жазуучу элине чоң адабий-илимий мурас калтырды. Бул мурас келечекте да жаш муундун руханий дүйнөсүн байытууга кызмат кылат.

Өзбекстан Республикасынын биринчи президенти Ислам Каримовдун демилгеси менен 2010-жылда борборубуз Ташкенттин эң кооз жайларынын бири – Алишер Наваий атындагы Улуттук бакта Айбектин айкели орнотулду. Бул белгилүү жазуучунун чыгармачыл мурасы жана жаркын элесине көрсөтүлгөн улуу урмат жана кадырлоонун жаркын белгиси болуп эсептелет.

1. Баяндалган аңгеме жазуучунун кайсы повестинен алынган? Бул чыгарманы толук окугансыңбы? Эгер билсең, анын мазмунун классташтарыңа кыскача айтып бер.
2. Аңгемедеги баланын жоруктарын «эркелик, тентектик» деп баалоого болобу? Өз пикиринди далилдеп берүүгө аракеттен.
3. Карыялардан бири – Мирахмат атанын «Ошол ата безери, ак кылынган менен бет маңдай келип калсам болобу...» – деп баштаган аңгемеси эмне менен аяктаган болушу мүмкүн?
4. Чоң атанын Сабыр дүкөнчүнүн «үйүлүп жаткан анделектеринен бир кичинесин» тандоосу менен аңгеменин аягындагы сүйлөмдүн ортосунда кандай байланыштуулук бар?
5. Чоң ата бир жерде «Баланын көөнү падыша» десе, башка жерде «Баланын көөнү алтын» дейт. Бул эки кептин мазмунун түшүндүрүүгө аракеттенгиле.
6. Айбектин балалык доору темасына кайра-кайра кайрылуусунун себеби эмнеде? Ушул жөнүндө ойлоп көрчү.

САИДА ЗУНУНОВА

(1926–1977)

Надира, Увайсий, Зулфияханымдардын изинен барган, өткөн кылымдын ортолорунда өзүнүн ырлары, мазмундуу аңгеме жана повесттери, кайталангыс дастандары менен адабий коомчулуктун назарына түшкөн Саида Зунунова өзбек адабиятында өзүнүн ордуна ээ болгон чыгармачыл инсан болуп саналат. Ал чыгармаларында өзбек кыздарынын тартынчаактык, уялчаактык, ыйбаа мүнөзүн, Чыгыш аялынын акылмандыкка чүмкөнгөн элесин, энелердин чексиз мээримин жана анын өзүнө окшош аялдарга гана таандык болгон чыдамкайлыгын, туруктуулугун чагылдырды.

Саида Зунунова 1926-жылдын 15-февралында Андижан шаарында кызматчынын үй-бүлөсүндө жарыкка дүйнөгө келди. Атасынан эрте жетим калган акын апасы жана туугандарынын колунда чоңоюп, эрезеге жетти. Андижан шаарындагы 30-мектепти бүтүрүп, 1941-жылы Андижан мугалимдер институтуна окууга кирип, аны 1943-жылы аяктады. Бир аз убакыт мектепте мугалимдик кылды, областтык гезиттин редакциясында иштеди. Адабиятка болгон кумары аны Орто Азия мамлекеттик университети (азыркы Өзбекстан Улуттук университети)нин филология факультетине жетеледи. Мында 1947–1952-жылдарда билим алды. Жогорку окуу жайын аяктагандан соң журналисттик ишке кызуу киришип кетти жана көркөм чыгармачылыкка катуу берилди. «Гүлхан» журналы, «Өзбекстан маданияты» гезитинде адабий кызматкер, көркөм адабият басмаканасында редактор, ошондой эле Өзбекстан Жазуучулар Уюмунун адабий кеңешчиси болуп иштеди.

Саида Зунунованын алгачкы «Салам сага» аттуу ыры 1945-жылы Андижан областынын «Пахта фронту» газетасында жарык көргөн. Ошондон кийин анын бир топ ырлары газета-журналдарда басылып чыга баштады. Анын алгачкы ыр жыйнагы студенттик жылдарында басмадан чыккан. «Саиданын биринчи китебин окуп, «Кызыңыз жазды» деп жыйнакка ат коюп бергенмин», – деп жазган эле академик акын Гафур Гулам. «Элибиздин Саидага болгон жакшы ниети текке кеткен жок. Ал кыз-келиндерге таандык сулуулук, назиктик, ажарлуу, татымдуу лирикасы менен жүрөгүбүздөн орун алып, эс алдырып, эмгекке болгон шыгыбызды ашырган, эркибизди кооздукка карай жетелеген зээндүү акыныбыз болуп жетишти». Устаттарынын ишенимин актаган акындын улам жаңы ырлары камтылган «Yangi she'rlar», «Gullar vodiysi», «Qizlarjon», «She'rlar», «Bir yilning oylari», «Nilufar» аттуу ыр жыйнактары жарык көрдү. Акын бир-биринен сонун лирикалык ырлары менен бирге «Sodiq bilan Anor», «Xayrixon», «Surat bilan suhbat», «Qo'shnilarim» өндүү дастандарды да жаратты. Саида Зунунова ушул поэзиялык чыгармаларында адамдын руханий дүйнөсүнүн назик жактарын, сезим-туюмдарын жана кыялдарын, ой чабыттарын, кайгы-мунун жана үмүт-тилектерин, армандарын чебердик менен сүрөттөй алган акын катары калыптангандыгын көрсөтө алган. «Surat bilan suhbat» дастаны акындын чыгармачылыгында өзгөчө орунга ээ. Бул чыгарма менен акын ыймандуу энелерди, аялдарды даңктаган. Дастанда эненин согуштун айынан ата мээриминен ажырап калган, толгон машакаттар менен өстүргөн уулунун нике тою кечесинен кийинки мундуу ой-эскерүүлөрү сүрөттөлөт. Эненин жүрөгүндө эки карама-каршы ойлор – перзентинин эрезеге жеткени, тоюн көргөнүнөн кубаныч, шүгүрчүлүк, ошондой эле ушул күндөргө жете албагандар жөнүндөгү кайгы-муң, армандуу эскерүүлөр алпурушуп өз ара күрөшүшөт.

Саида Зунунова өзбек кыз-келиндеринин турмушун үйрөнүү, алардын жашоосундагы кыйынчылыктар жана

татаалдыктарга коомчулуктун көңүлүн каратуу ниетинде үй-бүлө жана сүйүү темасында бир топ аңгеме жана повесттер жазды. Анын «Gulbahor», «Qissa va Hikoyalar», «Gulxan», «Do'stlik», «Qanot», «Alanga», «Ko'chalar charog'on», «Bo'ylaringdan o'rgilay» аттуу китептери калкыбыздын руханий кенчине айланган.

Акындын «Ona», «Ko'zlar» аттуу пьесалары да бар.

Саида Зунунова сүйүктүү жазуучубуз Саид Ахмаддын өмүрлүк жары болгон. Саид Ахмаддын башына оор күндөр түшүп, жалган жалаа менен «эл душманы» катары камалганда, Саида аны жашоого, чыгармачылыкка кайтарууга көмөкчү болду. Өзүнүн башына түшкөн оор сыноолорго чыдады. Андан «күйөөң эл душманы, андан баш тарт», – деп талап кылышты. Буга макул болбогон жаш аялды коркутуп-үркүтүштү, кордошту. Мындай азаптар бир-эки эмес, көп жолу болду. Ал баарына чыдады. Туура, адилет жана ак деп билген өмүрлүк жолдошун күттү. Сүйүктүү ыр болуп ырдалып жүргөн бир ырындагы:

Vaslingni umididin dunyodan o'tib borgum,
Qanoatda Saida filcha bo'lurmi, hay-hay, –
(Көрүшөм деп көксөөдөн, дүйнөдөн өтүп барам,
Канагатта Саида пилче болорбу, пай-пай)

деген саптары акындын ошол мезгилдеги турмушун, рухий абалын чагылдырган десе болот.

Саида кайрымдуулук, адилеттүүлүк үчүн күрөштү, ак эмгекти өз жашоосунун идеясы деп билген. Бул көз караш, ишеним, көңүл түшүнүгү бардык чыгармаларынын маңызын түзөт. Саид Ахмад кыйышпас жары жөнүндөгү эскерүүлөрүнүн биринде:

Күрөшсүз, эмгексиз, шаттык-күлкүнү,
Урулук мал деймин, жек көрөм аны,
Бир үзүм мээримим сиңбесе эгер,
Ыраазы эмесмин, тартуу кылса зер, –

деген саптарын келтирип: «Бул саптар Саидахандын ырда сызылган элесине окшойт», – деген эле.

Саида Зунунова узак өмүр сүрбөдү. Ал дал эле чыгармачылыгы өрчүп турган кезде – 1977-жылдын 20-мартында 51 жашында көз жумду. Акынга терең урмат иретинде Ташкенттеги көчөлөрдүн бирине, 224-мектепке, ошондой эле Андижан шаарындагы көчөгө жана мектепке, Боз аймагындагы академиялык лицейге анын аты берилген. Эми акындын айрым ырлары менен таанышып чык. Калганын өз алдыңча окууга үндөйбүз.

КЫЗЫМА

Дүйнө менин боорумдабы, же мен дүйнө боорунда,
Жүз жылдык жаз желдериби чачтарымдан сылаган?!
Миң гүлзардын гүлдөрүнөн ыракаттуу бул колдор,
Бакка чулгап жүрөгүмдү, жүзүмдөн эркелеген.

Күүгүм тартып айлана, Ай шооласы бир майин,
Кел, аппагым, кел, эркем, мен сени алдейлейин.
Гүлбү дейм илебинди, жытыңдан айланайын,
Кел, аппагым, боорумда баштарыңдан сылайын.

Тооктор уктап бакта, шамал тынган бутакта,
Магдырап майсандар да жатышат ушул чакта.
Күмүш Ай күлүмсүрөп, жылдыздар жымындашып,
Уктадыбы кызың деп, сурашат шыбырашып.

Күүгүм тартып айлана, Ай шооласы бир майин,
Кел, аппагым, кел, эркем, мен сени алдейлейин.

МЕНИН МЕКЕНИМ

Жүз жыл өмүр сүрсөм, жүз жыл ыр жазсам,
Жүз жыл баяныңды айтсам токтобой,
Шондо да сүйүктүү жардын сүрөтүн,
Тартууга татыктуу түстү табалбай,
Тентиреп гүлзарда жүргөн сүрөтчү,
Өңдөнүп өзүңдү сүрөтөө үчүн,
Сөздөрдүн мыктысын издеймин бүгүн.

Жүз жылдык ырымды гүлдөй тергеним,
Бералбайт дилдеги сүйүүмдүн күчүн,
Эй, менин Мекеним, менин Мекеним!

Дүйнөдө не жакшы болсо сапаттар,
Бардыгы өзүңдө, сенде камтылды.
Ыйык топурагың көзүмө сүртүп,
Жазгы жалбыракка көзүмдү сүртүп,
Ымандай адамдык берем антымды:
Чаламын курмандыкка, мейли, жанымды,
Сенин акыныңмын, бул улуу элдин,
Бактысын тилеген, каламгер кызы.
Адилет, азаттык ырын ырдасам,
Куугунду болбоймун кең кучагыңдан –
Биз дайым биргебиз Мекеним менин.
Өмүрүм өткүнчөктү мээрим, сыймыгың,
Жыргал-кууралымда жаным шериги.
Сен менин Мекеним, ыйык Мекеним!

1. «Дүйнө менин боорумдабы, же мен дүйнө боорунда, Жүз жылдык жаз желдериби чачтарымдан сылаган?!», – деген ыр саптарын окуганда көз алдына кандай жагдай келип жатат?
2. «Жүз жылдык жаз желдериби чачтарымдан сылаган?!» Сүрөттөөдөгү пикир жана баяндоонун кооздугун байкадыңарбы? Аны түшүндүрүп бергиле.
3. «Миң гүлзардын гүлдөрүнөн ыракаттуу бул колдор, бакка чулгап жүрөгүмдү, жүзүмдөн эркелеген», – деген ыр саптарындагы бакытка балкыган эненин сезимдерине көңүл бургула.
4. «Менин Мекеним» ырында «сүйгөн жардын сүрөтүн тартууга татыктуу түс табалбай, Гүлзарда тентиреген сүрөтчүдөй» дейт. Мекенди сүрөттөөгө сөз издеп жаткан акындын журтка болгон махабаты кандай денгээлде экенин сен да сездиңби?
5. «Жүз жылдык ырымды гүлдөй тергеним, Бералбайт дилдеги сүйүүмдүн күчүн» деген саптардын маанисин түшүндүрүп бергиле.

РАСУЛ ГАМЗАТОВ

(1923–2003)

Кавказда авар деген улут бар. Ошол улутту дүйнөгө тааныткан Расул белгилүү ырчы-акындын үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келип, атасы Гамзат Цадаса элине гана эмес, ошол кездеги бүткүл деген өлкөгө баркт, арабча да билген киши болгон. Тоолуу айылда эр жетип, окуу издеп Москвага келип, Адабият институтуна кирет. Ал өмүр бою жазуу менен алектенген. Чыгармалары чет тилдерге которулду. Сый-урматтын баарын алды. «Бийиктеги жылдыздар» ыр китеби өзгөчө мыкты поэтикалык чыгарма катары бааланган.

Авар акыны Расул Гамзатов жөнүндө калемдеши Чыңгыз Айтматов: «Акындар азыр аз эмес, көп, андан да аларды акын деп аваз кылгандар көп. Ал эми Расул Гамзатов сыяктуулар болсо бу турмушка мээр чөптөй чанда эле бир жаралып, сейрек чыгат. Гамзатовдун бактысы да, баркы да ушунда, бир окшосо ал өзүнө гана окшойт, болбосо анын өзүнө үндөш, өзүнө теңдеш өнөгү жок. Ал кептери улуттук наар-насиб менен оозанган, ошонун өзүнөн бүткөн акын, ошондо да көп өлкөгө аты угулуп, окурмандарга төтөн таанымал акын. Аны эч ким менен чаташтыра албайсың, месел кептүү, өкмөт сөздүү акындын поэзиясы «а» деген алгачкы арибинен, биринчи ыр сабынан эле өзгөчөлөнүп, аттын кашкасындай болуп, айырмаланып турат. Таң баарында Чолпон жылдыз кандай балбылдаса, акындар ааламында анын ысмы да ошондой балбылдап, тунук нурга чайканып, жаркырап турат. Дегиси – көп жактуу жоомарт таланттан, дүйнөнү ачык көңүл, айкөл пейил менен карап көргөн шыбагадан табият Гамзатовго калганда дегеле аянган эмес экен», – деп жазат.

МЕНИН ДАГСТАНЫМ

Мен дүйнөнүн көп эле жерин араладым. Ошол алыс сапардан кайтканда, жүрөгүм элесп-желесп болуп, тууган айылым Цадага шашам...

Цада!.. Жетимиш жылуу очок. Бийик тоолордун чаңкайган асманына жүлүндөй көтөрүлгөн жетимиш түтүн. Каралжын тарткан тоолор. Аптак саклялар. Айылдын алдында жапжашыл жайык талаа, артында зоокалар. Тегиз чатырдын үстүнө чыгып алып, той өтүп жаткан короону карап отурушкан балдарга окшоп, айылдын үстү жагында тизилген аскалар сүрдүү маңкаят... Жан биргем Цада! Мына, мен сага... чоң дүйнөдөн келдим. Мен бул дүйнөнү кыдырып чыктым, не бир таң каларлык шумдуктарды көрдүм. Кайсынысын караарым билбей, ажайып кооздук менен бетме-бет турган учурларым болду... Бирок ошол тири укмуш кооздуктарды карап туруп, мен дилимде эртең мындан асем, мындан да адеми-асылзат нерселерди көрөрүмө ишенгем... Бул дүйнө чексиз тура...

...А неге азыр мына бул аскалардын аягын жазданып жаткан жетимиш түтүн айылымды көргөндө, алтымыш эки тамырым болкулдап, жүрөк көөдөнгө батпай алып учуп, көздөрүм туманданып, башым айлана түшүп отурат.

Кантип эле дагстандык ушул чөйчөктөй айыл Венециядан, Каирден же Калькуттадан асемдүү болуп кетсин? Бир аяк жолдо отун көтөрүп келаткан авар келин кантип эле скандинавиялык шыңга бойлуу ак саргыл перизаттан сулуу болсун?

Цада! Чарчаган буттарымды таңкы муздак шүүдүрүмдөр жууп, мен сенин талаанда басып баратам. Тиш какшаткан тоо булагынан да өтүп барып, башатка жүзүмдү чайыйм... Сен менин башатымсың, Цада!..

Атам... Аны билгендердин ар бири атамды өзүнчө элестетсе керек.

Албетте, ал жер айдаган, чөп чаап, арабага салган, атты сылап-сыйпап багып, табы менен минген. Бирок менин көз

алдыма анын колуна китеп алып олтурганы гана элестейт. Ал китепти ар убак мына азыр учуп кетчү чымчыктай аяр кармаар эле. Атам окуп олтурганда, апам бутунун учу менен басып, сөөмөйүн эринине такай, бизге шыбырачу:

– Тынч, атаңар иштеп атат.

Жазуучунун китеп окушу – анын иштеп атышы экенин ал туура түшүнгөн.

Ал өзү атама баш багып, бирдеме керекпи, сыясы түгөнгөн жокпу, ошону сурагандан айбыгып турчу. Апам атамдын сыясы түгөнсө куюп, толтуруп, дамамат көз салып турар эле.

Эгер атамдын өмүрүндө кайгылуу эки нерсе болгон болсо, ошонун бирин китеп алып келген. Китеп дегенимде өзү окуган китептер бар, өзү жазган китептер бар.

Кишилер ага эмне гана сурап келишпесин жок деп айткан күнү болгон эмес. «Бар» турса «жок» деп айтууну ал барып турган катуу күнөө, мындан өткөн калп жок деп эсептечү. Жакшы көргөн китебин сурап келгенде, айрыкча жаман абалда калар эле. Берерин берип, китеп бөтөн колдо турганда да, ал китептен көңүлүндө ажырай албай, апкелем деген мөөнөтүндө апкелбей калса, чыдабай: «Бая өгүнчөрөөк ээрчитип кеттиңиз эле, досумду аябай сагындым. Кайра үйгө келем деген ою барбы?» – деп, кат жазып жиберчү.

Атам жети кыздын ортосундагы жалгыз бала болгон. Баары кичинекейинде жетим калышып, атама кичинесинде эле айылдан сыртка кетүүгө туура келген. Жетимдерге кара-лашкан туугандарыбыз «чоң айылдын таалим-тарбиясы да чоң» – деп, Гамзатты башка айылга медресеге жөнөткөн. Ошондон кийин бир көзүндө талканы бар куржунун салып алып, атамдын кыдырбаган айылы калган жок. Кайра айылга байып кайткан десе болот. Байыганы ошол – жер кыдырып, көзү ачылып, билимдүү болуп келген. Ошондо айыл аксакалдары: «Эми талантың менен билиминди бир арабага чексең далайга кетесиң», – дешкен.

Атам жаңылган жок. Атамдын ысмы белгилүү болуп чыкты. Ырларынын далай саптары макалга айланып кетти.

Атам көп жазган. Чондор үчүн да, балдар үчүн да, дүйнөгө көз жарып келгендерге да, дүйнөдөн көз жумуп кеткендерге да арнап ырлар жазган. Анын жазган ырлары, поэмалары, пьесалары, тамсилдери, жомоктору бар. Жазганда шашпай, мончоктой тизип, тегиз жазар эле. Тили да ошондой болчу. Өзүнүн табияты да ошондой эле. Жаш кезинде Гамзаттын колунун сулуулугуна карап, ага чечим, элге кайрылуу өндүү маанилүү кагаздарды көчүртүшүп жаздырышкан. Ал арабча да, латынча да, орусча да ариптер менен, солдон онду карай да, ондон солду карай да жаза берчү. Түркүн алфавиттерди өздөштүрүү тамаша эмес болчу. Ырды болсо бардыгын дээрлик аварча, эне тилинде, жазчу.

...Ал тамгаларды жаман урунуп, кебетесин бузуп жазган-дарды сындаган. Дегинкисинде атам бир да алфавит жөнүндө жаман пикирде болгон эмес. Алфавиттин биринен-бирин өйдө койгондорду ал жек көргөн.

Атам орусча билчү эмес. Чеховду, Толстойду, Ромен Ролланды ал ошол эле араб тилинде окуду. Тоолуктар ал кезде булардын бирөөнөн да кабары жок эле. Башка жазуучуларга караганда атама Чехов айрыкча жакчу, өзгөчө анын «Хамелеон» аттуу аңгемесин кайра-кайра окуй берчү.

Деги, араб тили бизде кеңири тараган. Кээ бири Дагстандын өзүнүн жазмасы жоктуктан арабча жазса, кай бирлери бул тил өзүнүн Дагстан тилдеринен байыраактай, кооз көрүнгөнү үчүн жазган. Бардык иш кагаздары менен документтер араб тилинде жазылган. Мүрзө таштагы жазуулар – бүт эле арабча тамгалар. Атам аларды шыр эле окуп, маанисин айтып берчү.

Кийинчерээк араб тилин буржуазиялык саркынды катары жарыялаган жылдар болду. Арабча жазып, окушкан адамдар да, арабча китептер да запкы тартты. Дагстандык

агартуучулар Алибек Тахо-Годи менен Желал Коркмасов нечен түйшүк тартып жүрүп чогулткан бүтүндөй китепканалар жоголуп кетти. Желал Сарбондо окуган, Анатолий Франстын досу, он эки тил билген адам болгон. Курал-жарак, ат, уй, кийинчерээк бир ууч ун, момпосуй берип жатып, ал тоолук айылдардан эски китептерди чогулткан. Ошолордун баары, ага кошулуп далай кол жазмалар жок болду. Орду толбос оор жоготуу!

«Арабдар Дагстанга басып киргени ырас, – деп айткан атам, – бирок буга араб жазуусу да, араб китептери да күнөөлүү эмес».

Дагстандын азаптуу китеби! Түркүн-түрдүү тамгалар менен түркүн тилде жазышты сени. Жазышты, себеп дегенде жазбай коё алышпады, пайда көздөп, акы көздөп жазышкан жок, дили буйруп, өздөрү жазышты.

Кийинчерээк «Кызыл тоолор» газетасы пайда болду. Атамдын ырлары биринчи ирет ушул газетада жарык көрдү. Ал бир топ жылдар бою газета менен тыгыз байланышмак гана тургай, анын секретары да болуп иштеген. Мен ошо кезде газета ырларды ушунчалык тез чыгарарына таң калар элем. Кечээ эле менин көз алдымда атам жазган ырлар бүгүн газетабызга жарыяланып чыга келчү. Кийин ырлары топтолуп, китепке кирди. Көлөмдүү төрт том атамдын бүткүл өмүрүн, бүткүл эмгегин камтыды.

Ал өзү да кабинетинде, китептеринин, карандаштарынын, жазылган жана али жазыла элек актай кагаздарынын жанында каза болду. Айла канча. Жазылбай калган барактар эми жазылат. Дагстан көптү үйрөнүп, окуп, жазып жатпайбы.

Дагстан жөнүндө дагы повесть жазылат. Ал түбөлүк жазылып бүтпөйт. Эгер ошол өлбөс, алтын китептин ичинен эң куру дегенде мен жазган бир баракка орун тийсе – анда менин бактым чоң. Өз ырымды сага сунам, Дагстаным, кабыл ал!

Не тапсам адамдардан – анын баарын
Өзүнө тартуу кылам Дагстаным.
Чокуңа кадагым бар ордендерим,
Сен алсаң – ошол менин тагынганым.

Күү сендик, ырым сендик дилде жаткан,
Бир гана ыраазы элем мага жапсаң:
Кементай – токоюнду, анан дагы
Ак мөңгү – бапагыңды сыйга тартсаң.

Мына бүттүк. Эми коштошолу, кыйбас жаш досторум!
Эл айткандай, кудай жолуктурса, дагы жолугарбыз. Васалам,
вакалам же үйүнө кут консун, окурманым, сөз бүттү!

1. Расул Гамзатовдун өмүрү, чыгармачылык жолунан эмнени баамдадынар?
2. Акындын «Менин Дагстаным» деген китебин окуп чыккыла. Ага калемдеши жана замандашы Чынгыз Айтматов кандай баа берген экен? Мындай баалар ага көп берилген, андай пикирлер эсиңерде барбы?

АНТОН ПАВЛОВИЧ

ЧЕХОВ

(1860–1904)

Антон Павлович Чехов – дүйнөлүк адабиятта өз орду бар жазуучу жана драматург. Ал биринчи кезекте кыска аңгемелердин чебери катары даңазалуу.

Кичинекей Антоша Россиянын четиндеги Таганрог шаарында туулуп, алты балалуу үй-бүлөдө өскөн. Эң эле эрте, кичинесинен атасынын дүкөнчөсүндө соода ишине жардамдашуу менен эл турмушуна аралашып, жамандык-жакшылыктын даамын эрте татып, кыйынчылыктарга бышат. Дүкөнгө кирип-чыккан адамдардын мүнөз-кыялын үйрөнүп, алардын тагдырлары менен тереңден таанышып чоңоёт. Дал ушул мезгилде жазуучулук көрөгөчтүгү, айлана-чөйрөнү, дүйнөнү тааный билиши калыптанат. Кийин гимназияда окуйт, Москва университетинин медициналык факультетин аяктайт, учук оорулуу экенине карабай, өмүргө кооптуу алыс сапарга аттанып чыгып, Сахалинге барып, сүргүндө жүргөндөрдү дарылайт.

А. П. Чехов аңгемелеринде, повесттеринде, пьесаларында Россиядагы өткөн кылымдын акырындагы ачуу чындыкты, адамдардын жашоо-шартынын оор абалын, таптык жиктелүүлөрдү, ыймандык кыйроолорду сөөккө жеткире кыска, таамай көрсөткөн. Караңгылыкты, укуксуздукту жектеп, адамгерчиликти асманга чыгара көкөлөтүп жактап чыккан. Көптөгөн чыгармаларында сатиралык, юмордук ыкмаларды кеңири пайдалануу менен, помещиктердин наадандыгын, зулумдугун, ач көздүгүн, адамдын тунук сезимдерин кордогон айбандыгын ашкерелеген.

ХАМЕЛЕОН

Базар аянтын аралап, үстүнө жаңы шинель кийип, колуна түйүнчөк кармаган **полициялык көзөмөлдөөчү** Очумелов келе жатат. Анын соңунда каалгый басып, **конфискация** кылып алынган **крыжовник** жемиши жык толгон себетти көтөрүп, куйкул сары кичи полицей жүрөт. Айлана тыптынч... Аянтта бир да жан жок... Дүкөн жана **кабактардын** ачык эшиктери ач бөрүнүн оозуна окшоп кудайдын жарык дүйнөсүнө кандайдыр кайгылуу түрдө карайт: булардын жанында турган кайырчы да жок.

– Сен кабат экенсиң го, шүмшүк! – деген сөз угулду Очумеловго. – Балдар, кармагыла муну! Биздин заманда кабышып отурууга болбойт! Карма! А...а!

Иттин каңкылдаганы угулду. Очумелов каптал жагына карай салса, көпөс Пичугиндин отун кампасынан үч буту менен сороктоп, улам артына карап, бир ит качып келатыптыр. Чыт көйнөк кийип, желеткесинин топчуларын чыгарып салган киши анын соңунан кууп алыптыр. Кууп келаткан киши илгери умтула, жерге боюн таштап, көмкөрөсүнөн жата калып, иттин арткы шыйрагынан кармады. Иттин каңкылдаганы жана «коё бербел!» деген кыйкырык кайрадан дагы чыкты. Дүкөндөрдөн уйкулуу өңдөр сороё чыга келип, отун кампасынын жанында калк жерден чыга калган сыяктуу бат эле топтоло түштү.

– Тартип бузулду окшойт, таксыр! – деди кичи полицей.

Очумелов солго бурулуп, жыйылган топту карай жөнөдү.

Кампанын дарбазасынын так түбүндө жогоруда айтылган желеткечен киши оң колун өйдө көтөрүп, чогулган элге канга боёлгон сөөмөйүн көрсөтүп турганын байкады. Анын чала мас өңүндө: «Мен сенден бир нерсе алам, куруган куйту!» – деген сөз жазылып тургансыйт. Ал киши зергер-уста Хрюкин экенин Очумелов тааный койду. Топтун так ортосунда алдыңкы эки бутун талтайтып, бүткөн бою калтырап, азыркы чатактын айыпкери – тумшугу чуштугуй,

жонунда саргыч темгили бар ак күчүк турат. Анын жаш мөлтүрөгөн көзүнөн аябай коркуп, кайгыга баткандыктын белгиси байкалат.

– Бул кандай окуя? – деп сурады Очумелов, топту жиреп кирип. – Мунунар эмне? Сөөмөйүң эмне болду сенин?.. Ким кыйкырды?

– Мен эч кимге тийбестен жөн эле келаткам, таксыр... – деп Хрюкин өз колуна жөтөлө сөз баштады. – Митрий Митрич экөөбүз отун жөнүндө келгенбиз... Анан мына бул шүмшүк өзүнөн-өзү келип, сөөмөйүмдү тиштеп алды. Сиз мени кечирип коюнуз, мен иштеги кишимин... Ишим эң эле майда. Мага эми акча төлөшсүн, анын себеби бул сөөмөйүм мындан ары, балким, бир жумага ишке жарабай калар... Мындай айбанаттан азап чек деп мыйзамда да айтылган эмес, таксыр... Көрүнгөндүн баарын эле тиштей берсе, жарык дүйнөдө жашабай эле койгонум артык.

– Гм!.. Дурус... – деди Очумелов сурданып, жөтөлө жана кашты серпе сүйлөп. – Дурус... кимдин ити бул? Мен муну жөн койбойм! Итти ээн коё бергенди көрсөтөм силерге! Токтомго баш ийгиси келбеген ушундай төрөлөргө көңүл бурар убакыт жетти! Мындай митаамга салык салар замат ит жана ушуга окшогон тентип жүргөн айбандын эмне экенин мен ага түшүндүрөм? Акесин таанытам ага!.. Елдырин! – деди Очумелов, жанындагы кичи полицейге карап. – Бул кимдин ити экенин аныктап бил да, токтом жаз! А иттин өзүн өлтүрүш керек. Тезинен жок кыл! Балким, кутурган ит чыгар... Бул кимдин ити деп жатам мен!

– Генерал Жигаловдун ити болсо керек эле! – деди топ ичинен кимдир бирөө.

– Генерал Жигаловдукубу? Гм!.. Елдырин, менин пальтомду чеччи... Күндүн ысыгын кара! Жаан жаайт окшойт... Мен мында бир гана нерсеге түшүнбөй турам: Сени кантип капты ал? – деди Очумелов Хрюкинге карап. – Сөөмөйгө күчүк кантип жетет? Бул кичине, сен лөкүйгөн чоң экенсиң. Колуңду, балким, мыкка сайып алып, анан бирөөдөн акча согоюн деп акылга киргенсиң го.

Сенин... Кандай киши экениң белгилүү эмеспи? Силердей шайтандарды билем мен!

– Тамаша кылыш үчүн бул иттин мурдуна тамеки тыккандыр, таксыр, анан бул акмак эмес да, колун каап алгандыр... Өзү терс аяк киши, таксыр!

– Калп айтасың, кыйшык ооз! – деди Хрюкин. – Көрбөгөн соң демек калп сөздүн кереги эмне? Биздин ушул турган урматтуу таксыр – акылдуу төрө, ким калп айтса да, ким чын сүйлөсө да түшүнөт, кудай акы... Ал эми меники калп болсо **мировой** текшере берсин. Анын мыйзамында ачык айтылган... Азыр бардык эл бирдей. Эгер билгинер келсе, менин өз иним да **жандарм**да иштейт.

– Көп сөзүңдү кой!

– Жок, генералдыкы эмес бул, – деди кичи полицей, терен ойлонгон түрдө. – Генералда мындай ит жок. Аныкы көбүнчө машке иттер...

– Сен муну даана билесиңби?

– Даана билем, таксыр...

– Мен өзүм да билем... Генералдын иттери кымбат баалуу асыл тукумдан, а бул эмне ит экенин шайтан билеби? Жүнү да начар, кейпи да жаман... Өлчөсү курусун, мындай итти эмне багат? Акылыңар кайда силердин? Эгер мындай ит Петербургда же Москвада көрүнө калса, эмне болорун билесиңерби? Анда мыйзам-заңга карап отурбастан, ошол замат дымын чыгарбай салат! Хрюкин, сен кыйноо көрүпсүң... Бул ишти эми жөн койбогун... Үйрөтүш керек!.. Убакыт жеткен.

– А балким, генералдыкы чыгар, – деди полицей, кайра ойлонуп. – Тумшугуна жазылган белгиси жок. Өгүнү ушундай итти анын короосунан көргөн элем.

– Генералдыкы болуу керек! – деди бирөө.

– Гм!.. Менин пальтомду кийгизип койчу, Елдырин тууган. Желге урунуп калдым окшойт. Чыйрыга баштадым... Сен бул күчүктү генералдыкына жеткирип, өздөрүнөн сурагын. Мен таап жибергенимди айт... Муну көчөгө чыгарбагыла дегин...

А балким, бул абдан кымбат күчүктүр, анан ар бир жолуккан чочко мурдуна тамеки тыга берсе, бат эле бузулбайбы? Ит – назик макулук. А сен, акмак, колунду түшүр эми! Макоо, колундун эмнесин көрсөтөсүн! Айыптуу өзүң!..

– Генералдын ашмачысы келатат, ошондон сурайлы... Эй, Прохор! Бери келчи, жалгагыр! Мына бул итти көрчү... Силердикиби?

– Тапкан экенсиң! Мындай ит өмүр бою болгон эмес!

– Узак убакка сурап олтуруштун кереги жок, – деди Очумелов. Тентип жүргөн ит бул! Көп сөздүн кереги эмне... Тентиген дедимби – тентиген... Өлсүн, кеп ушул.

– Бул биздин ит эмес, – деп Прохор сөзүн улантты. – Генералдын инисиники, ал бая күнү гана келген. Биздин генерал тайган күтпөйт, а иниси жакшы көрөт.

– Ырас эле анын иниси келдиби? Владимир Ивановичпи? – деп Очумелов сурай баштады, элжиреген түрдө жылмайып күлүп.

– Мына, кудай жалгасын. Мен аны билген да эмесмин! Конокко келишкен го?

– Ооба...

– Кудая тобо... Агасын сагынган экен. А мен билген жокмун! Бул ит ошолордуку дечи? Жакшы болуптур... Эмесе, алып кеткин. Дурус ит көрүнөт... Шамдагай турбайбы... Мына мунун сөөмөйүн шап гана тиштеп алыптыр! Ха-ха-ха... Кана, неге калтырайсың? Рррр-р... Ачууланып турат, шайтан... арам тентек...

Прохор итти чакыра, ээрчитип алып, отун кампасынан алыстап кетти. Жыйылган топ Хрюкинди шылдыңдай баштады.

– Мен сага дагы көрсөтөм! – деп Очумелов аны катуу опузалап, анан шинелин кымтылады да, базар аянтын аралап, өз жолуна түштү.

Полициялык көзөмөлдөөчү – падышалык Россияда тартипти байкоо үчүн коюлган өкмөттүк кызматкер

Конфискация – бул жерде базарда сатуучулардан тартып алынган нерсе деген мааниде

Крыжовник – барсылдак, тикендүү келген, бакта өсүүчү жемиш

Кабак – ичимдик ичилүүчү жайлар мурда ушинтип аталган

Мировой – майда иштерди текшерүүчү кызматкер

Жандарм – полициялык чини бар киши

«Чехов... – Россиянын эң мыкты досторунун бири, акылдуу, адилет, чынчыл досу, аны сүйгөн, ага бардык жактан жан тарткан досу».

М. Горький

«Чехов – прозадагы Пушкин».

Л. Н. Толстой

«Чехов өз доорунун көркөм, тарыхый эстелигин тургузуп кетти».

К. Федин

1. Эмне үчүн аңгеме «Хамелеон» деп аталган? Эмнеликтен хамелеон деген кескелдирикке салыштырылып жатат? «Күчүктүн тополону» кандайча башталды?
2. Адамдардын сырткы кебете-кешпирин сүрөттөгөн жерлерди таап окугула жана ар бир кейипкердин тышкы кейпи менен ички дүйнөсүн салыштыргыла. Очумелов өз өңүн канча жолу, кандай себептен өзгөрттү? Хрюкиндин даттануусун жакшылап окугула жана анын кандай киши экендигин териштирип көргүлө. Аңгемедеги жалпы элдин ордун мүнөздөгүлө.
3. Чыгарманы ролдоштуруп, класс-сахнага алып чыккыла. Анда ар бир каармандын ички дүйнөсүнө карап үн тандагыла. Аңгеме деген кандай жанр? Бул окуяларды сүрөттөөдө жазуучу эмнеликтен аңгеме жанрын тандап алды?
4. Сабак-диспутта талкуулануучу маселелер: Чеховдун учуру жана бүгүнкү күн; Хамелеондор жоголдубу? Кошоматчылык деген эмне? Кошоматчылык менен кантип күрөшүү керек?

МАЗМУНУ

Киришүү	3
-------------------	---

Элдик оозеки чыгармачылыктын казынасынан

«Кожожаш» эпосу жөнүндө	6
Миф жөнүндө түшүнүк	35
«Эр Табылды» эпосу	36
Эпос жөнүндө түшүнүк	69

Эл акындарынын чыгармаларынан

Молдо Кылыч	71
Токтогул Сатылганов	79
Барпы Алькулов	85
Калык Акиев	89
Мемуардык чыгарма жөнүндө түшүнүк	96
Алымкул Үсөнбаев.	98
Айгыш тууралуу түшүнүк	107

Кыргыз профессионал адабиятынан

Аалы Токомбаев	108
Түгөлбай Сыдыкбеков	127
Чыңгыз Айтматов	146
Алыкул Осмонов	179
Кеңеш Жусупов	187
Эссе жөнүндө түшүнүк.	200
Төлөгөн Касымбеков	202

Боордош жана дүйнөлүк классикалык адабияттын үлгүлөрүнөн

Захириддин Мухаммад Бабур	223
Рубай жөнүндө түшүнүк.	230
Айбек.	231
Саида Зунунова.	237
Расул Гамзатов	242
Антон Павлович Чехов	248

O'quv nashri

**BEKTURSUN ALIMOV,
ABDIKERIM MURATOV,
MAHBUBA TEMIROVA**

ADABIYOT

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
7-sinf o'quvchilari uchun darslik*

(Qirg'iz tilida)

T o' r t i n c h i n a s h r i

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2017

Редактору *А.Зулпихорова*
Керкөм редактору *Ф. Башарова*
Тех. редактору *Р. Бабаханова*
Компьютерде даярдаган *Л. Цой*

Басууга уруксат берилди 31.05.2017. Форматы 60x90 $\frac{1}{16}$. Офсеттик басма.
«Times RomanKaz» гарнитурасы. Кегли 12; 10. Шарттуу-басма табагы 15,0.
Эсептик-басма табагы 15,84. Нускасы 720. Келишим № 4766.

**«Sharq» басма-полиграфиялык акционердик компаниясы,
100000, Ташкент, Буюк Туран көчөсү, 41.**

**Ижарага берилген окуу китебинин абалын көрсөткөн
жадыбал**

№	Окуучунун аты, жөнү	Окуу жылы	Окуу китебинин алынгандагы абалы	Класс жетекчисинин колу	Окуу китебинин тапшырылгандагы абалы	Класс жетекчисинин колу
1						
2						
3						
4						
5						

Окуу китеби ижарага берилип, окуу жылынын аягында кайтарып алынганда жадыбал класс жетекчиси тарабынан төмөнкү критерийлердин негизинде толтурулат:

Жаңы	Окуу китебинин алгачкы жолу пайдаланууга берилгендеги абалы.
Жакшы	Мукабасы бүтүн, окуу китебинин негизги бөлүгүнөн ажырабаган. Бардык барактары бар, көчпөгөн, беттеринде жазуу-чийүүлөрү жок.
Канааттандырарлуу	Мукабасы эзилген, кыйла чийилип, четтери тытылган, окуу китебинин негизги бөлүгүнөн ажыраган абалы бар, пайдалануучу тарабынан канааттандырарлуу ремонттолгон. Барактары кайра ремонттолгон, айрым беттерине чийилген.
Канааттандырарлуу эмес	Мукабага чийилген, жыртылган, негизги бөлүгүнөн ажыраган же таптакыр жок, канааттандырарсыз ремонттолгон. Беттери жыртылган, барактары жетиштүү эмес, чийип, боёп ташталган. Окуу китебин калыбына келтирүүгө болбойт.

O'quv nashri

**BEKTURSUN ALIMOV,
ABDIKERIM MURATOV,
MAHBUBA TEMIROVA**

ADABIYOT

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
7-sinf o'quvchilari uchun darslik*

(Qirg'iz tilida)

T o' r t i n c h i n a s h r i

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2017

Редактору *А.Зулпихорова*
Көркөм редактору *Ф. Башарова*
Тех. редактору *Р. Бабаханова*
Компьютерде даярдаган *Л. Цой*

Басууга уруксат берилди 31.05.2017. Форматы 60x90 ¹/₁₆. Офсеттик басма.
«Times RomanKaz» гарнитурасы. Кегли 12; 10. Шарттуу-басма табагы 15,0.
Эсептик-басма табагы 15,84. Нускасы 98. Келишим № 4766-А.

**«Sharq» басма-полиграфиялык акционердик компаниясы,
100000, Ташкент, Буюк Туран көчөсү, 41.**